

De meerkeuzemaatschappij

De meerkeuzemaatschappij

Facetten van de temporele organisatie van
verplichtingen en voorzieningen

Koen Breedveld
Andries van den Broek

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2003

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003

SCP-publicatie 2003/8

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Omslagfoto: Co de Kruijf/Hollandse Hoogte

Verspreiding in België: Maklu-Distributie

Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0113-2

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	I	
1	Inleiding: de meerkeuzemaatschappij	3
1.1	Meer dan voorheen te kiezen	3
1.2	Keuze in tijd	3
1.3	De consequenties van keuze	6
1.4	Meerkeuze in de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen	9
	Noten	12
2	Trends in de tijd 1975-2000	13
2.1	Tijdsbestedingsonderzoek	13
2.2	De besteding van het tijdsbudget	13
2.3	Tijdsordening	25
2.4	De stabiliteit van de tijd	32
	Noten	34
3	Transparantie	35
3.1	Transparantie in diensten en tijd	35
3.2	Keuzes maken	35
3.3	Kwaliteit van diensten	43
3.4	Transparante tijd	46
3.5	Samenvatting	55
4	Openingstijden	57
4.1	Een controverser	57
4.2	De verruiming van de openingstijden	58
4.3	Behoeften en bezwaren	66
4.4	Het gebruik van de verruimde winkelopeningstijden	71
4.5	Temporele gevolgen van de verruimde winkelopeningstijden	80
4.6	Samenvatting	85
	Noten	87
5	Flexibele werktijden: thuiswerken	89
5.1	Naar een betere bereikbaarheid	89
5.2	Voorkomen en ontwikkeling van het thuiswerken	90
5.3	De tijdsordening van het thuiswerken	100
5.4	Gevolgen van thuiswerken: mobiliteit, huishouden en stress	106
5.5	Samenvatting	111
	Noten	113

6	Zeggenschap, school en opvang	115
6.1	Het laatste bastion	115
6.2	Zeggenschap over arbeidstijden	115
6.3	De harde deadlines van school en opvang	120
6.4	Halen en brengen in de dagindeling	125
6.5	Behoeftte aan meer keuze in de opvang	130
6.6	Samenvatting	132
	Noten	134
7	Samenvatting en conclusie	135
	Epiloog	143
	Summary	147
	Literatuur	155
	Bijlage A Vragenlijst	161
	Bijlage B Spreiding van de gebruikstevredenheid over diensten onder de bevolking	169
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	175

Voorwoord

Technologische innovaties, wegvallende restricties en stimulering van marktwerking hebben de burger en de consument meer keuzemogelijkheden gegeven. Internet en e-mail maken thuiswerken mogelijk, winkels zijn langer en soms ook op zondag open, er is meer kinderopvang gekomen en in de publieke dienstverlening heeft men de burger als klant ontdekt. Meer keuzemogelijkheden, maar ook echt meer te kiezen en feitelijk meer individuele keuzes? Leven we in een meerkeuzemaatschappij, waarin voortdurend veel te kiezen valt? Bezit wat de omslag illustreert met betrekking tot de snelle hap een bredere geldigheid?

In deze studie in opdracht van het ministerie van Economische Zaken wordt de gedachte aan een meerkeuzemaatschappij kritisch doorgelicht. In een viertal deelstudies – naar dienstverlening, openingstijden, kinderopvang en thuiswerken – wordt vastgesteld wat er feitelijk aan de hand is en – voorzover mogelijk – wat men daarvan vindt. Is meer ook beter?

Ter inleiding schetsen de auteurs een algemeen beeld van veranderingen en constanten in de tijdsbesteding in Nederland in het laatste kwart van de vorige eeuw. Zij besluiten met een epiloog waarin ze ingaan op de mate waarin de meerkeuzemaatschappij een veeleisende samenlevingsvorm is.

Deze studie is gebaseerd op gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek, een vijfjaarlijkse peiling van de wijze waarop Nederlanders hun tijd besteden. In overleg met het ministerie van Economische Zaken werden in 2000 extra vragen aan dat onderzoek toegevoegd. Het SCP is drs. K. Schep erkentelijk voor de wijze waarop hij vanuit dat ministerie het vooroverleg en de reacties op conceptteksten coördineerde.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Inleiding: de meerkeuzemaatschappij

1.1 Meer dan voorheen te kiezen

'Er is meer dan voorheen in de wereld te doen', aldus een uitspraak van Thorbecke uit de 19e eeuw. Deze uitspraak sierde enkele jaren terug een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over de tijdsbesteding (Van den Broek et al. 1999). In het voorliggende rapport staat de tijdsbesteding wederom centraal, maar is de focus wat verlegd. Thorbecke parafraserend laat het thema zich ditmaal verwoorden als: 'Er is meer dan voorheen in de wereld te kiezen'. Onder invloed van de zich steeds nadrukkelijker profilerende 'vrijtijdsindustrie' (Mommaas 2000) is het aantal opties om de vrij besteedbare uren en het vrij besteedbare inkomen te spenderen de afgelopen decennia indrukwekkend gestegen. De geprofessionaliseerde mode-, design- en vrijetijdsindustrieën dragen ertoe bij dat individuen bij het samenstellen van hun hoogstpersoonlijke lifestyle kunnen kiezen uit een ongeëvenaard aanbod van media (boeken, tijdschriften, films, tv-zenders, websites, dvd's, cd's), designproducten (kleding, woninginrichting, maar ook pc's en telecommunicatie), vrijetijdsvoorzieningen (musea, theaters, concertzalen, events, restaurants, pretparken en sportaccommodaties, inclusief fremdkörpers als kunstmatige klimwanden en skihellingen) en vakantiebestemmingen.

De keuzevrijheid beperkt zich echter niet tot de sfeer van vrije tijd en consumptie. Ook bij zaken als hypotheek, levens- en ziektekostenverzekeringen en de sociale zekerheid wordt de consument voor almaar meer keuzes gesteld. In de (voormalige) nutssector dingen telecom- en electriciteitsbedrijven naar de gunst van de consument.

Meer vrijheid is er ook bij het uitstippelen van de eigen levensloop. Die vrijheid omvat partnerkeus, beroepskeus, gezinsvorm, levensbeschouwing en het naar eigen goeddunken ritualiseren van geboorte en dood (Wouters 1990; Zeegers 1998; Zijdeveld 1988). Het gezin is, althans in numeriek opzicht, bepaald niet meer de 'hoeksteen' van de samenleving. In 2000 bestond eenderde van de huishoudens uit gezinnen met thuiswonende kinderen (SCP/CBS 2002). Het krijgen van kinderen is geen gegeven, een vrouw hoeft geen huisvrouw te zijn, een man geen kostwinner. Op zondag kan worden gewinkeld. Vrijgezellen zijn niet sneu maar spannend 'single'. In velerlei opzicht heeft men meer ruimte om het leven naar eigen keus in te richten. De levensloop kreeg meer het karakter van een doe-het-zelfproject, de meerkeuzebiografie deed haar intrede (Du Bois-Reymond 1992), een typering die doorklinkt in de titel van dit rapport: *De meerkeuzemaatschappij*.¹

1.2 Keuze in tijd

Meer keuze is er ook waar het 'de tijd' betreft. Hoewel tijd, net als ruimte of geld, een belangrijk maatschappelijk ordeningsprincipe vormt (Breedveld et al. 2002), kent Nederland geen duidelijk beleidsmatig kader voor de ordening van tijd.

Tijdsbesteding en tijdsordening zijn vooral de optelsom van (onbedoelde) uitkomsten van andersoortig beleid (Van den Broek 1999). Slechts sporadisch is de temporele dimensie dermate dwingend, dat beleidsmatig direct in de tijd wordt ingegrepen. Desalniettemin is er de afgelopen decennia wel degelijk beleid gevoerd waarmee men de besteding en de ordening van tijd trachtte te beïnvloeden. Vergroting van de keuzevrijheid in besteding en de indeling van de tijd geldt daarbij als een van de terugkerende waarden.

De oorsprong van die aandacht voor keuzevrijheid in de tijd moet gezocht worden in de sterke temporele (en ruimtelijke) verkaveling van het naoorlogse Nederland. Het cliché wil dat de Nederlandse samenleving in de eerste naoorlogse decennia in veel opzichten keurig en overzichtelijk was: het leven ordelijk, de kleding keurig in de plooi en het maatschappelijk middenveld strak in het verzuild gelid. Ook de tijd was overzichtelijk in vaste collectieve ritmen georganiseerd. Doordeweeks overdag was de man aan het werk en bekommerde de vrouw zich thuis om huishouden en kinderen. Wetgeving op het terrein van arbeidstijden en winkelsluitingstijden belemmerde dat de tijd na 18 uur 's avonds voor andere doeleinden werd ingezet dan voor privé-doeleinden. In de avonden en weekeinden (in de jaren vijftig met uitzondering van de zaterdagochtend) was er vrije tijd. Die scheiding was zo vanzelfsprekend sterk dat in onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) naar de vrijetijdsbesteding de periode doordeweeks overdag buiten beschouwing bleef (CBS 1957). Arbeid en vrije tijd hadden hun eigen temporele domein. Ruimtelijk sloeg dit neer in de functiescheiding van werken, wonen en recreëren, gedurende een reeks van jaren dé leidraad voor de ruimtelijke ordening.

De afgelopen decennia is 'functiescheiding' als maatschappelijk ordeningsprincipe echter danig onder druk komen te staan. De belangrijkste veranderingen vonden plaats op het vlak van het emancipatiebeleid. Sinds de jaren zeventig genoot de bevordering van de arbeidsdeelname van vrouwen speciale beleidsaandacht (Niphuis-Nell 1997; Van Praag en Niphuis-Nell 1997). Sinds begin jaren negentig heetten ook de herverdeling van onbetaalde arbeid en de vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen tot de speerpunten van het emancipatiebeleid te behoren. Het combinatie-scenario voorzag in een 30-urige werkweek voor beide seksen, gekoppeld aan een eveneens gelijke verdeling van de onbetaalde arbeid (Commissie Toekomstscenario's 1995). Het beleid richtte zich vooral op het faciliteren van de mogelijkheid om betaald en onbetaald werk te combineren (SCP/CBS 2002). Diverse verlofregelingen (Wet op het ouderschapsverlof, Wet financiering loopbaanonderbreking) moesten ervoor zorgen dat er naast de betaalde arbeid meer tijd kwam om te zorgen². Verschillende van die regelingen zijn later gebundeld in de Wet arbeid en zorg (van kracht sinds 1-12-2001). Doel van de wet is om 'te bevorderen dat blijvende arbeidsparticipatie aantrekkelijker wordt dan uittreden'. Daartoe voorziet de wet in betaald kraamverlof voor vaders, betaald calamiteitenverlof, adoptieverlof, kortdurend zorgverlof, flexibel opneembaar ouderschapsverlof en de mogelijkheid om het werk voor meer dan een derde van de arbeidsduur te onderbreken. Een deel van deze regelingen zal vermoedelijk verwerkt worden in een 'levensloopregeling'.

Een tweede peiler onder het emancipatiebeleid in de jaren negentig was de kinderopvang. Via Stimuleringsmaatregelen werd getracht om de capaciteit in de kinderopvang op te schroeven. Nadat daarbij eerst aandacht was voor vooral de opvang van 0-3-jarigen, zijn de laatste jaren ook maatregelen genomen om de capaciteit in de na- of buitenschoolse opvang te vergroten (TK 1998/1999, 26587). Deze maatregelen hebben ertoe geleid dat de capaciteit in zowel de kinderopvang als de naschoolse opvang inderdaad fors is toegenomen, maar nog niet zo veel dat alle tekorten konden worden weggewerkt (SBGO 2001b; SCP/SEO 2001).

Hoewel mede ingevoerd omwille van andere (economische) motieven hadden ook de Arbeidstijdenwet en de Winkeltijdenwet (beide daterend uit 1996) tot doel om het combineren van arbeid en zorg te vergemakkelijken. De Arbeidstijdenwet heeft mede de 'bevordering van de combinatie van arbeid en zorgtaken, alsmede andere verantwoordelijkheden buiten de arbeid' tot doel (Mevissen et al. 2001). Die wet betekende een flexibilisering van de werktijdbegrenzing. Arbeid hoefde niet meer voor 18 uur plaats te vinden, zaterdag werd een reguliere werkdag, zondag mag tot 39 keer per jaar een werkdag zijn, en incidenteel mag sterk van standaardwerktijden worden afgeweken. In alle opzichten biedt de wet dus meer keuzeruimte bij de vormgeving van de arbeidstijden. Die keuzevrijheid werd nog vergroot met de invoering van de Wet aanpassing arbeidsduur (van kracht per 1 juli 2000), die werknemers van organisaties met ten minste tien werknemers de mogelijkheid biedt om een verzoek in te dienen voor (structurele) aanpassing van de arbeidsduur (een verzoek dat werkgevers overigens om 'zwaarwegende bedrijfs- of dienstbelangen' kunnen weigeren). Meer recent is gepoogd om via de initiatiefwet ter verruiming van zeggenschap van werknemers over arbeidstijden ('Wet Bussemaker en Van Dijke', Tweede-Kamerstuk 27.224), de keuzevrijheid in de arbeidstijd te verruimen. Tegen de wet bestond overigens nogal wat weerstand, zowel in de Eerste en Tweede Kamer als in de om advies gevraagde Sociaal-Economische Raad (SER). Uiteindelijk is via een wijziging in de Arbeidstijdenwet en het Burgerlijk Wetboek bepaald dat werkgevers het werk 'in een bestendig en regelmatig patroon' moeten organiseren en werknemers individueel instemmingsrecht moeten geven bij arbeid op zondag. Op het moment van schrijven is overigens nog onbekend wat de praktische betekenis van de wet zal zijn.

De Winkeltijdenwet voorzag in een liberalisering van winkeltijden. Winkels mogen maandag tot en met zaterdag tussen 06.00 en 22.00 uur geopend zijn, zonder limiet op het aantal openingsuren per week. De regel dat winkels op zon- en feestdagen in beginsel gesloten zijn, is met zoveel ontbindende clausules omgeven, dat de omgang met dat beginsel als rekkelijk kan worden gekarakteriseerd. Zo kunnen gemeenten op twaalf zon- en feestdagen vrijstelling verlenen en gelden er afwijkende bepalingen op, onder meer, toeristische locaties en NS- en benzinestations. Met de nieuwe Winkeltijdenwet hoopte het eerste paarse kabinet recht te doen aan 'moderne arbeids- en leefpatronen' en bij te dragen aan de emancipatie van de vrouw en aan de integratie van etnische minderheden (EZ 1995). Dat kabinet loste met die wet één van de beloften uit het regeerakkoord in: 'Om moderne arbeids- en leefpatronen niet in de weg te staan worden de restricties in de Winkelsluitingswet sterk verminderd'.

De afgelopen jaren mocht ook de dagindeling zich in de belangstelling van beleidsmakers verheugen. Het eerste paarse kabinet riep een Commissie Dagindeling van de Samenleving in het leven, die zich bezig hield met de combineerbaarheid van arbeid en zorg. Onder Paars II volgde de Stuurgroep Dagindeling, met een budget voor 'het stimuleren van experimenten die een bijdrage leveren aan het verbeteren van de balans tussen werk en privé-leven van mensen die taken combineren' (Tweede Kamer 1998/1999, 26206). In totaal werden 140 experimenten gefinancierd rond thema's als werk-privébalans, persoonlijke dienstverlening, flexibele kinderopvang en 'kantoor-urenscholen', en bereikbaarheid van voorzieningen (Keuzenkamp et al. 2003). Ook thuis- of telewerken behoorde tot de werkterreinen van 'dagindeling'. In samenspraak met experts in het veld werd een Bereikbaarheidsscenario ontwikkeld (szw 2000). Door thuis te werken zouden taakcombineerders meer opties krijgen om arbeid en zorg te combineren, zonder tekort te doen aan hun inzet en bereikbaarheid voor de organisatie.

1.3 *De consequenties van keuze*

Zowel op het vlak van de organisatie van de tijd als op andere maatschappelijke terreinen is sprake van toenemende keuzeruimte. Steeds minder is vanzelfsprekend en buiten de discussie geplaatst doordat het is vastgelegd in wetten, regels of informele codes. Maatschappelijke instituties als overheid, gezin, kerk en arbeidsbestel hadden voorheen meer invloed op de zin en structuur van het dagelijks leven dan nu. Traditionele gezinsvormen, kerkelijke rituelen en vaste arbeidstijden zijn minder dominant geworden. In wisselwerking hiermee groeide onder individuen het verlangen om zelf richting te kunnen geven aan het eigen leven. Kennis over een alternatieve omgang met de tijd werd aangereikt via vakanties, televisie en de komst van etnische minderheden. Daardoor groeide het besef dat ingeslepen temporele gewoontes niet zo vanzelfsprekend zijn als ze vaak lijken. Individualisering, of verminderende zeggingskracht van voorheen richtinggevende instituties, biedt mensen de gelegenheid om dat besef in de praktijk te brengen.

Het wegvallen van restricties kan als emancipatie van het individu worden gezien. Veel van het beleid dat in de voorgaande paragraaf aan de orde kwam had expliciet tot doel om recht te doen aan de behoefte aan 'tijdsoevereiniteit', het vermogen om de tijd naar eigen inzicht te kunnen indelen en daarvoor niet afhankelijk te zijn van anderen (Teriet 1978; Knulst 1984). Die behoefte sluit aan bij wat wel het 'westers tijdssyndroom' is genoemd. Mede onder invloed van een - al dan niet geseclariseerde - protestantse ethiek staat de omgang met tijd bij de moderne mens grotendeels in het teken van een zoektocht naar tijdwinst (Winnubst 1975; zie ook De Grazia 1962). Van een flexibeler omgang met de tijd wordt daarnaast verwacht dat nadelen van collectieve ritmes, zoals congestie in het verkeer of onderbenutting van bedrijfspanden, zouden worden tegengegaan.³

Het wegvallen van restricties laat zich als een bevrijding interpreteren, als de emancipatie van het individu, dat losser van vaststaande regels een eigen keus kan maken, een eigen richting kan kiezen. Anderzijds impliceert die grotere vrijheid ook een grotere verantwoordelijkheid. In de meerkeuzemaatschappij heeft men welhaast de plicht te kiezen (Giddens 1991). In het verlengde van elke keus ligt immers de plicht tot verantwoording. Wie nu faalt in professie, liefde of transactie, kan de (emotionele) schuld niet afwentelen op ongrijpbare grootheden als voorbestemming of ‘het systeem’, maar moet daarover met zichzelf in het reine zien te komen. Men draagt er zelf de verantwoordelijkheid voor kennelijk niet de juiste keus te hebben gemaakt. Waar iets te kiezen valt, worden zowel de gemaakte keus als de beweegredenen daarachter belangrijker. Die maken immers deel uit van iemands zelfgekozen identiteit of leefstijl. Toen er weinig te kiezen viel, stond iemands identiteit vast: arbeider, bakker, dokter, huisvrouw of boer. In de meerkeuzemaatschappij is identiteit geen gegeven, maar een keus: je bent wat je kiest te zijn (Bocock 1993). Naast een grotere handelingsvrijheid betekent dat ook een grotere druk om iets te worden, om de goede keuzes te maken. Men is verantwoordelijk voor het eigen succes en voor het eigen zinvolle bestaan (Beck 1986; De Waal 2001). Al die hoog gestegen ambities komen samen in het ideaaltipe van de drukbezette carrièrevrouw met jonge kinderen, die een boeiende werkkring, een bloeiende relatie, liefdevol moederschap, een leuke vriendenkring, stijlvolle woning en kleding alsook een veelzijdig vrijetijdsrepertoire poogt te realiseren (nota bene: het woord ideaaltipe verwijst naar een beeld waarin eigenschappen in optima forma tot uiting komen, niet naar een nastrevenswaardig ideaalbeeld). Meerkeuze betekent in deze context meer mogelijkheden om op het vlak van consumptie en carrière het heft in eigen hand te nemen, maar tevens meer ruimte voor twijfel en existentiële onzekerheid over welk type mens men wil zijn. Deze betekenisgeving vormt de crux in de marketing van mode- en statusgevoelige producten, die producttechnisch nagenoeg elkaars equivalent zijn, en vooral op het vlak van connotaties met elkaar concurreren. De enerzijds veelal positief gewaardeerde keuzevrijheid kan anderzijds gaan drukken en tot twijfel leiden, en vergt tijd en mentale energie. Voor sommigen betekent dit een wellustige koestering in het statusbevorderende gevoel ‘druk, druk, druk’ te zijn, voor anderen een dagelijkse worsteling met een chronisch tijdgebrek en een verhoogd risico op burn-out (Pahl 1995; Breedveld en Van den Broek 2002).

Op een wat praktischer niveau herbergt een toenemend aanbod het gevaar van wildgroei en onoverzichtelijkheid. Waar vroeger sprake was van één aanbieder, of van een beperkt aanbod, dingen nu verschillende aanbieders naar de gunst van de consument. Enerzijds biedt dit voordelen, in termen van keuzevrijheid en marktwerking. Anderzijds kan de overdaad aan mogelijkheden ook het zicht vertroebelen, vooral in complexe of dynamische markten.

Die onoverzichtelijkheid geldt ook de tijd. Vroeger fungeerde de tijd van de huisvrouw als buffer tussen de diverse ritmes in het gezin (Elchardus 1996). Het additionele arbeidsritme van de werkende vrouw vormt echter een extra complicatie bij de coördinatie van het gezinsleven, zeker wanneer het mannelijke arbeidsritme ongewijzigd

blijft. Die coördinatie wordt enerzijds vergemakkelijkt maar anderzijds verder gecompliceerd nu de organisatie van de tijd meer ruimte laat voor alternatieve indelingen. De tijdsordening is daarmee echter geenszins verlost van beperkende randvoorwaarden. De verruiming van de winkeltijden en de flexibilisering van de arbeidstijden betekenen vooral dat de randvoorwaarden van karakter veranderen. Vrije uren die ooit vanzelfsprekend waren – de avond en de zondag – moeten nu bevochten worden op de eisen van arbeid of huishouden. In de concepten van de Zweedse sociaal-geograaf Hägerstrand (1970): de deregulering/privatisering van de tijd impliceert een verschuiving van gezag- naar coördinatiebeperkingen, van strakke wetgeving naar informele afstemming. Wat men wint aan zeggenschap over de tijd, kan weer verloren gaan aan ‘frictietijd’ (Raaijmakers 1997), ‘tussentijd’ (Korver 2002) of ‘transactietijd’: tijd die men kwijt is aan coördineren, wachten en/of (ongedaan) maken van afspraken.

Frictie- en tussentijd komen voort uit het feit dat men er – niettegenstaande de niet aflatende zoektocht naar individuele tijdssoevereiniteit – in de tijd nooit alleen voor staat. De organisatie van de tijd is nu eenmaal een collectieve aangelegenheid (Sorokin 1943; Elias 1985). Collega’s beleggen vergaderingen, de beveiliging sluit panden af, vervoers-maatschappijen maken vertrek- en aankomststaten, televisieomroepen stellen zendtijden op, partners wensen rond 18 uur aan tafel te gaan. De individuele zeggenschap over tijd wordt ingeperkt door de collectiviteiten waar men deel van uitmaakt. Daarnaast is er dan nog het bioritme, dat dicteert dat menselijke energie vooral overdag vrijkomt en ’s avonds weer wegebt, en daarmee grenzen stelt aan de mogelijkheden om met activiteiten te schuiven in de tijd.

De coördinatieproblemen die voortkomen uit het collectieve karakter van de tijd zijn groter naarmate de voorspelbaarheid en regelmaat in de arbeidstijden afneemt en men minder zeggenschap heeft. Vooral bij minder prestigieuze beroepen zou de beslissingsbevoegdheid over de flexibele arbeidsinzet meer bij de werkgever dan bij de werknemer komen te liggen. Flexibel zijn betekent dan vooral flexibel inzetbaar zijn, flexibeler worden betekent dan geflexibiliseerd worden (Elchardus 1996). Het is de vraag of flexibilisering van de arbeid dan de combinatie van taken en de coördinatie van huishouden en gezinsleven niet eerder bemoeilijkt dan vergemakkelijkt (Bosker 1997). Uit de evaluatie van de Arbeidstijdenwet kwam naar voren dat werknemers onvoldoende op de hoogte waren van hun mogelijkheden. Op het onderdeel ‘flexibilisering versus combinatie werk-privé’ bleek de wet tegenstrijdige elementen te bevatten (Mevissen et al. 2001).

Van diverse zijden is ook betoogd dat flexibilisering van arbeids- en winkeltijden negatieve effecten zou hebben op collectieve vormen van (vrije)tijdsbesteding, waaronder gezinsleven en teamsport (zie Breedveld 1999 voor een overzicht). Gevoegd bij de gedachte dat de liberalisering van de winkeltijden ook de avond en de zondag aan consumptie dienstbaar maakt, leidde dit tot vrees dat flexibilisering van de tijdsorde het sociale karakter van de (vrije)tijdsbesteding bedreigt (Simonis 1998). De vrees dat het gezinsleven in het gedrang zou komen, het kerkelijk leven zou worden bemoeilijkt en het sociale leven zou verschrallen, inspireerde kerken begin 1998 tot de *Actie tegen de 24-uurseconomie* (CIO 1998).

1.4 Meerkeuze in de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen

Toename van de individuele keuzeruimte past in een samenleving waarin het belang van het individu hoog staat genoteerd, en tijd vooral als schaars goed wordt gezien. Het zelf keuzes kunnen maken sluit zo aan bij de tijdgeest en kan helpen om tijdwinst te boeken. Schaduwzijden van de toegenomen keuzevrijheid zijn de kans op zelftwijfel en 'burnout', op onoverzichtelijkheid van het aanbod, op coördinatieproblemen en op de handhaving van en participatie in collectieve ritmes.

Het vraagstuk van de kosten en baten van grotere keuzevrijheid vormde voor de directie Marktwerking van het ministerie van Economische Zaken (EZ) aanleiding het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) opdracht te geven tot een onderzoek naar de mate waarin de organisatie van voorzieningen en verplichtingen is veranderd en naar de kansen en belemmeringen daarvan voor het individu.

Op basis van het voorgaande kan worden afgeleid dat deze problematiek stof te over biedt voor existentialistische, cultuursociologische en sociaal-psychologische beschouwingen over de morele, maatschappelijke respectievelijke psychische consequenties van de last van keuzevrijheid. Hier is evenwel voor een bescheidener en praktischer invalshoek gekozen. Oogmerk is om enkele facetten van die vermeerderde keuzevrijheid in het leven van alledag te belichten, op basis van gegevens over hoe Nederlanders met hun tijd omgaan. Dit temporele perspectief is mogelijk dankzij het vijfjaarlijkse Tijdsbestedingsonderzoek (TBO), dat vanaf 1975 een gedetailleerd beeld geeft van de wijze waarop Nederlanders hun tijd besteden. Daarnaast is dat onderzoek een bron van informatie over de wijze waarop men zich over de toenemende keuzeruimte van informatie voorziet, en over de voorzieningen die men gebruikt.

In overleg met de opdrachtgever zijn er in 2000 ten behoeve van dit rapport enkele specifieke vragen in het TBO ingepast (zie hoofdstuk 2 en de website www.tijdsbesteding.nl voor een nadere toelichting op het TBO, en bijlage A voor een overzicht van de toegevoegde vragen).

Op basis van dit materiaal zijn in overleg met de opdrachtgever vier facetten van de meerkeuzemaatschappij onderzocht, op vier terreinen van de organisatie van de tijd waar de vraag naar de voors en tegens van keuzevrijheid van toepassing werd geacht. Die terreinen zijn: transparantie, openingstijden, thuiswerken, en school en kinderopvang in relatie tot arbeidstijden. De vier deelstudies hebben met elkaar gemeen dat telkens de kans bestaat dat de vermeerderde keuzevrijheid oude problemen onvoldoende oplost of nieuwe problemen oproept.

Op ieder van deze terreinen is een deelstudie verricht. De meerkeuzemaatschappij bevat de bundeling van deze vier deelstudies. Het rapport moet niet gelezen worden als een alomvattende studie naar de meerkeuzemaatschappij, wel als een aanzet om maatschappelijke vraagstukken vanuit het meerkeuzeperspectief te benaderen.

Transparantie

In de meerkeuzemaatschappij is meer te kiezen. Die maatschappij wordt tegelijk in hoog tempo digitaal. De vermeerdering en digitalisering van keuzemogelijkheden en informatiestromen kan de transparantie van het aanbod bemoeilijken. In de eerste deelstudie staat de spanning tussen keus en transparantie centraal. Het Tijdsbestedingsonderzoek leent zich echter niet voor gedetailleerde uitspraken over het proces waarlangs consumenten tot een keuze komen. Wel kan in kaart worden gebracht hoe mensen in het algemeen omgaan met keuzes en langs welke wegen men zich over het aanbod informeert. Aanvullend is gevraagd hoeveel moeite het kostte om een zestiental goederen en diensten te verwerven. Deze additionele informatie is in 2000 voor het eerst ingewonnen en geldt als nulmeting op het vlak van transparantie. Tot slot is geïnformeerd naar de mate waarin men de organisatie van de tijd nog transparant acht. Ook hiervoor geldt dat de vraagstelling in 2000 nieuw was en het karakter van een nulmeting heeft. Herhaling van deze peilingen in toekomstig onderzoek zou als monitor voor beleid ter zake kunnen dienen.

Openingstijden

De Winkeltijdenwet van 1996 biedt winkels gelegenheid om langer en op andere tijden open te blijven. In de tweede deelstudie is nagegaan in hoeverre winkeliers en winkelpubliek hiervan gebruikmaken. In het Tijdsbestedingsonderzoek is sinds 1975 vastgesteld op welke momenten van de week men winkels bezoekt of van (publieke) diensten gebruikmaakt. Aan de hand van de 2000-peiling kunnen veranderingen sinds de invoering van de Winkeltijdenwet in 1996 in kaart gebracht worden. In 1980 richtte het SCP een studie naar de openingstijden van winkels en diensten in een middelgrote stad (Knulst en Schoonderwoerd 1983). Dat onderzoek is twintig jaar later in diezelfde stad herhaald (Breedveld et al. 2002). Dit geeft een beeld van de mate waarin winkeliers gebruikmaken van de verruimde mogelijkheid hun deuren te openen. Tevens is de ontwikkeling van de openingstijden van andere dienstverleners in kaart gebracht. Daarnaast zijn de behoefte aan verdere verruiming van openingstijden en de bezwaren tegen de zondagopenstelling gepeild. Tot slot wordt ingegaan op de consequenties van winkelen 's avonds en op zondag voor de tijdsbesteding, met aandacht voor vrije tijd en gezinsleven.

Thuiswerken

Een flexibelere inpassing van de arbeid geldt als een mogelijkheid om arbeid en zorg beter te kunnen combineren. Enerzijds gaat het dan om de mogelijkheid zelf te bepalen wanneer men werkt, anderzijds om de mogelijkheid zelf te bepalen waar men werkt. In het Tijdsbestedingsonderzoek wordt niet alleen geregistreerd wat men op ieder moment van de dag doet, maar ook waar men zich bevindt. Het onderzoek leent zich zo goed voor de bestudering van thuiswerken. In deze derde deelstudie wordt een overzicht gegeven van de ontwikkelingen in het thuiswerken. In aanvulling hierop wordt gekeken naar de mate waarin men thuiswerken aanwendt om files te vermijden en om huishoudelijke en zorgtaken te verrichten. Tot slot wordt bezien of de mogelijkheid om thuis te werken gepaard met een vermindering van ervaren stress.

Zeggenschap, school en opvang

School en opvanginstellingen houden er traditionele openingstijden op na, die werkende ouders beperken in de mogelijkheid om zelf hun arbeidstijden vorm te geven. Vanuit het Tijdsbestedingsonderzoek kan het vraagstuk van de openingstijden van kinderopvang in het bredere perspectief van de temporele en ruimtelijke organisatie geplaatst worden. De volgende vragen komen aan de orde: hoe is het gesteld met de zeggenschap van werkenden over hun arbeidstijden? Wat zijn bepalende factoren in de keuze van arbeidstijden, en welke rol speelt het moeten ophalen van kinderen hierin? Wie haalt en brengt de kinderen? Wanneer (op welke tijden en op welke dagen)? Welke behoeftes leven er ten aanzien van een flexibeler organisatie van school en opvang?

Opzet van het rapport

Bij wijze van plaatsbepaling volgt in het volgende hoofdstuk eerst een algemeen beeld van de tijdsbesteding en de tijdsordening in Nederland in het laatste kwart van de vorige eeuw. Aansluitend komen de vier deelstudies aan bod: transparantie (hoofdstuk 3), openingstijden (hoofdstuk 4), thuiswerken (hoofdstuk 5) en school en kinderopvang in relatie tot arbeidstijden (hoofdstuk 6). Het rapport wordt besloten met een concluderende samenvatting (hoofdstuk 7) en met een epiloog over de meerkeuzemaatschappij als een veeleisende samenlevingsvorm.

Noten

- 1 De Waal (2001: 38) spreekt van een 'meerkeuzesamenleving'.
- 2 Een recent initiatief op dit terrein is de campagne 'Mannen in de hoofdrol', met onder andere spotjes op radio en televisie en de website www.wiedoetwat.nl.
- 3 Zie Breedveld (1999) voor een overzicht.

2 Trends in de tijd 1975-2000

2.1 Tijdsbestedingsonderzoek

Voorafgaand aan de verslagen van de verschillende deelstudies bevat dit hoofdstuk¹ een beeld van de veranderingen en constanten in de tijdsbesteding en de tijdsordening in de periode 1975-2000, op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en partners. Kern van dit onderzoek² is een dagboek waarin respondenten een week lang hun activiteiten rapporteren. Respondenten noteren per kwartier wat ze doen en waar ze zich bevinden (thuis, elders in de woonplaats of buiten de woonplaats). Het onderzoek is sinds 1975 iedere vijf jaar herhaald, voor het laatst in 2000. In de regel omvatte het onderzoek ongeveer 3.000 respondenten (van 12 jaar en ouder), met uitzondering van de eerste en de laatste keer, toen respectievelijk 1.300 en 1.800 mensen aan het onderzoek meededen. Het dagboek wordt bijgehouden in een week in oktober waarin er geen schoolvakanties zijn. In aanvulling op het dagboek worden twee enquêtes afgenomen, waarin wordt ingegaan op zaken als gezinssamenstelling, opleidingen, werksituatie, hobby's en bezittingen.

De opzet van het hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 2.2 komt de tijdsbesteding aan de orde, dat wil zeggen de hoeveelheid tijd die wordt besteed aan arbeid, huishouden, educatie, slaap en vrije tijd. In paragraaf 2.3 staat de tijdsordening centraal, dat wil zeggen de verdeling van activiteiten over de dag en de week. Het hoofdstuk wordt besloten met een antwoord op de vraag of sprake is van een verschuiving naar andere tijden (in § 2.4).

2.2 De besteding van het tijdsbudget

De driedeling in verplichte tijd, persoonlijke tijd en vrije tijd is de meest algemene indeling van de grote hoeveelheid en diversiteit aan activiteiten die mensen ontplooiën. Verplichte tijd omvat de bezigheden die men beroepshalve, voor de studie of in het huishouden verricht. Onder persoonlijke tijd vallen persoonlijke hygiëne, eten (behalve uit eten in de vrije tijd) en slapen. De rest geldt hier als vrije tijd. Tussen verplichte, persoonlijke en vrije tijd deden zich belangwekkende verschuivingen voor, niet in het minst sinds 1995 (tabel 2.1). Het sinds 1985 toch al gestegen tijdsbeslag van verplichtingen nam sinds 1995 verder toe. Daarnaast heeft men na 1995 ook meer persoonlijke tijd genomen. Tezamen resulteerden beide ontwikkelingen in een aanzienlijke afname van de vrije tijd in 2000.

Tabel 2.1 Verplichte, persoonlijke en vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)^a

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
verplichte tijd	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8

a De drie categorieën tellen niet exact op tot 168 uur, doordat sommige activiteiten niet eenduidig aan een van deze categorieën zijn toe te schrijven.

Bron: SCP (TBO)

Betaald werk

Werk wordt niet louter in financiële/instrumentele termen beoordeeld, maar geldt als een doel op zich of als middel in dienst van andere doelstellingen. Deelname aan het arbeidsproces is als vermeld deel van het emancipatiebeleid, maar geldt ook als middel om de integratie van minderheden te bevorderen (De Beer 2001). Ruim acht van de tien werkenden ontlenen aan het werk een stuk levensgeluk, niet minder dan zeven van de tien zeggen zelfs door te zullen werken als het voor het geld niet meer zou hoeven (Ester en Vinken 2001). Het ontbrak de slogan ‘werk, werk, werk’ de afgelopen jaren dus geenszins aan maatschappelijke weerklank. Mede door de aanhoudende groei leidde dit tot een sterke toename van het aantal werkenden. Alleen al tussen 1995 en 2000 groeide de werkzame beroepsbevolking van 6.063.000 in 1995 naar 6.959.000 in 2000, een toename met bijna 900.000 arbeidsplaatsen, oftewel een groei van 15% (tabel 2.2). De bevolking groeide in die periode maar langzaam, zodat het aandeel werkenden in de potentiële beroepsbevolking (de nettoparticipatiegraad) aanzienlijk steeg.

Tabel 2.2 Werkzame beroepsbevolking (15-64 jaar), naar geslacht, 1995-2000 (in duizendtallen, in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1995	2000	groei	index
aantal werkenden (in duizendtallen)	6.063	6.959	+ 896	115
mannen	3.814	4.187	+ 373	110
vrouwen	2.249	2.772	+ 523	123
nettoparticipatiegraad (in procenten)	58	65	+7	112
mannen	72	77	+5	107
vrouwen	44	52	+8	120

Bron: CBS (Statline, gebaseerd op de Enquête beroepsbevolking)

In het Tijdsbestedingsonderzoek is de toename van het aantal en het aandeel werkenden duidelijk terug te zien in de hoeveelheid tijd die er per week aan arbeid wordt besteed (tabel 2.3). De toename van het aantal gewerkte uren na 1995 is zelfs volledig verantwoordelijk voor de eerder geconstateerde toename van de tijd besteed aan verplichtingen. Aan huishoudelijke en zorgtaken werd in 2000 ongeveer evenveel tijd besteed als in 1995, aan educatie minder tijd.

Tabel 2.3 Verplichte tijd (incl. reistijden) naar type verplichting, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid (betaald werk)	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4
zorg (en huishouden)	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0
onderwijs	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5

Bron: SCP (TBO)

Nadere analyse leert dat de toename van de aan arbeid bestede tijd vooral een gevolg is van de toename in het aandeel werkenden, en dan vooral het aandeel werkende vrouwen (tabel 2.4). Over de gehele periode 1975-1995 verdubbelde onder de bevolking van 20-64 jaar het aandeel werkende vrouwen. De stijging van het aandeel werkende vrouwen zette na 1995, met een stijging van 36% naar 47%, sterk door. Onder mannen was eveneens sprake van een stijging van het aandeel werkenden tussen 1995 en 2000, maar deze stijging was beduidend kleiner dan bij de vrouwen. Op de langere termijn gezien is de arbeidsdeelname van mannen, met uitzondering van een dal begin en medio jaren tachtig, tamelijk stabiel (een kleine 80%).

Het aantal gewerkte uren is bij zowel werkende mannen als werkende vrouwen tamelijk stabiel. Werkende mannen werkten in 2000 gemiddeld 39 uur per week, werkende vrouwen 28 uur (iets minder dan in 1995). Nog steeds werken vrouwen dus minder uren dan mannen. Met de toename van het aandeel vrouwen verloor het kostwinnershuishouden zijn traditioneel dominante positie en maakte het tweeverdienschapschap opgang. De cijfers over het aantal gewerkte uren maken echter duidelijk dat tweeverdieners veelal anderhalfverdieners zijn, omdat veel vrouwen geen volledig dienstverband hebben (zie verder SCP/CBS 2002). In aansluiting met het gangbare taalgebruik blijven we in dit rapport echter voor de situatie waarin beide partners werkzaam zijn, de term tweeverdieners hanteren.

Tabel 2.4 Arbeidsduur (zonder reistijd) en arbeidsdeelname (≥ 12 uur betaald werk in onderzoekswEEK) in een doorsnee werkweek in oktober, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week en in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
arbeidsduur (uren per week)	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,5
mannen	29,2	26,9	26,3	27,8	29,9	31,1
vrouwen	6,1	7,1	8,1	9,9	11,3	14,5
arbeidsdeelname (% dat ≥ 12 uur per week werkt)	48	47	48	53	56	63
mannen	77	71	69	72	76	80
vrouwen	18	22	25	32	36	47
arbeidsduur van ≥ 12 uur werkenden (uren per week)	36,2	35,4	35,3	35,3	35,4	34,4
mannen	37,9	37,4	37,6	38,3	38,9	38,6
vrouwen	29,1	28,5	28,8	28,3	28,5	27,5

Bron: SCP (TBO)

Zorgtaken

De opmars van tweeverdieners- en eenpersoonshuishoudens, twee huishoudenstypen die gemeen hebben dat de ingezeten arbeid en zorg dienen te combineren, heeft er mede toe bijgedragen dat in steeds meer huishoudens gebruik wordt gemaakt van allerlei tijdbesparende apparatuur. In 2000 was 82% van de huishoudens in het bezit van een magnetron, 65% had een wasdroger en 45% een vaatwasser (tabel 2.5; het bezit van wasmachines en koelkasten zit al jarenlang tegen de 100% aan). Tegelijk met de opkomst van deze gemakapparatuur maakte in de jaren negentig ook de hulp in de huishouding een comeback. Desondanks blijft het aandeel huishoudens dat gebruikmaakt van huishoudelijke hulp royaal achter bij het aandeel huishoudens dat beschikt over allerhande huishoudelijke apparaten. Hulp in de huishouding is tegenwoordig vooral een mechanische hulp, of is in dienst van fastfoodketens, grootgrutters en andere aanbieders van 'gemakdiensten'.

Tabel 2.5 Penetratie van huishoudelijke goederen en diensten in huishoudens, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
wasdroger	12	20	22	32	51	65
vaatwasser	6	13	12	13	25	45
magnetron	-	-	1	20	56	82
hulp in de huishouding	11	8	8	10	12	16

Bron: SCP (TBO)

De mechanisering en ‘outsourcing’ van het huishouden vertaalt zich echter nog maar mondjesmaat in een daling in de hoeveelheid tijd die besteed wordt aan huishoudelijke en zorgtaken (tabel 2.6). Voor de bevolking van 20-64 jaar daalde het tijdsbeslag van die zorgtaken van 21,8 uur in 1975 naar 20,0 uur in 2000, voor de bevolking van 12 jaar en ouder was er geen sprake van een daling.³ Dat de tijd besteed aan zorgtaken niet noemenswaardig daalt, kent verschillende oorzaken. Door het kleiner worden van de huishoudens moesten meer mensen ieder voor zich de als zodanig minder tijdrovende huishoudelijke handelingen verrichten (Knulst en Van Beek 1990). Het wegvallen van traditionele rolpatronen betekende dat steeds minder mensen de vruchten konden plukken van een partner die fulltime het huishouden bestierde.

Tabel 2.6 Zorgtaken naar sekse, bevolking van 12 jaar en ouder en bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
bevolking van 12 jaar en ouder						
totaal	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0
man	8,6	9,3	10,3	10,4	11,3	12,0
vrouw	29,5	29,5	28,3	26,5	26,2	25,7
bevolking van 20-64 jaar						
totaal	21,8	21,7	21,8	20,1	20,3	20,0
man	8,6	9,6	10,9	10,3	11,6	12,2
vrouw	35,2	34,3	32,8	30,2	28,7	27,6

Bron: SCP (TBO)

Onder de oppervlakte van dat gemiddelde deed zich echter een gedeeltelijke uitruil van zorgtaken tussen de seksen voor. Vrouwen draaiden hun huishoudelijke inspanning terug, mannen zagen hun huishoudelijke rol groeien. Niettemin wordt betaald werk nog steeds het meest door mannen verricht en nemen vrouwen nog altijd het grootste deel van het huishoudelijk werk voor hun rekening. De ‘harmonieuze ongelijkheid’ is in de loop der jaren wel gedeeltelijk ongedaan gemaakt, maar door de ‘gemankeerde emancipatie’ geenszins geheel rechtgetrokken (Van Stolk en Wouters 1983, resp. Van den Akker et al. 1994).

Taakcombinatie

De blauwdruk van het kostwinnershuishouden voorzag in een ver doorgevoerde rolverdeling, waarbij de huisvrouw zich concentreerde op de zorg voor huishouden en gezin, terwijl de man de kost verdiende. De opkomst van tweeverdienershuishoudens en alleenwonenden maakte deze rolverdeling minder maatgevend. Het deel van de bevolking van 20-64 jaar (op andere leeftijdsgroepen is de combinatie van arbeid en zorg niet of nauwelijks van toepassing) dat substantiële professionele verplichtingen (≥ 12 uur arbeid per week) combineert met substantiële huishoudelijke en zorgverplichtingen (≥ 12 uur huishouden/zorg per week) groeide gestaag van 14% in 1975 tot

34% in 2000.⁴ Het combineren van taken komt vooral onder ouders van thuiswonende kinderen veel voor: de aanwezigheid van thuiswonende kinderen impliceert nu eenmaal zorgtaken.

Taakcombinatie betekent dat mensen naast hun hoofdtaak ook een neventaak hebben. Wie het huishouden tot hoofdtaak heeft, verricht daarnaast betaalde arbeid; wie vooral werkt, doet tevens iets in het huishouden. Het tijdsbeslag van de neventaak vormt een graadmeter voor de mate waarin men taken combineert. In de loop der jaren ging de neventaak steeds meer tijd vergen. Net als bij de verspreiding van de taakcombinatie is ook hier sprake van een versnelde groei. Door de bank genomen groeide de neventaak in de periode 1975-1990 iedere vijf jaar met een halfuur per week. In de periode 1990-1995 bedroeg die groei een uur, in de periode 1995-2000 ruim anderhalf uur. Uit nadere analyse (Breedveld en Van den Broek 2001) bleek dat er vooral sprake is van een toename van het aantal mensen met een neventaak, en niet van een gegroeide neventaak onder personen die al een neventaak hadden.

Tabel 2.7 Percentage taakcombineerders (minimaal 12 uur betaald werk en minimaal 12 uur huishoudelijke en zorgtaken in onderzoekswEEK) en het tijdsbeslag van de neventaak, bevolking 20-64 jaar, 1975-2000 (in procenten resp. uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
percentage taakcombineerders	14	16	20	22	28	34
tijdsbeslag neventaak	4,4	4,9	5,5	6,1	7,2	8,9

Bron: SCP (TBO)

Tijdsdruk

Tot 1985 deden zich in de tijdsbesteding aan verplichte bezigheden geen grote veranderingen voor. Daarna liep het tijdsbeslag door verplichtingen echter fors op (tabel 2.8). Vooral tussen 1995 en 2000 steeg de arbeidsdeelname sterk. Bij een vrijwel gelijkblijvend tijdsbeslag van zorg (en een lichte daling in de onderwijstijd) groeide daardoor het tijdsbeslag van het totale pakket aan verplichtingen. In 2000 waren personen van 20-64 jaar krap vier uur per week drukker dan vijftien jaar daarvoor. Krap twee uur van die toename werd sinds 1995 gerealiseerd.

Beide seksen kregen het drukker, mannen echter beduidend meer dan vrouwen. Waar vrouwen de toename van de arbeidstijd nog konden compenseren door minder tijd aan huishouden en zorg te besteden, bleven mannen – bij een toename van de zorgtaken – evenveel uren werken (vgl. tabel 2.4). Anno 2000 zijn mannen van 20-64 jaar aanmerkelijk drukker dan vrouwen van 20-64 jaar.

Taakcombineerders hebben het drukker dan degenen die geen taken combineren. Beide groepen kregen het langzaamaan iets drukker. De groei van de tijdsdruk tussen 1995 en 2000 werd echter vooral veroorzaakt door het stijgende aandeel van de groep taakcombineerders (tabel 2.7).

Tabel 2.8 Objectieve tijdsdruk (verplichtingen aan arbeid, zorg en onderwijs, in uren per week) en subjectieve tijdsdruk (percentage dat zich in onderzoekswEEK een of meer dagen 'gejaagd' voelde), naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 20-64 jaar

	objectieve tijdsdruk (in uren per week)				subjectieve tijdsdruk (in procenten)
	1985	1990	1995	2000	2000
bevolking van 20-64 jaar	43,6	44,4	45,7	47,4	50
sekse					
man	43,2	44,7	47,5	49,3	45
vrouw	44,0	44,1	44,0	45,6	54
taakcombinatie					
combineert geen taken	40,7	41,2	41,8	42,9	47
combineert arbeid en zorg	54,8	55,6	56,0	56,3	54

Bron: SCP (TBO)

Een nieuw element in het dagboekje van het Tijdsbestedingsonderzoek in 2000 was dat iedere dag werd gevraagd of men zich die dag gejaagd gevoeld had. Het percentage mensen dat zich gedurende de onderzoekswEEK op één of meer dagen gejaagd voelde, geldt in tabel 2.8 als maatstaf voor de subjectieve (ervaren) tijdsdruk.

Bijna de helft van de bevolking rapporteerde over de onderzoekswEEK minimaal één gejaagde dag. Bij gebrek aan vergelijkingsmogelijkheden met andere meetjaren is de verdeling daarvan interessanter dan de hoogte ervan. Die verdeling hangt niet per se samen met de objectieve tijdsdruk, al rapporteren drukbezette mensen vaker een of meer gejaagde dagen dan mensen met weinig verplichtingen. Taakcombineerders geven vaker dan niet-taakcombineerders aan zich druk of gejaagd te voelen. Naar sekse is de relatie tussen objectieve en subjectieve tijdsdruk minder eenduidig. Hoewel mannen gemiddeld een groter tijdsbeslag door verplichtingen kenden, rapporteerden vrouwen wat vaker een of meer gejaagde dagen per week. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat vrouwen in de praktijk en mentaal met meer taken zijn belast en daarom een hectischer leven leiden (Breedveld en Van den Broek 2002). Het coördineren van huishouden en gezinsleven, al dan niet in combinatie met betaald werk, kost door de bank genomen niet zozeer meer tijd, maar kennelijk wel meer kopzorgen.

Persoonlijke tijd

Onder de brede noemer 'persoonlijke tijd' vallen activiteiten die gerelateerd zijn aan het onderhoud van het lichaam: slaap, eten en verder de dagelijkse verzorging in de vorm van het aankleden, wassen, enzovoort. In voorgaande jaren waren er lichte schommelingen in de tijd die aan genoemde activiteiten werd besteed, maar op de lange termijn is daarin weinig veranderd (tabel 2.9).

Tabel 2.9 Persoonlijke tijd naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6
slapen	60,5	60,5	59,4	59,7	59,4	60,9
persoonlijke hygiëne	5,6	5,9	5,8	5,9	6,1	5,9
(thuis) eten	10,3	10,5	10,0	9,9	9,5	9,9

Bron: SCP (TBO)

Een wat preciezer blik leert dat een gestage vermindering van de persoonlijke tijd tot en met 1995 in 2000 ongedaan is gemaakt, vooral door een stijging van de slaaptijd (+1,5 uur). Daar is nog geen sluitende verklaring voor gevonden (Breedveld en Van den Broek 2001).

Vrijtijdsbesteding

In de periode 1995-2000 daalde het tijdsbudget van 47,3 naar 44,8 uur per week, een afname met 5% (tabel 2.10). Op zichzelf is de afname van de beschikbare vrije tijd niet nieuw. Het herstel van de economische recessie in het midden van de jaren tachtig ging reeds gepaard met een groeiend tijdsbeslag van verplichtingen, ten koste van de persoonlijke tijd en de vrije tijd. De recent opnieuw toegenomen arbeidsdeelname zette het vrijetijdsbudget verder onder druk, met name in het tweeverdienershuishouden, een samenlevingsvorm die snel opgang maakte.

Tabel 2.10 Vormen van vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
hoeveelheid vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9
elektronische media	12,4	12,1	13,6	13,7	14,2	14,8
huiselijke sociale contacten	12,7	12,5	11,5	11,4	10,9	10,1
maatschappelijke participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	1,8
uitgaan	2,4	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5
sport en bewegen	1,5	1,6	2,1	1,8	2,1	1,8
overige liefhebberijen	8,2	8,7	9,0	7,7	7,5	6,8
vrijetijdsmobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0

Bron: SCP (TBO)

Tot 1995 gingen Nederlanders hun vertier vaker buiten de deur zoeken. Zowel voor sport en bewegen als voor vrijetijdsmobiliteit trok men in 1995 ruim een halfuur per week langer uit dan in 1975. Ook uitgaan en het verenigingsleven zaten iets in de lift. Alles tezamen bracht men in 1995 anderhalf uur per week langer met deze uithuizige vrijetijdsbesteding door dan in 1975.

Hoewel men minder vrije tijd thuis doorbracht, groeide het gebruik van elektronische media, vooral in de vorm van televisiekijken. Lezen en huiselijke sociale contacten gaven terrein prijs: per week ging men anderhalf uur minder lezen en bezuinigde men twee uur op huiselijke sociale contacten. Binnen het huiselijk vermaak werd de televisie nog dominanter.

Vrijtijdsindustrie

De dominantere positie van het tv-kijken in het vrijetijdsbudget kan niet los worden gezien van de groei in het tv-aanbod (tabel 2.11). Alleen al tussen 1990 en 2000 was er sprake van een ruime verdubbeling van het aantal tv-zenders en van de totale zendtijd.

Tabel 2.11 Aantal zenders en zendtijd van Nederlandstalige zenders met algemene programmering tijdvak 18.00-24.00 uur, 1990-2000

	1990	1992	1994	1996	1998	2000
aantal zenders	4	4	5	8	8	9
zendtijd totaal (uren per jaar)	8.182	8.373	10.592	17.008	16.788	19.219
zendtijd (index 1990 = 100)	100	102	129	208	205	235

Bron: NOS (KLO)

Televisie is niet de enige vrijetijdssector waar de afgelopen decennia sprake is geweest van een indrukwekkende stijging van vooral het commerciële aanbod. Die stijging deed zich ook voor in de wereld van, bijvoorbeeld, de cultuur en de sport. Tussen 1980 en 1995 (recentere vergelijkingen worden bemoeilijkt door definitieveranderingen) groeide het aantal musea van 485 naar 758. Het aantal concertgebouwen, schouwburgen en theaters steeg tussen 1989 en 1997 van 107 naar 120, het aantal uitvoeringen van 47.000 naar 57.000 (SCP 2000). Het aantal overdekte sportaccommodaties groeide in de jaren negentig van 1.600 naar 2.200 (Breedveld 2003).

Deze en andere cijfers maken duidelijk dat de combinatie van minder (vrij besteedbare) tijd en meer (vrij besteedbaar) geld een vruchtbare bodem is gebleken voor de ontwikkeling van een professioneel vrijetijdsaanbod (Mommaas 2000). Men blijkt te willen betalen voor pakketten pret en avontuur (Metz 2001). Het particuliere 'leisure'-aanbod is inmiddels 'big business'. Terwijl de hoeveelheid vrije tijd tussen 1995 en 2000 daalde (-6%), groeide de huiselijke vrijetijdsuitrusting (+7%) en stegen de vrijetijdsuitgaven (+18%, zie tabel 2.12).

Tabel 2.12 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (indexcijfers, 1975 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
hoeveelheid vrije tijd	100	98	102	99	99	94
consumptieve bestedingen t.b.v. de vrije tijd ^a	100	121	117	138	151	178
outillage t.b.v. huiselijke vrijetijdsbesteding ^b	100	130	167	204	240	257
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per week ^c	100	100	99	96	95	91
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per jaar ^d	100	99	102	103	107	109

a Afgemeten aan uitgaven aan apparatuur, lectuur, lidmaatschappen, entreegelden, sport, vakanties, uitstapjes en horeca, in constante prijzen, per hoofd van de bevolking, uitgaven 2000 geschat op basis van extrapolatie bestedingen 1995-1998 (bron: CBS Nationale Rekeningen, diverse jaren).

b Afgemeten aan aantal huishoudens met platen/cd-speler, videorecorder, cassetterecorder en pc (sinds 1985).

c Een optelling van de verschillende activiteiten die men in de onderzoekswEEK ontplooid (dagboekregistratie).

d Een optelling van verschillende activiteiten die men wel eens onderneemt (vragenlijstregistratie).

Bron: SCP (TBO)

De combinatie van minder vrije tijd en een groter aanbod echter noopt meer dan voorheen tot het maken van keuzes. Op jaarbasis legt men zich niet toe op een klein aantal favoriete activiteiten, maar kiest men ervoor een groot aantal activiteiten te ondernemen: op jaarbasis nam de diversiteit in de vrijetijdsbesteding toe. Op weekbasis daalde die diversiteit echter. Binnen het bestek van een week ziet men zich genoodzaakt zich tot enkele activiteiten te beperken.

De noodzaak om keuzes te maken versterkte gevoelens van rusteloosheid en had tot gevolg dat ook de vrije tijd niet van stress en gejaagdheid gevrijwaard bleef. Tussen 1977 en 2000 daalde het aandeel mensen dat vindt over voldoende vrije tijd te beschikken licht (van 69% naar 66%) en steeg het aandeel dat zich in de vrije tijd gejaagd voelt (van 30% naar 40%, bron: Breedveld en Van den Broek 2002). De toename van vrijetijdsstress doet zich voor onder alle leeftijdsgroepen – met uitzondering van jongeren (tot 24 jaar) – en onder beide seksen.

Gezinsleven en andere huiselijke sociale contacten

De tijd besteed aan 'huiselijke sociale contacten' is tussen 1975 en 2000 met 2,6 uur gedaald: van 12,7 uur per week in 1975 naar 10,1 uur in 2000 (zie tabel 2.10). Men neemt dus minder tijd om met elkaar te praten en bij elkaar op visite gaan. Dat verlies aan 'sociale tijd' wordt ook niet gecompenseerd doordat men bijvoorbeeld vaker gaat sporten, uitgaat of iets aan cultuur doet, en op die manier in contact staat met anderen (Breedveld 2003). Omdat in de discussie over keuzeruimte in de tijd het belang van de mogelijkheid om sociale contacten te blijven onderhouden nogal eens terugkomt, staan we hier wat langer bij dit punt stil.

Het moderne leven staat in het teken van concurrerende ambities. Dit geldt ook voor het gezinsleven en de sociale contacten. Men koestert aspiraties op het professionele vlak en staat bloot aan de verlokkingen van de vrijetijdsindustrie, maar kent gezin en

vriendenkring een hoge prioriteit toe. Uit het rijtje godsdienst, politiek, werk, vrienden en kennissen, gezin, en vrije tijd hechten Nederlanders veruit het grootste belang aan hun gezin, gevolgd door vrienden en bekenden (Van den Broek et al. 1999). Een goede persoonlijke band geldt voor de meeste burgers als de belangrijkste voorwaarde voor een goed huwelijk (Van den Akker et al. 1991). Met het ideaal van de romantische liefde werd de persoonlijke band met partner en kinderen maatgevend voor de kwaliteit van het gezinsleven (Zwaan 1993; Prost 1994).

Het onderhouden en koesteren van de banden met partner, kind(eren) en vrienden kost echter tijd en ondervindt in de praktijk van alledag concurrentie van werk en vrije tijd. Doordat het Tijdsbestedingsonderzoek zich niet op voornemens maar op realisaties richt, stelt het ons in staat om vast te stellen hoe het het gezinsleven en andere huiselijke sociale contacten verging in een context van groeiende tijdsdruk. Daarbij worden contact met huisgenoten en huiselijke sociale contacten met derden onderscheiden.

Het contact met huisgenoten is hier afgelezen aan praten met huisgenoten, aandacht voor kinderen (voorlezen, spelletje, praatje, tochtje) en het doen van gezelschapsspelletjes. Samengenomen is er sprake van een gestage neergang van het contact met huisgenoten (tabel 2.13). Dat gaat niet voor elk van die drie typen tijdsbesteding op, integendeel, de algehele daling komt geheel voor rekening van minder praten met huisgenoten (als hoofdactiviteit: de conversaties die men heeft tijdens bijvoorbeeld het afwassen worden hier niet meegeteld).

Tabel 2.13 Vormen van contact met huisgenoten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
contact met huisgenoten totaal	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4
praten met huisgenoten	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	1,3
aandacht voor kind(eren)	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8
gezelschapsspel doen	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2

Bron: SCP (TBO)

Sinds 1995 is in het TBO ook gevraagd naar het gezelschap tijdens het avondeten. In 1995 is die vraag alleen gesteld aan werkende mannen die met een partner een huishouden voeren, zodat de vergelijking tussen de jaren 1995 en 2000 helaas tot die bevolkingsgroep beperkt moet blijven. Niettemin geeft die informatie zicht op de tafelschikking van paren en van gezinnen met kinderen (tabel 2.14).

**Tabel 2.14 Gezelschap van werkende samenwonende mannen tijdens het avondeten,^a
mannen van 20-64 jaar (aantal maaltijden per week)**

	1995	2000
alleen	0,5	0,5
met partner	5,8	5,9
met kind(eren) ^b	5,5	5,4
met partner en kind(eren) ^b	5,3	5,0
met anderen	0,9	0,6

a De categorieën sluiten elkaar niet uit: een maaltijd met partner, kinderen en anderen is ook een maaltijd met partner, met kinderen en met anderen.

b Mannen met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO)

De meest in het oog springende verandering (en de enige statistisch significante) is dat werkende samenwonende mannen 's avonds in 2000 wat minder vaak met iemand van buiten het eigen gezin de maaltijd gebruikten, een eerste indicatie van verminderde huiselijke sociale contacten met derden. Voor het overige veranderde de tafelschikking niet noemenswaardig, hetgeen afbreuk doet aan het mediale beeld dat gezinsleden elkaar alleen nog even bij koelkast en magnetron zouden treffen.

Op visite gaan, visite ontvangen, feestjes en etentjes bij mensen thuis en telefoneren in de vrije tijd vormen tezamen de categorie huiselijke sociale contacten met derden. Het gaat hierbij om contacten met niet-huisgenoten in de huiselijke sfeer (al dan niet in het bijzijn van huisgenoten), hetzij in eigen huis hetzij thuis bij familie, vrienden of kennissen. Ook voor deze contacten wordt gestaag minder tijd vrijgemaakt (tabel 2.15).⁵ Na uitsplitsing blijkt die afname geheel voor rekening te komen van verminderde visites. Aan feestjes, etentjes en telefoneren wordt juist iets meer tijd besteed.

Tabel 2.15 Vormen van huiselijk sociaal contact met derden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
huiselijk sociaal contact met derden totaal	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,5
visite ontvangen	2,7	2,7	2,5	2,4	2,2	2,1
op visite gaan	5,7	5,2	4,9	4,7	4,7	4,4
feestje/etentje/receptie	1,2	1,1	1,2	1,2	1,4	1,4
telefoneren (incl. mobiel bellen)	-	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7

- In 1975 niet apart in onderzoek opgenomen.

Bron: SCP (TBO)

Samengenomen bevestigen de cijfers het beeld van de individualisering. Huisgenoten praten minder met elkaar, omdat huishoudens door de bank genomen steeds kleiner worden en omdat de verschillende vertrekken in het huis inmiddels gerieflijk zijn geoutilleerd zodat ieder zich binnen de muren van de gezinswoning op de activiteiten van eigen voorkeur kan richten (De Haan en Van den Broek 2000; Wim de Bie schetste dit in 1998 treffend in zijn persiflage 'zij in haar klein hoekje, en ik in 't mijn'). Huishoudens gaan daarbij minder bij elkaar op bezoek. Wel belt men elkaar vaker, en gaat men iets vaker samen uit. Ook op de tijd voor kinderen is niet bezuinigd, en de meeste werkende mannen nuttigen de meeste maaltijden nog steeds samen thuis.

Resumé

Tussen 1995 en 2000 hebben Nederlanders het drukker gekregen. Het totale tijdsbeslag van verplichtingen steeg. Die toegenomen drukte kwam geheel voor rekening van de gestegen last van betaalde arbeid, vooral van vrouwen. Die toegenomen arbeidstijd werd weer veroorzaakt door de gestegen arbeidsparticipatie, per werkende liep de arbeidsduur per week iets terug.

De verdeling van huishoudelijke taken over de seksen werd in de loop der jaren wat minder ongelijk. De gelijkere verdeling van zorg en arbeid impliceert dat meer mensen zorg en arbeid gingen combineren. Die taakcombinatie gaat met objectieve en subjectieve tijdsdruk gepaard: taakcombineerders zijn drukker en voelen zich drukker dan mensen die zich op één taak concentreren.

Tussen 1995 en 2000 daalde het wekelijkse vrijetijdsbudget. Bij de noodzakelijke bezuiniging in de vrije tijd is niet de kaasschaaf gehanteerd. Ondanks het verminderde vrijetijdsbudget bleef uitgaan nagenoeg constant en nam het gebruik van elektronische media zelfs opnieuw verder toe. Op lezen, maatschappelijke participatie, sport en bewegen is daarentegen meer dan trendmatig bezuinigd.

Gezinsleven en overige huiselijke sociale contacten geven een gemêleerd beeld van toename, stabiliteit en afname te zien. Men was in 2000 's avonds weer wat vaker thuis. Mannelijke kostwinners aten in 2000 even vaak 's avonds in gezinsverband als in 1995. Men ruimde even veel tijd in voor activiteiten met kinderen en voor enkele andere huiselijke contacten, maar sprak minder met huisgenoten en besteedde minder tijd aan visites.

2.3 Tijdsordening

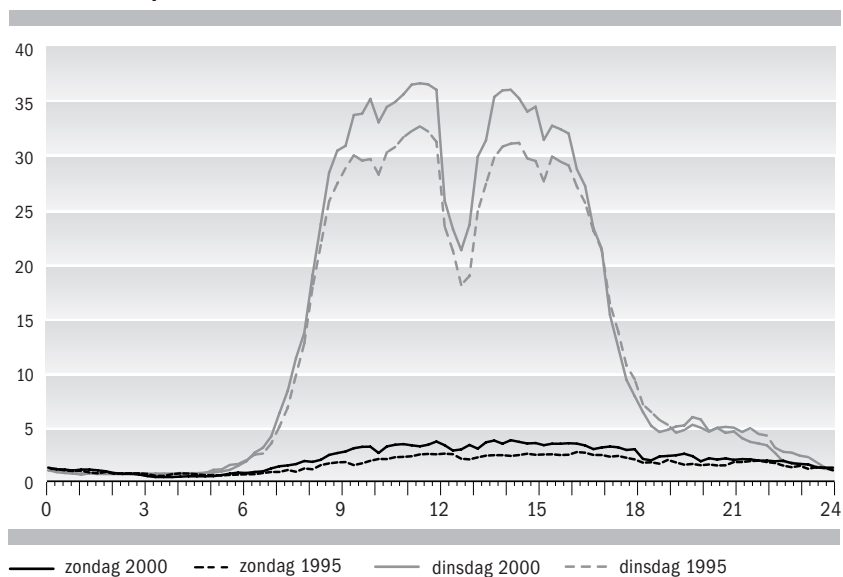
Bij 'tijdsordening' gaat het niet om de duur maar om de timing van activiteiten: om de dagen van de week en de uren van de dag. Daar is, zo bleek in hoofdstuk 1, in de voorbije jaren het nodige over te doen geweest. Vooral de veranderende arbeids- en winkeltijden trokken de aandacht. Voorstanders onderstreepten de voordelen in termen van 'tijdssoevereiniteit', tegenstanders waarschuwden voor een non-stop '24-uurseconomie'.

Eerst gaat de aandacht uit naar de timing van betaald en huishoudelijk werk, waarbij het onderscheid doordeweeks overdag versus de avonden, nachten en weekeinden centraal staat. Daarna wordt gekeken naar andere aspecten van het ‘collectieve ritme’, zoals de tijdstippen waarop gegeten en geslapen wordt. De winkeltijden komen uitgebreid aan bod in hoofdstuk 4.

De timing van betaald en onbetaald werk

Het Tijdsbestedingsonderzoek berust zoals gezegd op een registratie van activiteiten per kwartier. Deze fijnmazige registratie maakt het mogelijk om de deelname aan een activiteit in de loop van de dag te volgen, en in een figuur weer te geven. De figuren 2.1 en 2.2 bevatten dergelijke weergaven voor betaald en huishoudelijk werk op dinsdag en zondag in 1995 en 2000. De keus voor dinsdag is erop gebaseerd dat die dag als een doorsnee doordeweekse dag te boek staat (Knulst en Schoonderwoerd 1983).

Figuur 2.1 Arbeid op dinsdag en zondag, 1995-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

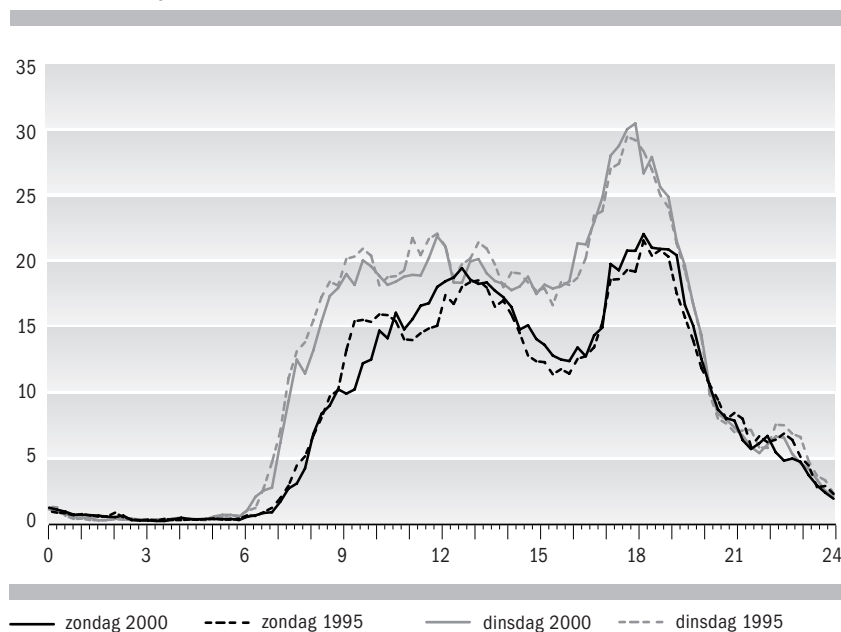

Bron: SCP (TBO)

Het doordeweekse patroon van werken verschilde in 2000 niet veel van dat in 1995. Men begon in de regel tussen 07.00 en 09.00 uur te werken, pauzeerde ergens tussen 12.00 en 13.00 uur, en legde het werk tussen 16.00 en 18.00 uur neer. Na 18.00 uur, en vooral na 22.00 uur, werkten nog maar weinigen. In 2000 werd wat meer op zondag gewerkt dan in 1995, maar nog altijd beduidend minder dan op dinsdag. De groei van de arbeidsinzet op dinsdag voltrok zich binnen het traditionele nine-to-five-tijdvak.

Vergeleken met betaald werk kenden huishoudelijke taken een langere uitloop in de avond en deden ze een veel grotere inbreuk op de zondagsrust. Tussen 1995 en 2000 tekenden zich hier geen verschillen af.

Figuur 2.2 Huishouden en zorg op dinsdag en zondag, 1995-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

Bron: SCP (TBO)

Nadeel van dergelijke aansprekende ‘chronogrammen’ is dat slechts een beperkt aantal dagen kan worden afgebeeld en dat ze geen precies beeld geven van de getalsmatige verschuivingen in de tijdsbesteding. Om die reden is de spreiding van betaald en huishoudelijk werk over 28 dagdelen van de week in tabelvorm samengevat (tabel 2.16 en 2.17). Telkens is berekend welk deel van de bevolking van 20-64 jaar in dat dagdeel twee uur of meer betaald of huishoudelijk werk verrichtte. Het beeld is hetzelfde, maar nu berekend over alle dagen van de week en in cijfers uitgedrukt.

Ondanks de inmiddels liberalere Arbeidstijdenwet was betaald werk in 2000, net als in 1995, sterk in de ochtenden en middagen van de doordeweekse dagen geconcentreerd (tabel 2.16). Op die dagdelen werkte in 2000 telkens bijna de helft van de bevolking van 20-64 jaar. Op doordeweekse avonden en op zaterdag overdag was 5% tot 10% van de bevolking werkzaam, op zondag en op zaterdagavond werkte 2% tot 3%. De groei van de arbeidsdeelname concentreerde zich eveneens in die traditionele dagdelen. De inschakelingsgraad doordeweeks overdag groeide van 42% in 1995 naar 47% in 2000 (op de woensdag). Op de doordeweekse avonden en in het weekend was nauwelijks van toegenomen inschakeling sprake. De banenmachine leverde voornamelijk werk op in de traditioneel daarvoor bestemde tijdvakken.

Vrijdag onderscheidde zich in beide jaren enigszins door een relatief lage arbeidsparticipatie, hoewel ook op vrijdag de arbeidsinspanning toenam. Doordat de arbeidsinspanning op vrijdag toenam, is die dag in dit opzicht niet meer, maar minder op een weekenddag gaan lijken. In weerwil van vroegere voorspellingen over een veel kortere werkweek (bv. Slagter 1959), tekent zich nog geen vierdaagse werkweek af.

Tabel 2.16 Het tijdstip van betaald werk in de loop van de week, deel van de bevolking dat op genoemd dagdeel minimaal twee uur betaald werk verrichtte, bevolking van 20-64 jaar, 1995-2000 (in procenten)

	1995				2000			
	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)
zondag	1	3	4	2	1	4	5	2
maandag	1	43	44	6	1	47	48	5
dinsdag	1	44	44	7	1	51	50	6
woensdag	1	44	42	6	1	49	47	6
donderdag	1	44	44	8	1	49	51	8
vrijdag	1	40	39	5	1	44	43	6
zaterdag	1	9	9	2	1	9	8	3

Bron: SCP (TBO)

Huishoudelijke taken worden eveneens merendeels op reguliere arbeidstijden verricht, al is de concentratie in die periode kleiner dan bij betaald werk en is de uitloop naar de avond en het weekend groter. In 2000 lag de huishoudelijke inschakelingsgraad doordeweeks overdag iets lager dan in 1995, een gevolg van de vermeerderde deelname aan het arbeidsproces. De huishoudelijke piektijd lag in beide jaren op zaterdagmiddag (tabel 2.17).

Tabel 2.17 Het tijdstip van huishoudelijk werk in de loop van de week, deel van de bevolking dat op genoemd dagdeel minimaal twee uur huishoudelijk werk verrichtte, bevolking van 20-64 jaar, 1995-2000 (in procenten)

	1995				2000			
	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)
zondag	0	11	25	7	0	10	26	8
maandag	0	27	40	8	0	25	35	9
dinsdag	0	26	35	8	0	20	33	8
woensdag	0	25	36	8	0	21	34	10
donderdag	0	25	36	11	0	22	34	12
vrijdag	0	27	39	11	0	25	39	12
zaterdag	0	30	53	5	0	28	55	6

Bron: SCP (TBO)

Ook uitgedrukt in uren per week legde huishoudelijk werk traditiegetrouw een groter beslag op de avonden en de weekenden dan betaald werk (tabel 2.18). In 2000 werd 14% van het betaalde werk en 46% van het huishoudelijk werk in de avonden, nachten en weekeinden verricht. Buiten kantooruren nam het huishoudelijk werk ruim tien uur in beslag, het betaalde werk niet meer dan drie uur. Tussen 1995 en 2000 is het aandeel huishoudelijk werk in de avonden, nachten en weekeinden wat gestegen, terwijl het aandeel betaald werk op genoemde tijdvakken is gedaald. De 24-uurseconomie heeft in de huiselijke sector een hogere vlucht genomen dan in de professionele sector.

Tabel 2.18 Betaald werk en huishoudelijk werk buiten kantooruren (op doordeweekse avonden en in het weekend), bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week en in procenten)

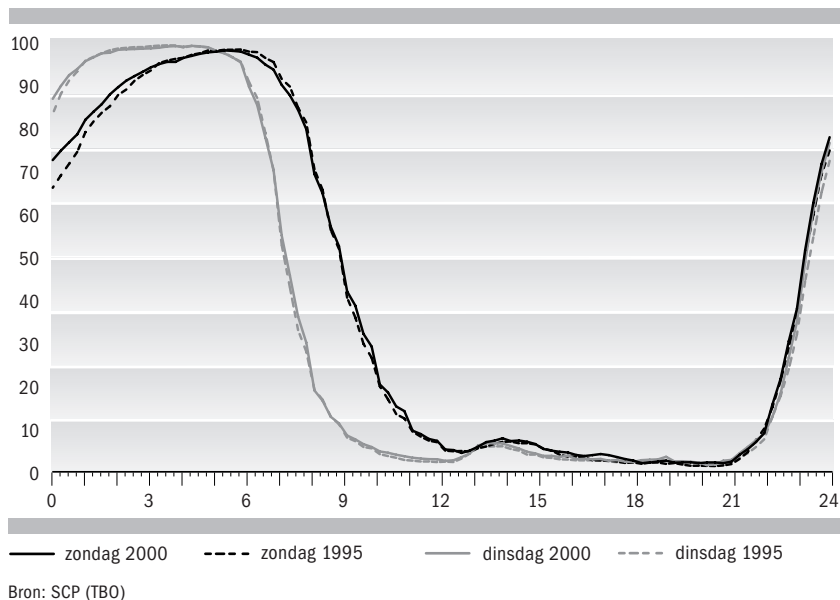
	1975	1980	1985	1990	1995	2000
betaald werk						
doordeweeks overdag	15,3	14,8	14,7	16,0	17,3	19,3
doordeweekse avonden	1,2	1,2	1,3	1,5	1,4	1,4
weekend	0,9	0,9	0,9	1,1	1,3	1,4
's nachts	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4
totaal	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,4
aandeel avond/nacht/weekenden (%)	14	14	15	16	15	14
huishoudelijk werk						
doordeweeks overdag	15,4	14,9	15,0	13,7	13,2	12,4
doordeweekse avonden	3,3	3,5	3,6	3,4	3,7	3,8
weekend	6,2	6,0	6,4	6,1	6,5	6,5
's nachts	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
totaal	25,0	24,5	25,1	23,4	23,5	22,9
aandeel avond/nacht/weekenden (%)	39	39	40	41	44	46

Bron: SCP (TBO)

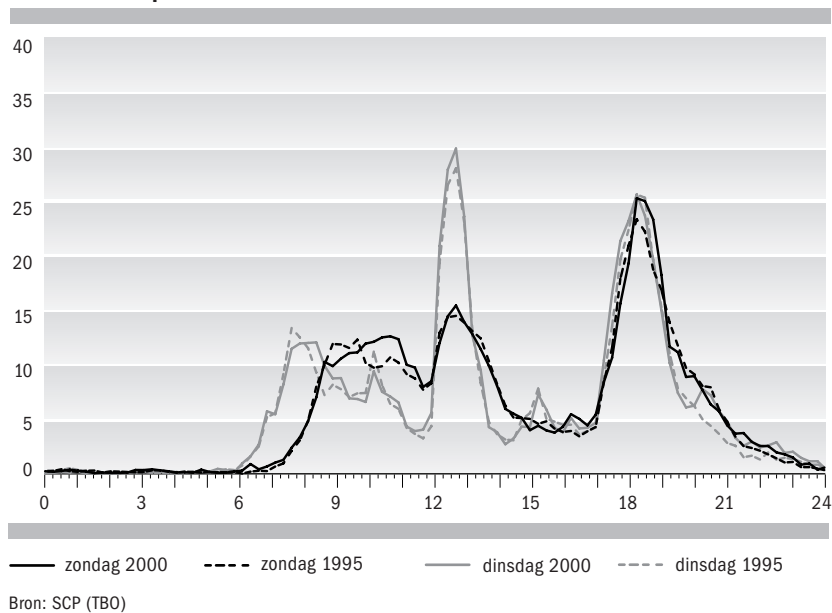
De timing van het collectieve ritme: eten en slapen

Behalve betaald en huishoudelijk werk geeft ook de timing van activiteiten als slapen en eten een indruk van de ordening van de tijd. Ook daarin zijn vaste patronen herkenbaar (figuren 2.3 en figuur 2.4).

Figuur 2.3 Slaap op dinsdag en zondag, 1995-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

Figuur 2.4 Eten op dinsdag en zondag, 1995-2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

In beide gevallen is er weinig verschil tussen 1995 en 2000, maar een duidelijk verschil tussen dinsdag en zondag. In de nacht van zaterdag op zondag gaat men later te bed dan in de nacht van maandag op dinsdag, om vervolgens op zondag later op te staan dan op dinsdag. Op zondagavond en dinsdagavond gaat men om dezelfde tijd slapen, vermoedelijk ingegeven doordat beide avonden gemeen hebben dat er een werk-/schooldag op volgt. Qua eetritme verschillen zondag en dinsdag van elkaar in de timing van ontbijt en lunch. Op zondag wordt later ontbeten en ontbreekt een duidelijke lunchpiek. Rond het avondeten herneemt het leven ook op zondag weer de vaste loop.

Ook hier geldt dat naast de chronogrammen één en ander cijfermatig kan worden samengevat. In tabel 2.19 hebben we de ontwikkelingen in de tijdsordening op dinsdag door de jaren heen gevolgd, door ons te concentreren op enkele piektijden. Een piektijd is het tijdstip waarop de deelname aan een activiteit het grootst was. Behalve het tijdstip waarop die piektijd viel, is ook het percentage deelnemers tijdens die piektijd berekend.

De timing van dagelijkse activiteiten is nagenoeg onveranderlijk. De piektijden van opstaan, naar het werk gaan, lunchen, naar huis gaan, 's avonds eten, televisie kijken en naar bed gaan bleven gedurende een kwart eeuw exact gelijk. Alleen ontbijten vertoonde enige tekening. In 2000 ontbeet de modale Nederlander een halfuur later dan in 1995, al is in figuur 2.4 te zien dat het aandeel ontbijtenden om 8.00 uur maar een fractie hoger was dan om 7.30 uur.

Tabel 2.19 Timing van dagelijkse activiteiten: tijdstip en aantal deelnemers rond dat tijdstip,^a 1975-2000, bevolking van 12 jaar en ouder

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
slaap-/waakritme						
piekkwartier opstaan	07.00	07.00	07.00	07.00	07.00	07.00
% deelnemers	36	34	35	35	36	32
piekkwartier naar bed gaan	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00
% deelnemers	34	33	31	29	31	34
eten						
piekkwartier ontbijt	07.45	07.45	07.45	07.30	07.30	08.00
% deelnemers	38	31	29	30	30	27
piekkwartier lunch	12.30	12.30	12.30	12.30	12.30	12.30
% deelnemers	58	53	50	51	48	48
piekkwartier avondeten	18.00	18.00	18.00	18.00	18.00	18.00
% deelnemers	59	56	55	51	47	46
woon-werkverkeer						
piekkwartier ochtendspits	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45
% deelnemers	43	42	40	40	41	40
piekkwartier middagspits	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00
% deelnemers	35	37	33	31	30	33
televisiekijken						
piekuur	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00
% deelnemers in dat uur	48	47	47	47	46	43

a Gedurende het piekkwartier en beide aangrenzende kwartieren.

Bron: SCP (TBO)

Terwijl de timing van de piektijden nauwelijks aan verandering onderhevig was, veranderde wel de mate van concentratie rond die piektijd. In de meeste gevallen daalde het percentage deelnemers aan een activiteit rond de betreffende piektijd. Dit geldt met name de timing van eten. Het woon-werkverkeer en het televisiekijken kenden een minder snel afnemende temporele concentratie.

Resumé

Collectieve ritmes toonden zich in de periode 1995-2000 stabiel, ondanks ruimere mogelijkheden om de tijd zelf in te delen (werken, winkelen, internetten). Betaald werk bleef doordeweeks overdag geconcentreerd, sterker nog, de aanwas van arbeidsplaatsen voltrok zich vrijwel geheel in dat tijdvak. Buiten kantooruren wordt voornamelijk, en steeds meer, in het eigen huishouden gewerkt. De sterk gestegen arbeidsparticipatie is er debet aan dat een deel van het huishoudelijk werk naar de avonden en weekenden verplaatst werd.

De timing van dagelijkse activiteiten als opstaan, eten en woon-werkverkeer was in hoge mate stabiel, waarbij moet worden aangetekend de deelname zich iets minder rond de ongewijzigde piektijden concentreerde. Achtergrond hiervan is, opnieuw, de gegroeide arbeidsparticipatie: deelname aan het arbeidsproces beperkt de vrije keuze van de dagindeling. Mede om die reden toont de tijdsordening zich weerbarstig.

2.4 De stabiliteit van de tijd

De ontwikkelingen in de voorbije jaren laten zich schetsen als het ontstaan van een meerkeuzemaatschappij. Zaken als de taakverdeling tussen man en vrouw, de zondagsrust, de voltijd baan en de winkelsluiting om 18.00 uur werden minder vanzelfsprekend. Hoe men het leven inricht, werd steeds meer een zaak van het individu, dat zich daarbij steeds minder gelegen hoeft te laten liggen aan wetgeving, geboden en informele codes. Marktpartijen spelen daarop in met producten die het mogelijk maken tijd te besparen en een hoogstpersoonlijke levensstijl te cultiveren.

In de tijdsbesteding is die ontwikkeling het duidelijkst zichtbaar in de tijd die vrouwen aan betaalde arbeid besteden. Steeds meer vrouwen verrichten betaalde arbeid, in die zin stroken de maatschappelijke ontwikkelingen met de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Mannen zijn nauwelijks minder gaan werken, zodat de totale tijd die aan arbeid wordt besteed de afgelopen decennia fors is toegenomen. Oorzaak daarvan was niet een langere werkweek van werkenden, maar een groei van het aantal mensen – vooral vrouwen – met betaald werk. Dit werd weerspiegeld in de opkomst van het tweeverdienershuishouden – in de praktijk veelal een anderhalfverdienershuishouden – ten koste van het voorheen dominante kostwinnershuishouden. In het kielzog van deze ontwikkeling veranderde ook de huishoudelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Vrouwen zijn iets minder tijd aan het huishouden gaan besteden, mannen iets meer. De opkomst van het tweeverdienershuishouden (en van het eenpersoonshuishouden) deed afbreuk aan het voorheen hoge niveau van taakspecialisatie

in huishoudens. In plaats daarvan raakte taakcombinatie ingeburgerd. Een groeiend deel van de bevolking combineert substantiële professionele verplichtingen met substantiële huishoudelijke zorgtaken. Vergeleken met de ontwikkelingen in de arbeidsdeelname van vrouwen blijven de ontwikkelingen in de verdeling van huishoudelijke taken echter achter. Nog steeds doet de vrouw tweemaal zoveel in het huishouden als de man. Als gevolg van de toegenomen arbeidsinspanning daalde het vrijetijdsbudget. Anderzijds bracht de vrijetijdsindustrie een steeds groter vrijetijdsaanbod op de markt. Consumenten staan daardoor voor meer keuzes. Daarbij is niet de kaasschaaf gehanteerd: ondanks het slinkende vrijetijdsbudget bleef uitgaan nagenoeg constant en nam het gebruik van elektronische media verder toe. Op lezen, sociale contacten, maatschappelijke participatie en sport en bewegen is daarentegen meer dan trendmatig bezuinigd.

De tijdsordening ondervond minder invloed van de ontwikkeling richting meerkeuzemaatschappij. Betaald werk is nog altijd sterk in kantooruren (ochtenden en middagen van doordeweekse dagen) geconcentreerd, een situatie waarin sinds 1975 weinig veranderde. Wanneer men de horizon nog enkele decennia verlengt, is men genoopt tot een nog sterkere relativering van de ophef over de 24-uurseconomie. Het werken 'buiten kantooruren' lag in de jaren negentig op een aanmerkelijk lager niveau dan in de jaren vijftig en zestig (Breedveld 1999), toen nog grote aantallen mensen in ploegendienst en in de landbouw werkten. In het laatste kwart van de vorige eeuw bleven de collectieve maatschappelijke ritmes goeddeels intact, al zwakte de massaliteit waarmee men op hetzelfde moment hetzelfde deed wat af.

Wel is enige toename van huishoudelijk werk in de avonden en weekeinden zichtbaar. Waar de huisvrouw voorheen doordeweeks overdag voor deze taken beschikbaar was, moet in het huishouden wat vaker naar buiten de kantooruren worden uitgeweken. Overigens is huishoudelijk werk in de avonden en in het weekend niet nieuw en is de groei bescheiden. De informele huiselijke economie kende van oudsher al een 'around-the-week-economy', veelal gedragen door vrouwen. Niet voor niets is het gezegde 'a woman's work is never done' ouder dan de ophef over de 24-uurseconomie.

Noten

- 1 Het hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op de hoofdstukken 2, 3 en 5 van de publicatie *Trends in de tijd* (Breedveld en Van den Broek 2001).
- 2 Meer informatie over het TBO, waaronder het dagboek en de vragenlijsten, is te vinden op de website www.tijdsbesteding.nl. Op die site is het ook mogelijk om zelf tabellen over de tijdsbesteding samen te stellen.
- 3 Onder de bevolking van 12-19 jaar en van 65 jaar en ouder steeg de tijd besteed aan zorgtaken van 13,8 uur in 1975 naar 16,2 uur in 2000.
- 4 Deze percentages wijken af van de percentages zoals genoemd in *Trends in de tijd* (Breedveld en Van den Broek 2001: 15). Dit komt door een aanpassing in de definitie van taakcombinatie. Van taakcombinatie is nu pas sprake als personen ten minste twaalf uur per week besteden aan huishoudelijke en zorgtaken (dit was: acht uur). Tot deze taken wordt nu ook de zogenaamde mantelzorg gerekend. Voorheen gebeurde dat niet. De thans gebezigde definitie van taakcombinatie is dezelfde als die wordt toegepast in de *Emancipatiemonitor* (SCP/CBS 2002: 127). De verandering in definities heeft geen gevolgen voor de ontwikkelingen in de tijd, wel voor het aandeel taakcombineerders in ieder afzonderlijk meetjaar (ligt nu iets lager).
- 5 De totalen uit tabel 2.13 – exclusief de ‘aandacht voor kinderen’ – en tabel 2.15 tellen op tot de tijd besteed aan sociale contacten in tabel 2.10.

3 Transparantie

3.1 Transparantie in diensten en tijd

'Any color as long as it's black'. De eerste klanten van Henry Ford hadden het gemakkelijk, huidige Ford-kopers kunnen niet alleen zelf hun kleur kiezen, maar ook een keus maken uit een breed scala 'opties'. De karakterisering van de hedendaagse samenleving als een meerkeuzemaatschappij verwijst onder meer naar de grote keus die de hedendaagse consument ter beschikking staat. Het recht eigen keuzes te maken geldt als een groot goed. Maar keuzes maken is meer dan een voorrecht: in de meerkeuzemaatschappij heeft men ook de plicht te kiezen. Naast een grotere handelingsvrijheid betekent dat een grotere druk om informatie in te winnen en alternatieven af te wegen (zie hoofdstuk 1).

In dit hoofdstuk passeren verschillende aspecten van de toegenomen keuzeruimte de revue. Eerst wordt in paragraaf 3.2 ingegaan op het proces waarlangs mensen tot keuzes komen. Een theoretische uiteenzetting over het belang van vaste handelingspatronen wordt daarbij gestaafd met enige empirische voorbeelden. Aansluitend wordt nader ingegaan op de wegen waarlangs mensen zich informeren, in het algemeen en meer specifiek over consumentenangelegenheden.

In paragraaf 3.3 wordt het vizier gericht op een zestiental publieke en private consumentendiensten. Aan de respondenten uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) is gevraagd of men van de genoemde diensten gebruik had gemaakt, hoeveel moeite dit had gekost en hoe tevreden men was over de informatievoorziening. Deze vragen werden in het TBO 2000 voor het eerst gesteld, en gelden als startmeting voor een eventueel op te zetten transparantiebeleid.

Tot slot staat in paragraaf 3.4 de transparantie van de tijd centraal. Eerst wordt beschreven in welke mate burgers bekend zijn met de nieuwe openingstijden; vervolgens wordt ingegaan op de mate waarin de nieuwe openingstijden alsmede elf andere tijdgerelateerde zaken de gemoederen bezighouden.

3.2 Keuzes maken

Keuzes in theorie

Kiezen roept het beeld op van een 'homo economicus', die in een bewust proces en in volledige vrijheid op rationele wijze uit een reeks van alternatieven kiest. Deels is dat beeld correct: er valt nu eenmaal meer te kiezen dan vroeger. Welke keuzes men uiteindelijk maakt, reflecteert daarbij verschillen in inkomen, smaak alsmede de netwerken waartoe men behoort (Bourdieu 1989; Ganzeboom 1988).

Het beeld van de wikkende en wegende consument gaat echter niet geheel op. De autokoper die echt van zins is om alle mogelijke merken, types en opties te vergelijken riskeert een lange zit. Het is dan ook in zekere zin een geluk bij een ongeluk dat veel

keuzes al gedeeltelijk vastliggen, bij auto's bijvoorbeeld in een scherp geprijsd aanbiedingspakket. De premisse van rationaliteit is echter niet of nauwelijks van toepassing wanneer men onverschillig staat jegens de mogelijke alternatieven, wanneer de keuze weinig voorkomt, wanneer er veel toekomstige onbeïnvloedbare onzekerheden in het spel zijn, wanneer doelen onderling strijdig zijn en wanneer de kosten van informatie niet opwegen tegen het belang van de zaak (Elster 1990). De idee van rationele keuzes zou voornamelijk van toepassing zijn in niet te omvangrijke maar ook niet te onbeduidende, 'middle-of-the-road' situaties (Elster 1990; Giddens 1984).

In veel gevallen maakt men echter onbewust afwegingen en gedraagt men zich eerder als 'satisficer' dan als 'maximizer'. De nadruk op rationaliteit gaat eraan voorbij dat veel handelen geen 'conscious, deliberate action' is. Volgens auteurs als Giddens (1984) en Bourdieu (1989) kenmerken grote delen van het handelen zich door een praktisch bewustzijn, waarin handelen wel wordt gestuurd door een idee van goed of verkeerd, passend of uit de boot vallend, maar waarin die afweging niet bewust wordt gemaakt en men de gemaakte keus veelal niet onder woorden kan brengen (niet-discursief). Dat wil niet zeggen dat individuen niet het vermogen hebben om onderscheid aan te brengen. Hun handelen is wel 'deliberate' of 'intentional', maar niet 'conscious'. Het vergt simpelweg te veel aandacht om bij iedere handeling bewust stil te staan. Door op de 'automatische piloot' te vliegen, resteert er energie en concentratie voor zaken die daar werkelijk om vragen.

De basis van dit mechanisme is in verschillende termen geschetst. Giddens spreekt zoals gezegd van een praktisch bewustzijn, Bourdieu (1989) van een 'sens pratique', een basisgevoel voor hoe dingen zich ten opzichte van elkaar verhouden. Dit wereldbeeld of, in de woorden van Bourdieu, deze 'habitus', vormt een duurzaam en geïnternaliseerd denkschema, aan de hand waarvan men zaken onbewust of halfbewust indeelt, beoordeelt en evalueert. Andere auteurs spreken liever van scripts, schemata of 'framing', de accommodatie van alternatieven in een door gewoontes, normen en verwachtingen ingesloten kader, dat de afweging richting geeft en stuurt (Tversky en Kahneman 1990).

Script, schemata, framing of habitus: alle hebben de idee gemeen dat het aantal bewuste keuzes wordt beperkt. Door dit samenspel van psychische en sociale factoren is het keuzeproces begrensd. Doordat veel keuzes op praktisch handelen gebaseerd zijn, gestuurd worden vanuit wereldbeeld of habitus, ontsnapt men aan de noodzaak keuzes te maken en daarover verantwoording af te leggen. Hierdoor blijft de hoeveelheid informatie die men dient te verwerken beperkt en creëert men een overzichtelijker, transparanter wereld. Probleem bij het informatiezoekende gedrag van consumenten is dus niet alleen dat informatie niet beschikbaar, niet toegankelijk, onvergelykbaar of onbetrouwbaar is (EZ 2002), maar ook dat die niet altijd wordt meegenomen. De informatie is wellicht wel beschikbaar en zelfs correct, maar wordt niet gebruikt. Nadat een keuze eenmaal is gemaakt, zonderen de kersverse bezitters zich af van verdere informatie, zeker als die in strijd is met hun gevoelens (vgl. het psychologische principe van de 'cognitieve dissonantie').

Keuzes in de praktijk

De inbedding van grote delen van het dagelijks handelen in routines en vaste gedragspatronen brengt met zich mee dat men voorkeuren ontwikkelt (een habitus) voor bepaalde media en dienstverleners: krant of tijdschrift, kledingzaak, vaste route naar en door de vaste supermarkt, de arts waar men zich prettig bij voelt, een rubriek of pagina die men er als eerste op naslaat, een televisiezender die men als eerste aanzet. In treinen, congressen en vergaderzalen neigen mensen ertoe vaste plaatsen in te nemen. In de sociale zekerheid verkiest men de vastigheid van een bekend pakket boven de keus uit een breed pallet (Hoff en Vrooman 2002).

Switchen naar andere media of andere aanbieders is mogelijk en kan de charme van afwisseling hebben. Wanneer die switch gedwongen plaatsvindt - omdat de krant niet is bezorgd, de huisarts verhuist of de buurtsuper dichtgaat - brengt dat echter vooral kosten met zich mee. Het vaste pad van het praktische bewustzijn moet dan worden verlaten, zodat het extra energie kost om de dag 'normaal' te laten verlopen. De omgang met de media en het gebruik van voorzieningen drijven, zoals we later zullen tonen, in de regel op dergelijke vaste patronen.

De korte schets van de besteding en ordening van tijd uit het vorige hoofdstuk biedt – onbedoeld – verschillende voorbeelden van de wijze waarop mensen het leven hanteerbaar proberen te houden door hun keuzes te beperken. Een eerste voorbeeld betreft de diversiteit van het vrijetijdspatroon per week en per jaar (zie tabel 2.12). De toename van het aantal mogelijkheden in de vrije tijd in combinatie met een daling in het aantal uren vrije tijd leidt er wel toe dat mensen op jaarbasis aan meer activiteiten deelnemen, maar niet dat zij op weekbasis aan meer activiteiten deelnemen. Kennelijk beperkt men zich in het leven van alledag tot enkele hoofdactiviteiten.

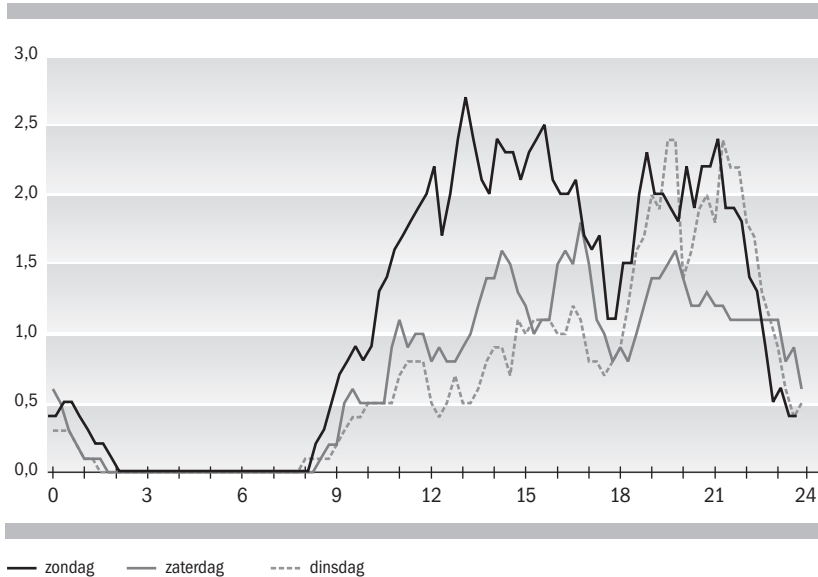
Een tweede voorbeeld is afkomstig uit paragraaf 2.3, over de tijdsordering. Juist in de ordening van tijd doet zich patroonvorming voor. De tijd verstrijkt niet zomaar, doch kent een duidelijke indeling of structuur. Op collectief niveau is er sprake van collectieve ritmes, doordat velen er een vergelijkbare tijdsindeling op na houden. Op individueel niveau bestaan routines, doordat veel individuen bij herhaling dezelfde tijdsindeling hanteren. Ritmes en routines kunnen samenvallen, doen dat ook vaak, maar zijn niet hetzelfde. Iemand die iedere dag om 03.00 uur opstaat en om 18.00 uur weer gaat slapen heeft een vaste routine, maar volgt zeker niet het collectieve ritme. Het dagelijks leven is vol ritmes en routines. Bekende collectieve ritmes zijn kantooruren, werkdagen, het weekend, 'prime time' op televisie of, met een wat langere tijdschorsing, de viering van feestdagen en de planning van vakanties. Voorbeelden van individuele routines zijn vaste volgorde voor zaken als opstaan, aankleden en eten. Ook in de ongewone situaties, zoals op vakantie, ontwikkelt men routines. Ritmes en routines maken de tijd overzichtelijk en maken het mogelijk om goedgevoel op de 'automatische piloot' te koersen.

Het Tijdsbestedingsonderzoek bevat vele voorbeelden van een dergelijke inperking van de keuzeruimte. Drie daarvan passeren hier de revue:

- hoe men ict inpast in het leven van alledag;
- hoe degenen met zeggenschap over hun arbeidstijden die arbeidstijden vormgeven;
- de variatie (of beter: het gebrek daaraan) in de dagindeling.

- 1 ICT. Dankzij ict is het mogelijk om van diensten gebruik te maken op tijden waarop dat vroeger niet mogelijk was. Hiervoor is 'in real time' geen personeel nodig, behoudens een afdeling die er zorg voor draagt dat alle verbindingen operationeel zijn. In die zin maakt ict het mogelijk om bij het gebruik van diensten de eigen tijdsindeling te hanteren. Toch is ook het gebruik van dergelijke diensten in temporele structuren en gewoonten ingebed, waaronder het gebruik van pc en internet: slechts weinigen zitten 's nachts te internetten (figuur 3.1).

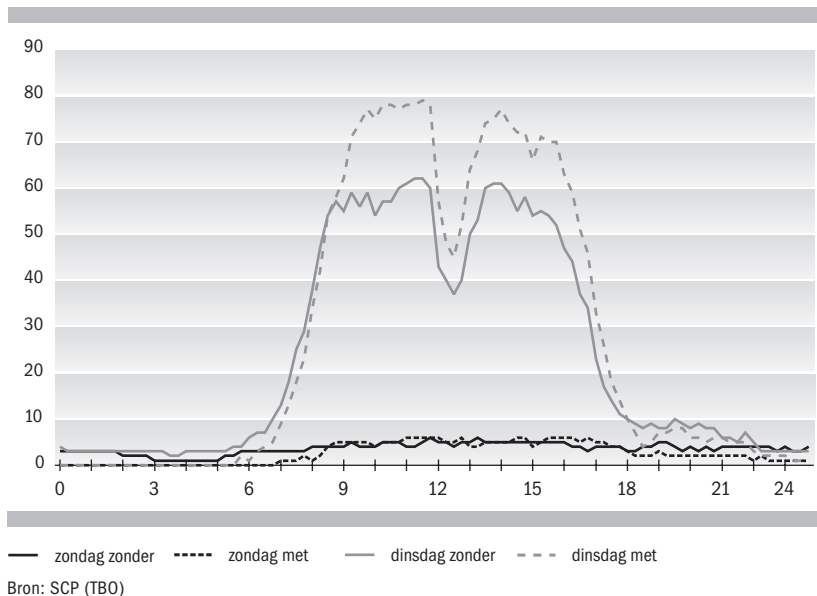
Figuur 3.1 Tijdstippen van pc-/internetgebruik op verschillende dagen van de week, 2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

Bron: SCP (TBO)

- 2 *Zeggenschap*. Vrijheid om zelf de tijd in te delen betekent nog niet dat men er ook daadwerkelijk voor kiest om de dingen op andere tijden te gaan doen. In het TBO is werkenden onder meer gevraagd in welke mate men zelf de begin- en eindtijden van het werk kon bepalen (zie verder ook hoofdstuk zes). Vergelijking van de arbeidstijden van degenen met en zonder deze vorm van zeggenschap wijst uit dat degenen met zeggenschap over hun arbeidstijden er grotendeels dezelfde arbeidstijden op nahouden als degenen zonder zeggenschap (figuur 3.2). 's Nachts werkt men minder, en men begint 's morgens wat later. Men eindigt 's middags weliswaar ook wat later, maar verricht 's avonds uiteindelijk minder werk dan degenen zonder zeggenschap over arbeidstijd. Zeggenschap over de arbeidstijd verleidt dus meer tot het hanteren van kantooruren dan tot het benutten van afwijkende arbeidstijden.

Figuur 3.2 Arbeidstijden op zondag en dinsdag, voor werknemers met/zonder zeggenschap, 2000, in procenten

- 3 *Dagindeling.* De dagindeling toont zich dus weerbarstig en weinig aan verandering onderhevig. Veel dagelijkse activiteiten maken deel uit van ingeslepen collectieve ritmes en individuele routines. De resistentie van die gezamenlijke ritmes kwam reeds ter sprake (§ 2.2). Ook hoogstpersoonlijke routines zijn weerbarstig, zoals blijkt uit een vergelijking van hoe individuen in de onderzoekswEEK de maandag en de dinsdag besteedden. Gedurende veel van de 96 kwartieren deed men op maandag hetzelfde als op dinsdag (tabel 3.1).

Tabel 3.1 Variatie in de dagindeling, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (gemiddeld aantal kwartieren waarin de dagindeling van de ene doordeweekse dag verschilt van die op de voorafgaande doordeweekse dag (variërend van 0 tot 96))

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
bevolking van ≥ 12 jaar	25,3	25,8	26,9	26,4	27,1	26,6
seks						
man	22,4	23,0	24,5	23,8	24,4	23,6
vrouw	28,3	28,7	29,1	28,9	29,7	29,6
leeftijd						
12-19 jaar	23,8	24,3	24,0	23,9	22,8	22,9
20-34 jaar	25,5	27,4	28,8	27,1	28,1	27,3
35-49 jaar	26,0	25,8	27,7	27,4	28,7	28,0
50-64 jaar	25,4	24,7	26,5	26,2	27,0	27,0
≥ 65 jaar	26,0	25,9	25,4	25,3	26,0	25,3

Bron: SCP (TBO)

In 1975 ondernam men op de ene doordeweekse dag gemiddeld op 25 kwartier een andere activiteit dan op de voorafgaande doordeweekse dag. De overige 71 kwartier had men op beide dagen dezelfde activiteit. Deze routinematigheid nam door de jaren heen nauwelijks af. Recent, tussen 1995 en 2000, was er zelfs weer sprake van wat meer routinematigheid. Dat de sterke groei van de arbeidsparticipatie in genoemde periode een groeiend deel van de bevolking onder de temporele tucht van een vast arbeidsregime bracht, is daar mede debet aan. Dankzij gewoontegedrag en de inbedding in vaste (temporele) structuren zijn de gerealiseerde keuzes, waaronder de tijdsbesteding, ondanks de grotere keuzevrijheid goeddeels stabiel.

De kanalen waarlangs men zich informeert

Een groter aanbod betekent een grotere noodzaak om zich over dat aanbod te informeren. Ook in dit informatie-inwinningsproces doen zich routines en selecties voor. Mensen ontwikkelen voorkeuren voor bepaalde programma's, bladen en websites. Een concreet voorbeeld van de selectie van informatie is de ontwikkeling van de televisiekijktijd. Tussen 1991 en 2001 steeg de kijktijd met 21%. De stijging van de kijktijd bleef daarbij ver achter bij de stijging van de zendtijd (+135%; tabel 2.11). In toenemende mate beperkt men zich in het tv-aanbod dus tot een selectie van programma's.

Een belangrijke nieuwigheid ten aanzien van de kanalen waarlangs men zich informeren kan, is de opkomst van het internet. Welke verandering heeft internet als informatiekanal teweeggebracht in de wijze waarop burgers zich informeren? Is het gebruik van informatiebronnen veranderd sinds 1995, toen nog slechts 4% van de Nederlanders thuis over een internetaansluiting beschikte? Het Tijdsbestedingsonderzoek bevat informatie over het gebruik van de verschillende media. In tabel 3.2 is daarbij ingegaan op drie aspecten van het gebruik van media: deelname (minimaal een kwartier in de onderzoeksweek), gemiddelde tijdsbesteding van de gehele bevolking en gemiddelde tijdsbesteding van deelnemers. De gegevens hebben niet uitsluitend betrekking op media als informatiebron, maar ook op media als bron van vermaak (en, in het geval van internet, eventueel interactie) en geven daarom zicht op het gebruik in het algemeen (zie De Haan en Huysmans 2002 voor meer details).

Tabel 3.2 Mediagebruik: deelname en tijdsbesteding (als hoofdactiviteit) door Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in procenten en uren per week)

	deelname (%)		tijdsbesteding bevolking ^a		tijdsbesteding lezers/kijkers ^a	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000
dagblad	69	62	2,0	1,8	3,0	3,0
opinieblad	9	7	0,1	0,1	1,0	1,1
overige bladen/tijdschriften	70	63	1,2	1,1	1,8	1,7
radio ^b	30	26	0,5	0,4	1,8	1,8
televisie ^c	96	97	12,3	12,2	12,8	12,6
teletekst/kabelkrant	15	18	0,1	0,2	0,9	0,9
internet	.	24	.	0,5	.	2,1
totaal	99	99	16,3	16,3	16,4	16,4

a In uren per week.

b Exclusief audio (cd's, lp's, cassettes).

c Inclusief video, exclusief teletekst en kabelkrant.

Bron: SCP (TBO)

Het totale gebruik is niet veranderd. Zowel in 1995 als in 2000 benutte nagenoeg de hele bevolking (99%) in de onderzoekswEEK minimaal één van de genoemde media, in beide meetjaren werd er ruim 16 uur aan besteed. Wat er aan onderlinge verschuivingen tussen media optrad, had derhalve het karakter van substitutie: wat het ene medium won, verloor het andere. Qua percentage deelnemers boekte internetgebruik in de vrije tijd, hoewel in 1995 niet gemeten, een flinke winst. Uitgedrukt in tijdsbesteding was die winst echter bescheiden. Nederlanders vanaf 12 jaar waren gemiddeld een halfuur per week on line, dat is ongeveer 3% van de aan media bestede tijd. Toch kwam internet daarmee al op de vierde plaats, na televisie, dagblad en overige bladen/tijdschriften, maar vóór radio, teletekst/kabelkrant en opinieblad. Het gebruik van gedrukte media en radio daalde, wat overigens al sinds 1975 het geval was (Huysmans en De Haan 2001 in Breedveld en Van den Broek 2001). Het lijkt er dan ook op dat er een verschuiving van oude media richting nieuwe plaatsvindt (vgl. Van Eijck et al. 2001), hoewel een nadere analyse uitwees dat internetgebruikers zich niet van de oudere media afkeren.

In aanvulling op deze algemene gegevens over mediaconsumptie kan ook worden geschetst in welke mate het gebruik van de media als informatiebron veranderde sinds de entree van het internet. In het Tijdsbestedingsonderzoek is voor een reeks onderwerpen de vraag gesteld of men zich daarover via dagblad, opinieblad, tijdschriften/-overige bladen, radio, televisie, teletekst/kabelkrant, internet (in 2000) of helemaal niet had geïnformeerd. In de vraagstelling is tussen 1995 en 2000 één verandering opgetreden: nieuwe media kwam er als onderwerp bij, ten koste van informatie over emancipatie/positie van de vrouw (tabel 3.3).

Tabel 3.3 Onderwerpspecifiek gebruik van informatiebronnen, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2000 (in procenten)

	dagblad		opinie-blad		tijd-schrij-ten		radio		tele-visie		tele-tekst/kabel-krant		inter-net	geen interesse	
	'95	'00	'95	'00	'95	'00	'95	'00	'95	'00	'95	'00	'00	'95	'00
buitenlands nieuws	65	60	6	5	2	2	30	26	84	82	5	9	5	8	7
buitenlandse politiek	46	40	5	3	2	1	20	15	62	61	3	4	2	29	29
binnenlands nieuws	72	69	5	4	3	3	37	30	86	82	7	9	4	3	4
binnenlandse politiek	56	50	5	5	2	1	27	20	70	66	4	5	2	19	22
gemeentepolitiek	40	37	1	1	26	26	6	4	9	10	13	11	1	31	34
nieuws woonplaats	50	49	1	0	36	37	7	5	10	13	21	20	1	9	9
financieel nieuws	28	30	3	3	2	4	4	5	19	19	2	5	4	61	57
misdaad, rechtszaken	55	50	2	2	4	3	11	10	56	58	3	4	2	21	20
sociaal-economisch															
nieuws	42	42	5	5	3	2	9	8	38	40	1	2	2	40	37
informatie over milieu	55	49	6	4	13	10	15	11	64	54	2	2	2	14	20
nieuws voor de															
consument	32	34	5	3	25	21	9	7	46	42	2	2	3	23	27
informatie over eman-															
cipatie/positie van de															
vrouw	23	-	5	-	9	-	7	-	22	-	1	-	-	57	-
verkeersproblemen,															
openbaar vervoer	40	37	2	1	8	6	23	24	34	32	6	8	3	29	29
informatie over kunst															
en cultuur	36	35	5	4	12	11	7	4	29	25	2	1	3	45	47
sportnieuws	46	42	1	1	7	6	16	14	61	58	7	8	3	31	32
wetenschap en techniek	28	31	6	5	13	12	5	4	32	32	1	1	5	45	42
onderwijs	40	39	4	4	11	9	8	7	33	34	1	2	4	40	40
nieuwe media	-	20	-	3	-	13	-	3	-	21	-	1	18	-	48

Bron: De Haan en Huysmans (2002)

Uit de gebruikspercentages valt op te maken dat internet als informatieverschaffer in 2000 nog niet erg was ingeburgerd. Informatie over nieuwe media zelf wordt nog het meest geraadpleegd. 18% van ondervraagden zoekt hier op internet weleens naar. Verder vervulde internet in 2000 nog geenszins de rol van prominente informatiebron. Die rol bleef voorbehouden aan televisie, dagbladen en in mindere mate radio. Voor consumentenaangelegenheden vertrouwt men naar verhouding vaak op tijdschriften, en verder op de televisie en dagbladen. Radio, opiniebladen, teletekst en internet blijken voor nieuws voor de consument naar verhouding minder van belang.

Hoewel er ook qua media en informatiebronnen steeds meer te kiezen is, steeg het aantal bronnen dat men per onderwerp raadpleegt niet; integendeel, er tekende zich een geringe daling af. Gemiddeld over de in tabel 3.3 genoemde onderwerpen benutte men in 1995 (zonder internet) 1,22 bronnen. In 2000 bedroeg het aantal geraadpleegde bronnen met internet 1,18, zonder internet 1,15. Zoals ook al naar voren kwam bij de

ordering van tijd en bij de keuze uit verschillende vrijetijdsactiviteiten, blijkt een groter aanbod dus niet automatisch te leiden tot een groter of ruimer gebruik. Eerder lijkt verruiming van het aanbod bij te dragen aan een selectiever gebruik.

3.3 Kwaliteit van diensten

Het aanbod van consumentendiensten en -goederen (verder hier korthedshalve als het aanbod van diensten aangeduid) gaf de laatste jaren een groei van de keuzemogelijkheden te zien. Er kwamen tal van nieuwe diensten op de markt, terwijl ook de keus per dienst verruimde. Computer, mobiele telefonie en internet zijn enige in het oog springende nieuwe attributen van de 'digitale leefwereld' (Van Dijk et al. 2000). Daarnaast kwam er meer keuzevrijheid per dienst. De structuur van het aanbod van water, energie, telefonie en televisie veranderde in korte tijd sterk (EZ 2002). Een situatie waarin de afnemer zich moest wenden tot één collectieve aanbieder, die een beperkt pakket diensten aanbood, evolueerde tot een situatie waarin meerdere aanbieders met een keur aan diensten de consument aan zich trachten te binden. Ook in situaties waarin marktpartijen van oudsher al het aanbod leverden, nam de keuzevrijheid toe. Zo groeide het aantal mogelijkheden om het eigen huis te financieren of de eigen gezondheidsrisico's te verzekeren.

Aan het groeiend aanbod van diensten kunnen behalve de baten van meer keuze, ook kosten verbonden zijn, waaronder onoverzichtelijkheid of gebrek aan transparantie, moeite om uit het aanbod te kiezen en twijfels over de juistheid van de gemaakte keuze. In het Tijdsbestedingsonderzoek waren in 2000 enkele vragen opgenomen teneinde een eerste zicht op deze materie te krijgen. Van zestien diensten (zie tabel 3.4) werd gevraagd of men die het afgelopen jaar had aangevraagd, aangeschaft, bezocht of afgesloten. Waar het antwoord bevestigend luidde, werden twee vervolgvragen gesteld: in welke mate de informatievoorziening rond het verkrijgen van die dienst voldeed (slecht, onvoldoende, niet onvoldoende maar ook niet voldoende, voldoende, goed) en hoeveel moeite het kostte om die dienst te verkrijgen (heel veel moeite, behoorlijk veel moeite, nauwelijks moeite, geen moeite).

Tabel 3.4 De markt van diensten: gebruik van en tevredenheid over zestien diensten, bevolking 12 jaar en ouder, 2000

	heeft van dienst gebruikgemaakt		oordeel over dienst van gebruikers	
	aandeel (%)	aantal	informatievoorziening goed (%)	verkrijgen geen moeite (%)
paspoort of rijbewijs	19	347	70	81
huursubsidie	8	135	52	65
bouwvergunning	3	54	31	44
internet	20	361	46	53
computer	14	248	51	69
mobiele telefoon	30	542	52	72
medisch specialist	35	633	62	72
geneesmiddelen	58	1.059	68	86
levensverzekering of pensioen	6	111	56	71
ziektekostenverzekering	9	170	61	68
hypotheek	9	159	68	70
notarisakte	11	190	67	76
belastingaangifte	31	562	52	54
aandelen	13	234	54	76
gas, water of elektra	3	58	46	73
kinder- of naschoolse opvang	5	69	54	58
<i>gemiddelde per dienst</i>	<i>17</i>	<i>308</i>	<i>56</i>	<i>68</i>

Bron: SCP (TBO)

Deze peiling is een nulmeting. Eventuele herhaling van dezelfde vraagstelling in toekomstig onderzoek kan uitwijzen of en in welk opzicht de tevredenheid over de dienstverlening is verbeterd of verslechterd. Uit de peiling per oktober 2000 bleek dat wisselende percentages van de bevolking in het voorafgaande jaar met wisselende tevredenheid van de zestien genoemde diensten gebruik hadden gemaakt.

Enkele diensten waren binnen dat tijdsbestek slechts door een kleine minderheid gebruikt. Met name het aanvragen van een bouwvergunning en van water, gas en elektra alsmede het regelen van kinder- of naschoolse opvang waren op jaarbasis elk maar voor een klein deel van de bevolking actueel. Met mobiele telefonie, belastingaangifte, medisch specialisten en geneesmiddelen hadden velen van doen gehad.

Het niveau van dienstverlening werd gemiddeld genomen door een krappe meerderheid (56%) van de afnemers als 'goed' beoordeeld. Internet, gas, water en elektra (beide 46%), en vooral het verkrijgen van een bouwvergunning (31%), kwamen relatief slecht uit de verf. Daarentegen wordt over de informatievoorziening rond het verkrijgen van paspoort of rijbewijs, geneesmiddelen, hypotheek en notarisakte door de gebruikers relatief positief geoordeeld.

Ook bij het ondervonden gebruikersgemak doen zich aanzienlijke verschillen in het oordeel voor. Gemiddeld rapporteerde tweederde van de gebruikers (68%) dat het verkrijgen van de dienst geen moeite kostte. Opnieuw was het verkrijgen van een

bouwvergunning de uitschieter in negatieve zin (44%), gevolgd door (opnieuw) internet (53%), en ditmaal ook de belastingaangifte (54%) en kinder- of naschoolse opvang (58%). Opmerkelijk positief werd geoordeeld over het verkrijgen van paspoort of rijbewijs (81%) en van geneesmiddelen (86%). Gezien de ophef over wachtlijsten springt de verhoudingsgewijs grote tevredenheid met de dienstverlening door specialisten in het oog (vgl. Van Campen en Timmermans 2003).

Hoewel in zekere zin ‘meer van hetzelfde’, bevat tabel 3.5 in potentie additionele informatie, door de aandacht op de negatieve antwoorden te vestigen. Dit geeft evenwel slechts zelden een ander beeld. Een enkele keer was de verdeling bipolair en werd een dienst zowel vaak positief als vaak negatief beoordeeld. Kennelijk liepen hier de ervaringen nogal uiteen. Dit gold bijvoorbeeld het aanvragen van water, gas en elektra. In de regel vormt de informatie in tabel 3.5 echter het spiegelbeeld van die in tabel 3.4, zodat in het vervolg met één van de twee invalshoeken volstaan kan worden.

Tabel 3.5 De markt van diensten: ontevredenheid met informatievoorziening en gebruiksgemak van zestien diensten, gebruikers van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	voldeed informatievoorziening?			hoeveel moeite kostte het?		
	slecht	onvol-	totaal	heel veel	behoor-	totaal
		doende			lijk veel	
paspoort of rijbewijs	1	1	1	2	4	6
huursubsidie	7	5	13	7	9	16
bouwvergunning	29	15	44	26	15	41
internet	4	12	17	10	14	25
computer	3	7	9	7	6	13
mobiele telefoon	4	5	8	3	5	8
medisch specialist	3	4	6	4	5	8
geneesmiddelen	1	2	3	0	2	2
levensverzekering of pensioen	3	2	5	4	4	8
ziektekostenverzekering	6	5	11	5	8	13
hypothec	2	3	6	3	9	12
notarisakte	1	2	3	2	3	5
belastingaangifte	2	4	5	2	11	13
aandelen	4	7	11	0	2	3
gas, water of elektra	9	10	19	14	12	25
kinder- of naschoolse opvang	4	5	9	11	6	17

Bron: SCP (TBO)

Voorzover men problemen in de transparantie ervaart, concentreren die problemen zich niet bij één vorm van dienstverlening, noch bij één persoonskenmerk (zie bijlage B). Duidelijke knelpunten zijn dus niet te onderkennen. Het aandeel ontevreden is in de regel niet groot, noch geconcentreerd. Bij de tevredenheid over de informatievoorziening is nog enige winst te boeken.

3.4 Transparante tijd

De liberalisering van arbeids- en winkeltijden werd mede gelegitimeerd met verwijzingen naar de groeiende tijdsdruk en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen. Ruimere winkeltijden en flexibeler arbeidstijden zouden de drukbezette taakcombinerende burger beter in staat stellen om arbeid en zorg te combineren (zie hoofdstuk 1).

Grotere temporele flexibiliteit betekent ook grotere reflexiviteit over de tijd: er moet meer dan voorheen over nagedacht en gepland worden. Een flexibele tijdsorde heeft voor- en nadelen: het gaat om de balans tussen het meester zijn over de eigen tijd en het deelnemen aan collectieve ritmes. Toenemende variatie in de dagindeling betekent meer handelingsvrijheid, maar ook meer onoverzichtelijkheid (verlies aan transparantie).

Deze paragraaf bevat een schets van de kennis en waardering van de huidige temporele orde. Het kennisaspect betreft de bekendheid met de openstellingstijden van diensten, het waarderingsaspect de ergernissen over de tijdsordening. Het is een eerste peiling, zodat geen trends geschetst kunnen worden. Een toekomstige herhaling van deze peiling kan uitwijzen of en in welke zin zich sinds 2000 veranderingen in de kennis en waardering van de temporele orde hebben voorgedaan.

Bekendheid met openingstijden

Na de Winkeltijdenwet van 1996 zijn winkeliers vrijer om zelf hun openingstijden vorm te geven. Uit buitenlandse ervaringen (m.n. Zweden en Frankrijk) was al bekend dat het wegnemen van wettelijke beperkingen nog niet automatisch een verruiming van de openingstijden betekent (SCP 2000). Zoals in hoofdstuk 4 nog zal blijken maken ook Nederlandse winkeliers slechts beperkt van de ruimere mogelijkheden gebruik. Sommige winkels blijven na 18.00 uur open, andere niet. Onder de 's avonds geopende winkels variëren de openingstijden en het aantal geopende avonden. Op zondag geldt hetzelfde. Behalve winkeliers gingen ook andere dienstverleners hun openingstijden gedeeltelijk aanpassen, maar niet allemaal en ook niet met dezelfde aanpassingen.

Met de introductie van nieuwe mogelijkheden verloor het stelsel van openingstijden dus aan transparantie. Veel burgers verkeren nog in het ongewisse over de openingstijden van dienstverleners 's avonds en in het weekend (tabel 3.6).

Tabel 3.6 Onbekendheid met de frequentie van openstelling van tien voorzieningen, in procenten, geordend naar percentage dat onbekend is met avondopenstelling, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	avondopenstelling	zaterdagopenstelling	zondagopenstelling
bibliotheek (meest bezochte)	50	45	44
postkantoor (dichtstbijzijnde)	46	28	34
gemeentehuis	43	47	38
bank (meest bezochte)	37	39	35
huisarts (geen spoed)	33	38	37
tandarts (geen spoed)	36	42	39
favoriete kapper	32	20	35
grotere winkels in centrum	16	8	17
winkels in dichtstbijzijnde winkelcentrum	12	6	24
supermarkt (meest gebruikte)	6	2	26
gemiddelde	31	28	33

Bron: SCP (TBO)

De helft van de respondenten weet niet hoeveel avonden per week de bibliotheek geopend is. Van het postkantoor weet 46% dit niet, van het gemeentehuis 43% en van de bank waar men het meeste komt 37%. Voor medische voorzieningen als huisartsen en tandartsen gelden vergelijkbare percentages. Ook van de openingstijden van kappers is men vaak niet goed op de hoogte. Van de winkels weet men beter hoe vaak die 's avonds geopend zijn. Het beste weet men dit van de supermarkt waar men doorgaans boodschappen doet.

De bekendheid met de zaterdagopenstelling kent een vergelijkbare verdeling over de diverse diensten, al is men in de regel iets beter op de hoogte van de opening op zaterdag. Maar over de openingstijden van gemeentehuis, bank, huisarts en tandarts tast men juist op zaterdag wat meer in het duister.

Vergeleken met de openstelling 's avonds en in het weekend valt op dat een aanzienlijk deel van de bevolking in het onzekere verkeert over de zondagopenstelling van winkels. Hoewel die onzekerheid bij winkels nog altijd lager ligt dan bij publieke en medische diensten, duidt dit erop dat het veranderde zondagsregime enkele jaren na dato nog niet voor de volle honderd procent in het collectieve geheugen is doorgedrongen.

Voor elk van deze drie openingstijden is voorts in kaart gebracht of de bekendheid ermee samenhangt met persoonskenmerken (tabel 3.7). Daarbij is ook in de analyse opgenomen of men al dan niet consumentenbladen leest, potentieel van belang omdat via die media veel informatie over consumentenzaken wordt verspreid. Ten aanzien van de avondopenstelling kon worden vastgesteld dat lezers van consumentenbladen hier (inderdaad) beter van op de hoogte waren, voor de bekendheid met de zaterdag- en zondagopenstelling gold dat niet.

Tabel 3.7 Percentage voorzieningen waarvan men onbekend is met de frequentie van avond-, zaterdag- en zondagopenstelling, bevolking van 12 jaar en ouder, ongecontroleerd en gecontroleerd voor achtergrondkenmerken, 2000

	avondopenstelling		zaterdagopenstelling		zondagopenstelling	
	ongecon- troleerd	gecon- troleerd	ongecon- troleerd	gecon- troleerd	ongecon- troleerd	gecon- troleerd
sekses	*	*				
man	33	33	28	28	32	32
vrouw	29	29	28	27	34	34
opleidingsniveau			*	*	*	*
lo/lbo	33	31	31	30	38	38
mavo/mo/mbo	30	30	27	27	34	33
hbo/wo	31	32	26	27	27	28
leeftijd	*	*	*	*	*	
12-19 jaar	38	34	36	32	40	37
20-34 jaar	27	28	26	26	31	32
35-49 jaar	28	29	24	25	29	30
50-64 jaar	31	31	27	27	33	33
≥ 65 jaar	40	38	32	31	39	38
werkzaamheid	*	*	*		*	
betaald werk	28	29	25	27	30	33
geen betaald werk	34	32	29	27	35	32
studeren/schoolgaand	37	35	35	32	38	36
consumentenbladen	*	*				
leest niet	32	32	29	28	33	33
leest wel	29	29	25	26	32	34

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Vrouwen en mensen met betaald werk zijn verhoudingsgewijs goed op de hoogte van de avondopenstelling, jongeren (12-19 jaar) en ouderen (65+) zijn dat relatief slecht. Deels kan dit samenhangen met het feit dat jongeren én ouderen beter in staat zijn om overdag van voorzieningen gebruik te maken. Voor ouderen ligt ook een verklaring in termen van traditie in de rede: ze maken er geen gebruik van (zie ook hoofdstuk 4) en zijn er daarom ook niet vertrouwd mee.

Opleidingsniveau hangt niet samen met bekendheid met de avondopenstelling, wel met die van de weekendopenstelling (hoe hoger opgeleid, hoe beter geïnformeerd). Kennis van de zaterdagopenstelling hangt daarnaast ook met leeftijd samen, die van de zondagopenstelling varieert alleen met opleiding.

Ergernissen

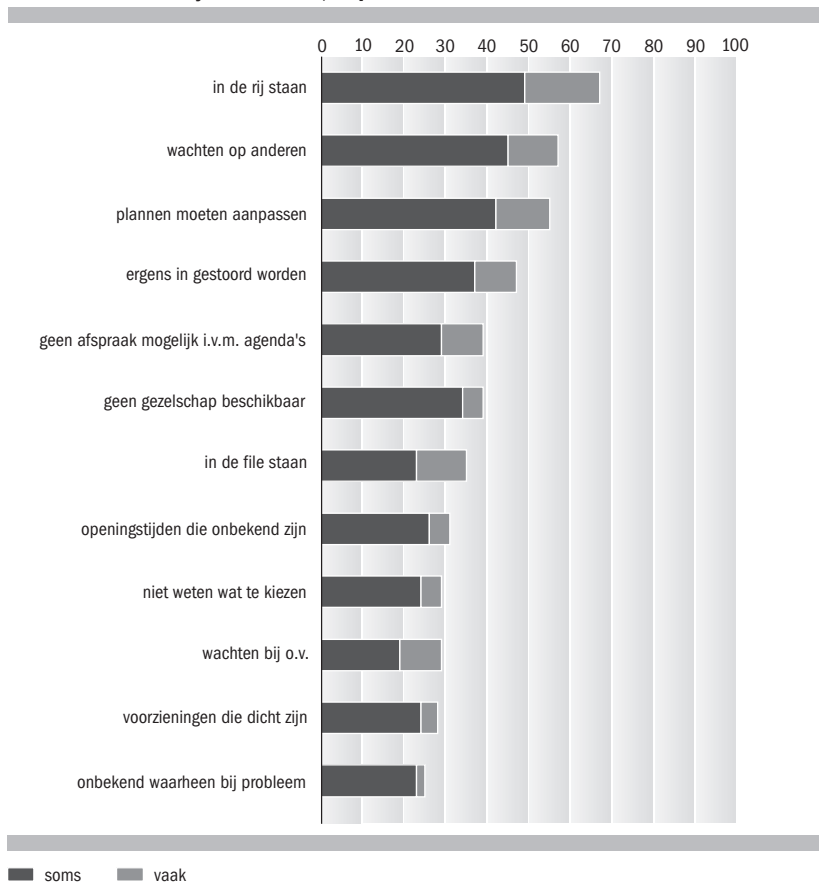
Meer ambities en meer hang naar tijdssoevereiniteit zijn kenmerkend voor de hedendaagse omgang met tijd. Om de waardering voor de tijdsordening te schetsen, is aan respondenten een dozijn situaties uit het dagelijks leven voorgelegd: gebrek aan transparantie van bijvoorbeeld openingstijden, veel willen doen, keuzes moeten maken,

moeten plannen, gestoord kunnen worden, plannen moeten aanpassen, et cetera (vgl. De Vree en Hoevenagel 2002). Steeds werd gevraagd naar de mate waarin die situaties in het dagelijks leven voorkwamen (nooit, soms, vaak). Wanneer men er soms/vaak ervaring mee had, werd vervolgens gevraagd naar de mate waarin men zich aan de betreffende situatie ergerde (nooit, enigszins, heel erg).

Maatgevend voor de (maatschappelijke) ergernis is de combinatie hoe vaak iets voorkomt en hoe sterk men zich daaraan ergerd (figuur 3.5). In de aanloop daarnaartoe wordt eerst afzonderlijk beschreven hoe vaak ergernissen voorkomen (figuur 3.3) en hoe intens de ergernis dan is (figuur 3.4).

In de rij moeten staan, op anderen moeten wachten en plannen moeten aanpassen kwamen het vaakst voor, gevolgd door ergens in gestoord worden (figuur 3.3). Verkeersproblemen (files, vertraging in openbaar vervoer) en onbekendheid (waar te zijn?, wat te kiezen?, wanneer open?) werden relatief weinig genoemd, evenals het dicht aantreffen van voorzieningen.

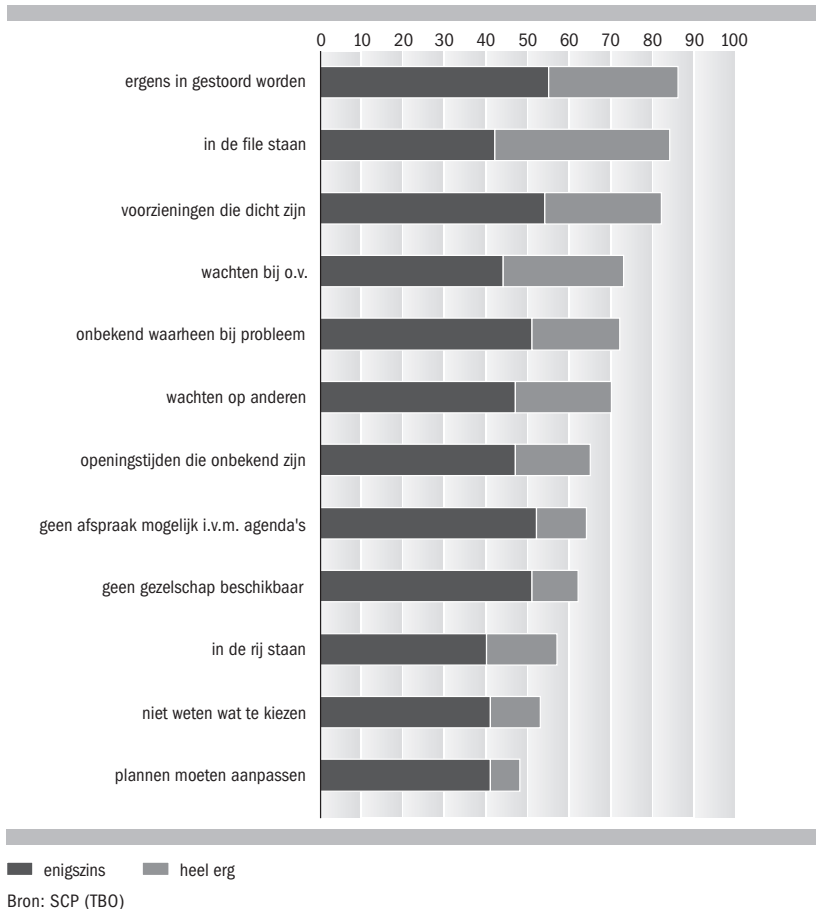
Figuur 3.3 Frequentie waarmee twaalf alledaagse situaties voorkomen, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

Bron: SCP (TBO)

De mate waarmee men ergens mee wordt geconfronteerd is niet hetzelfde als de mate waarin degenen die het overkwam zich daaraan stoorden. In de rij staan, bijvoorbeeld, kwam het vaakst voor, maar bezorgde de ‘ervaringsdeskundigen’ slechts een verhoudingsgewijs geringe mate van ergernis (figuur 3.4). Voor in de file staan en wachten bij het openbaar vervoer geldt het omgekeerde: dat kwam minder frequent voor, maar veroorzaakte bij de betrokkenen wel beduidend meer irritatie.

Figuur 3.4 Mate waarin men zich stoort aan twaalf alledaagse situaties, onder mensen bij wie dit soms/vaak voorkomt, in procenten

De hevigste bron van ergernis is ergens in gestoord worden, gevolgd door enkele vormen van wachten (in de file staan, gesloten voorzieningen, wachten in het openbaar vervoer; zie ook De Vree en Hoevenagel 2002). Ietsjes lager in de irritatiescore staan vervolgens enkele planningsproblemen (wachten op anderen, openingstijden onbekend, geen afspraak kunnen maken, geen gezelschap beschikbaar) en onwetendheid waar zich bij een probleem te melden. Men schikt zich makkelijker in situaties die te maken

hebben met het indelen van de tijd: geen afspraak kunnen maken, geen gezelschap beschikbaar, plannen moeten aanpassen. Hierin legt men klaarblijkelijk meer flexibiliteit aan de dag.

Dat van links naar rechts in figuur 3.4 de ergernis afneemt, heeft vooral te maken met de afname van het aantal gevallen van grote ergernis. Het voorkomen van enige ergernis neemt van links naar rechts nauwelijks systematisch af. In de file staan veroorzaakt het vaakst hevige irritatie.

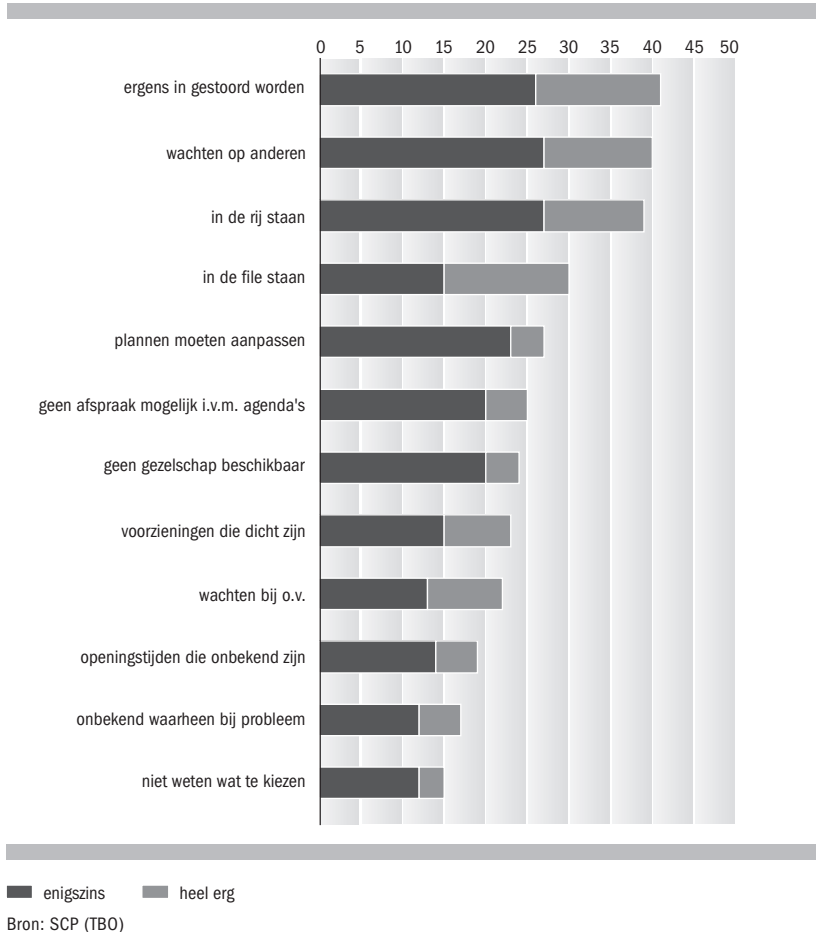
Als we de frequentie waarmee situaties voorkomen en de irritatie die situaties oproepen tegelijk in ogenschouw nemen, ontstaat een totaalbeeld van de mate waarin Nederlanders zich in het algemeen aan genoemde ongemakken storen (figuur 3.5, zie pagina 52). Ergens in gestoord worden, wachten op anderen en in de rij staan blijken de grootste pijnpunten. Dan valt een gat en volgt weer een vorm van wachten (in de file), dan de planningsproblemen (plannen aanpassen, geen afspraak kunnen maken, geen gezelschap beschikbaar en gesloten voorzieningen), en dan weer een vorm van wachten (in het openbaar vervoer).

Situaties die te maken hebben met een gebrek aan transparantie (wat de openingstijden zijn, waar zich met een probleem te melden, wat te kiezen) worden van deze twaalf situaties als het minst problematisch ervaren. Kennelijk vindt men er wel een oplossing voor of ervaart men het als bijkomend probleem; in elk geval ervaart men het als minder storend.

De situaties die veel ergernis oproepen betreffen veelal zaken die een autonoom en efficiënt gebruik van de tijd frustreren. Kennelijk irriteert dat de met het westers tijdsyndroom (Winnubst 1975) behepte mens in hevige mate. Gestoord worden, wachten en geen plannen kunnen maken interfereren bij uitstek met het idee van tijdssoevereiniteit.

Dat voorzieningen dicht zijn of men er de openingstijden niet van kent, wordt verhoudingsgewijs als weinig storend ervaren. Met betrekking tot transparantie is vermeldenswaardig dat men zich minder stoort aan onbekende openingstijden van voorzieningen dan aan gesloten voorzieningen. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat burgers onduidelijkheid over welke voorziening open is vermoedelijk voor lief nemen, als dit betekent dat genoemde voorzieningen langer geopend blijven. Ook keuzeproblemen en onduidelijkheid over waar zich met een probleem tot te richten behoren niet tot de gevoeligste pijnpunten.

Figuur 3.5 Mate waarin men zich stoort aan twaalf alledaagse situaties, onder bevolking (inclusief mensen bij wie dit niet voorkomt), in procenten

Voor de genoemde twaalf aspecten in de omgang met tijd is gekeken of verschillen in ergernis samenhangen met persoonskenmerken. Daarbij is tevens gezien of het verschil maakt of men het druk heeft, zich druk voelt dan wel arbeid en zorg combineert. Tijdsdruk zou immers verbonden kunnen zijn met een rationele of efficiënte omgang met de tijd, en daarmee met andere gevoeligheden voor storende situaties.

Uit een analyse op basis van een optelling van de twaalf dagelijkse situaties (tabel 3.8) komt naar voren dat die situaties relatief vaak tot ergernis leiden onder 20-49-jarigen, onder hoogopgeleiden en onder drukbezette mensen, dit laatste zowel naar beroepspositie, naar taakcombinatie als naar tijdsdruk. Die factoren zijn onderling met elkaar verweven. Wanneer daar rekening mee gehouden wordt (gecontroleerd), zijn al die verbanden nog steeds aanwezig, maar wel minder sterk. Leeftijd en opleiding behouden nog de meeste verklarende kracht. Het verschil tussen de seksen wordt dan iets groter, maar blijft bescheiden.

Het lezen van consumentenbladen gaat niet samen met minder ergernis, integendeel. Vermoedelijk schuilt hierin vooral een grotere gevoeligheid voor consumentgerelateerde issues. Tot slot blijken gevoelens van gejaagdheid verband te houden met de mate waarin men zich aan dergelijke dagelijkse situaties stoort. Ergernissen in de dagelijkse omgang met tijd gaan gepaard met het gevoel zich opgejaagd te voelen.

Tabel 3.8 Aantal van twaalf aspecten in de omgang met tijd waaraan men zich (enigszins/heel erg) stoort, waargenomen en gecontroleerd voor achtergrond kenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	ongecontroleerd	gecontroleerd
bevolkingsgemiddelde	3,2	
seks	*	*
man	3,1	3,0
vrouw	3,3	3,3
opleidingsniveau	*	*
lo/lbo	2,4	2,7
mavo/mo/mbo	3,2	3,0
hbo/wo	3,9	3,6
leeftijd	*	*
12-19 jaar	3,2	2,9
20-34 jaar	3,8	3,5
35-49 jaar	3,7	3,6
50-64 jaar	2,8	3,0
≥ 65 jaar	1,8	2,5
consumentenbladen	*	*
leest niet	3,0	3,1
leest wel	3,5	3,4
werkzaamheid	*	*
betaald werk	3,6	3,3
geen betaald werk	2,4	2,8
studerend/schoolgaand	3,5	3,5
taakcombinatie arbeid en zorg	*	*
combineert niet	3,0	3,3
combineert wel	3,6	2,9
tijdsdruk	*	*
< 35 uur per week	2,4	2,9
35-50 uur per week	3,2	3,2
> 50 uur per week	3,7	3,0
gejaagdheid	*	*
niet gejaagd	2,6	2,8
wel gejaagd	3,9	3,6

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Deze aspecten van de omgang met tijd verschillen inhoudelijk van elkaar. Daarom is het jammer om alleen met één enkele optelling te volstaan, terwijl het anderszins wat ver voert om van alle twaalf aspecten de samenhang met de persoonskenmerken te presenteren. Daarom is volstaan met een viertal variabelen (tabel 3.9): gestoord worden, wachten (optelling van in de rij staan, in de file staan, wachten op anderen en wachten op openbaar vervoer), planningsproblemen (optelling van plannen aanpassen, geen gezelschap beschikbaar, voorziening dicht en agendaproblemen) en transparantie (optelling van openingstijden onbekend, meldpunt onbekend en niet kunnen kiezen). Bij deze gesommeerde variabelen is de som gedeeld door het aantal samengestelde aspecten, zodat die vier variabelen elk een gemiddelde ergernisfrequentie op dat gebied vormen. Enkele details blijven dan buiten beeld, zoals dat mannen zich vaker ergeren aan in de file staan en vrouwen vaker aan wachten op het openbaar vervoer, maar de winst van overzichtelijkheid weegt hier tegen op.

Tabel 3.9 Frequentie van ergernis (enigszins en heel erg) van gestoord worden, wachten, planningsproblemen en onbekendheid, naar enkele persoonskenmerken (waargenomen verschillen), bevolking van 12 jaar en ouder 2000 (in procenten)

	gestoord worden	wachten	planningsproblemen	transparantie
bevolkingsgemiddelde	41	32	24	17
sekse				*
man	40	32	24	16
vrouw	41	32	25	19
opleidingsniveau	*	*	*	*
lo/lbo	29	25	16	15
mavo/mo/mbo	44	32	25	18
hbo/wo	45	39	32	18
leeftijd	*	*	*	*
12-19 jaar	45	31	24	20
20-34 jaar	44	37	32	19
35-49 jaar	47	37	29	20
50-64 jaar	40	29	20	15
≥ 65 jaar	21	20	11	11
consumentenbladen		*	*	
leest niet	40	30	23	17
leest wel	42	37	28	18
gejaagdheid	*	*	*	*
niet gejaagd	34	28	19	14
wel gejaagd	49	37	32	21

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Van de geanalyseerde persoonskenmerken brengt sekse het minste verschil teweeg in de mate waarin de onderscheiden problemen in de omgang met de tijd ergernis opwekken. Daarentegen verschillen elk van die vier problemen naar opleiding, leeftijd en gejaagdheid. Lager opgeleiden, ouderen en mensen die zich niet gejaagd voelen ervaren die problemen het minst.

De lezers van consumentenbladen storen zich meer aan wachten en planningsproblemen dan niet-lezers. Wellicht zijn die lezers in dit opzicht bij uitstek kinderen van hun tijd, dat wil zeggen: graag in controle over hun tijd, en ervaren zij een inbreuk op die controle eerder als storend.

3.5 Samenvatting

Op tal van terreinen is de keuzevrijheid gegroeid. Dat klinkt zonnig, maar roept ook allerlei praktische problemen op. Hier is vanuit temporeel perspectief een overzicht gegeven van het proces van keuzes maken en de wijze van informatieverwerving, de transparantie van de dienstverlening en de ergernissen over de tijdsordening.

Met het oog op de routinematigheid van veel keuzes werd de gedachte dat meer keuzevrijheid direct tot andere gedragskeuzes leidt al op voorhand gerelativeerd. Nieuwe media als internet worden in bestaande temporele ritmes ingepast en mensen met grote zeggenschap over hun arbeidstijden kiezen ervoor overwegend op 'traditionele kantooruren' te werken. Het groeiende aanbod van media en informatiebronnen leidt daarbij eerder tot een selectiever dan tot een veelzijdiger gebruik.

Een analyse van de tevredenheid over de dienstverlening bij een dozijn diensten bracht geen knelpunten aan het licht, al laat de tevredenheid over de informatievoorziening ruimte voor verbetering. Alleen het indienen van een bouwvergunning, wat op jaarbasis overigens slechts een fractie van de bevolking raakte, gaf veel onvrede over informatievoorziening en gebruiksvriendelijkheid te zien. Een nadere analyse van enkele frequent gebruikte vormen van digitale, medische en financieel-administratieve dienstverlening duidde erop dat de ontevredenheid daarmee niet binnen één bevolkingscategorie geconcentreerd was.

Een blik op de vertrouwdheid met de openingstijden van een tiental diensten leerde dat lang niet iedereen met die tijden vertrouwd is. Het betreft hier vooral de publieke diensten, maar ook de zondagopenstelling van winkels. Deze onbekendheid bleek overigens relatief weinig ergernis met zich mee te brengen. Dagelijkse ongemakken, zoals, in volgorde van oplopende irritatie, geen plannen kunnen maken, ergens (op) moeten wachten en ergens in gestoord worden roepen meer ergernis op. Die ongemakken botsen klaarblijkelijk het hardst met ideeën als autonomie, efficiëntie en tijdssoevereiniteit (het 'westers tijdssyndroom', Winnubst 1975).

4 Openingsstijden

4.1 Een controverse

Zelfs toen Nederland al niet meer het overzichtelijke Nederland van weleer was, kende het dagelijks leven nog het ijkpunt van de vaste winkelopeningstijden. Behoudens de wekelijkse koopavond (per gemeente overigens ook op een vaste avond, en strikt tussen zeven en negen) was het volstrekt duidelijk wanneer winkels open waren en wanneer gesloten. 's Avonds en op zondag hoefde men niet om een boodschap te gaan.

Eén van de erfstukken uit de nalatenschap van het eerste paarse kabinet is de verruiming van de winkeltijden per 1 juni 1996. Die Winkeltijdenwet had men in het regeerakkoord als volgt in het vooruitzicht gesteld: 'Om moderne arbeids- en gezinspatronen niet in de weg te staan worden de restricties in de Winkelsluitingstijdenwet sterk verminderd' (zie § 1.2). Dit is een verruiming van de mogelijkheden, geen verplichting tot langere openingsstijden.

De Winkeltijdenwet was en is omstreden. De invoering ervan maakte een levendig politiek en maatschappelijk debat los, dat wel geluwd, maar niet verstomd is. Vanuit confessionele hoek blijft men tegen de zondagopenstelling gekant. Zo dienden de kamerleden Van Dijke (CU), Van der Vlies (SGP) en Ten Hoopen (CDA) op 20 november 2002 een motie in, met als strekking dat de Kamer 'overwegende, dat de zondag om zowel godsdienstige als sociaal-culturele redenen in onze samenleving een belangrijk rustpunt vormt; voorts overwegende dat de toename van de economische en commerciële bedrijvigheid op zondag afbreuk doet aan het karakter van een collectieve rustdag' de regering verzoekt 'voorstellen te doen om het aantal koopzondagen terug te dringen' (TK 2002/2003a).¹ Winkeltijden zijn wel getypeerd als een 'kerncontroverse' onder de Nederlandse bevolking (Vinken en Ester 2001: 31).

Dit hoofdstuk staat in het teken van de temporele organisatie van het winkelen. Vastgesteld zal worden in hoeverre er daadwerkelijk sprake is van een verruiming van de winkelopeningstijden en in hoeverre winkelen 's avonds en op zondag ingang gevonden heeft. Startpunt zijn de feitelijke ontwikkelingen aan de aanbodzijde, door te analyseren in welke mate gemeenten en winkeliers van de nieuwe mogelijkheden gebruik hebben gemaakt (§ 4.2). Behalve de detailhandel worden, waar mogelijk, ook aanpalende consumentgerichte diensten (bestuurlijk, financieel, medisch) onderzocht. Vervolgens wordt ingegaan op de behoefte aan verdere verruiming van openingsstijden, en op de opvattingen over de zondagsopenstelling. Daarbij komen ook verschillen hieromtrent tussen maatschappelijke groeperingen aan de orde (§ 4.3). Dan wordt het gebruik van de verruimde openingsstijden geanalyseerd: in welke mate hebben consumenten de timing van hun winkelbezoek aangepast? Opnieuw wordt onderzocht in hoeverre bevolkingsgroepen hier van elkaar verschillen (§ 4.4). Tot slot wordt het vizier op de gevolgen van de verruiming van winkeltijden gericht, door na te gaan of de verruiming van de openingsstijden tot veranderingen op andere terreinen van het sociale leven geleid heeft (§ 4.5).

4.2 De verruiming van de openingstijden

De ontwikkeling van de openingstijden in de dienstensector wordt in Nederland niet stelselmatig bijgehouden. Navraag bij 24 brancheorganisaties leerde dat brancheorganisaties in de regel niet over een systematische registratie van de openingstijden in hun sector beschikken (Breedveld et al. 2002: 57). Openingstijden van diensten vormen daarmee een witte vlek op de temporele kaart van Nederland.

Om deze kennislacune op te heffen, heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) twee initiatieven genomen. Ten eerste werden aan de enquête van het Tijdsbestedingsonderzoek van 2000 vragen toegevoegd over de openingstijden van tien algemene diensten in de sfeer van de detailhandel en gerelateerde zaken. Van ieder van die voorzieningen is gevraagd of die in de woonplaats van de respondent ook 's avonds, op zaterdag en op zondag geopend is, en zo ja tot hoe laat. Ten tweede heeft het SCP in 2001 de openingstijden in een middelgrote stad in kaart gebracht (Breedveld et al. 2002). Omdat dit een herhaling was van een eerdere SCP-studie uit 1980 (Knulst en Schoonderwoerd 1983), geeft het zicht op eventuele verschuivingen van de begin- en eindtijden van verschillende diensten. Alvorens de resultaten hiervan te bespreken, komen eerst enkele andere informatiebronnen ter sprake.

Onderzoeken naar (winkel-)openingstijden

De ophef rond de Winkeltijdenwet had een kortstondige hausse aan informatieverzameling over openingstijden van vooral detailhandelszaken tot gevolg. Volgens de evaluatie van die wet (KPMG/GfK 1998) wezen gemeenten in 1997 gemiddeld acht koopzondagen per jaar toe. Dit aantal lag hoger in (sterk) verstedelijkte gebieden. Supermarkten waren in 1997 door de bank genomen 11 uur langer geopend dan voor invoering van de Winkeltijdenwet (66 versus 55 uur per week), waarbij zich geen verschil naar de mate van verstedelijking voordeed. Verder hadden vooral bouwmarkten hun openingstijden verruimd.

Onderzoek voor het Hoofdbedrijfschap Detailhandel (Beeckman et al. 1998) wees uit dat 43% van de grote winkelvestigingen en 24% van de kleine winkels na invoering van de Winkeltijdenwet zijn openingstijden verruimde. Met name warenhuizen en supermarkten deden dat in groten getale. Toch was in 1998 na 18.00 uur gemiddeld nog slechts 10% van de winkels geopend, na 19.00 uur 6% en na 20.00 uur 2%. Na 21.00 uur zijn vrijwel alle winkels gesloten. Een deel van de winkels (7%) gaat 's ochtends vroeger open. Maar een ander deel (17%) opent de deuren juist later, onder andere om verruiming op andere tijden te compenseren. Sommige winkels (5%) hebben na de Winkeltijdenwet een extra koopavond ingesteld. Ruim de helft (53%) van de winkels was nooit op koopzondagen geopend. Daarentegen opende 22% van de winkels op elke lokale koopzondag de deuren.

Volgens onderzoek van het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL 1996) kenden de meeste respondenten (77%) ten minste één supermarkt in de buurt die tot 20.00 uur geopend was; 13% kende er één in de buurt waar men na 20.00 uur nog terecht kon.

Een jaar na de invoering van de Winkeltijdenwet begon de Consumentenbond (1997) een 'koopzondagkalender', waarin de koopzondagen in 48 gemeenten waren opgetekend. De meeste gemeenten hadden in 1997 vier tot acht koopzondagen.

De Consumentenbond verrichtte daarnaast eveneens onderzoek naar de openstelling van gemeentelijke diensten. Begin jaren negentig constateerde de Consumentenbond (1993) op basis van een onderzoek onder tien gemeenten dat de gemeentelijke loketten in vergelijking met de jaren tachtig niet zozeer langer geopend waren, maar wel meer tussen de middag en buiten kantooruren. Tevens signaleerde men een flinke discrepantie tussen gepubliceerde openingstijden, bijvoorbeeld in gemeentegidsen, en feitelijke openingstijden. In 1996 is dit onderzoek op grotere schaal (ditmaal onder 51 gemeenten) herhaald (Consumentenbond 1997). Het aantal 'nieuwe' openstellingen bleek erg wisselend. Bij de meeste gemeenten was het inmiddels wel mogelijk om op de plaatselijke koopavond een nieuw paspoort te halen.

Bedrijfstijden

Bedrijfstijden, de tijden dat ten minste een deel van het personeel aan het werk is, zijn sinds 1989 geregistreerd in het Arbeidsvraagzijdepanel (AVP) van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA). Bedrijfstijden, overigens een ruimer concept dan openingstijden van diensten, zijn tussen 1989 en 2001 met 11% verruimd (tabel 4.1).²

Tabel 4.1 Bedrijfstijden, naar sector, 1989-2001 (in uren per week)^a

	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2001	index 2001 (1989 = 100)	index 2001 (1995 = 100)
totaal	50,8	52,2	54,3	54,2	57,5	55,8	56,2	111	104
landbouw/industrie	46,4	49,4	53,2	52,1	53,7	52,1	54,2	117	104
bouw	47,5	39,9	45,4	43,3	47,9	44,8	45,6	96	105
handel	47,3	50,4	52,6	54,4	57,1	56,2	57,2	121	105
transport	51,4	77,1	75,9	74,6	77,1	72,1	77,9	152	104
zakelijke dienstverlening	46,0	44,3	50,1	46,8	51,4	50,2	46,0	100	98
overige dienstverlening	56,1	62,1	60,4	57,1	55,7	58,0	58,8	105	103
overheid	42,7	47,3	45,4	53,9	51,8	59,7	59,7	140	111
onderwijs	40,7	38,9	41,8	42,9	43,4	43,2	44,2	109	103

a Exclusief zorg en welzijn. Cijfers over welzijn en zorg zijn niet opgenomen in de tabel.

Bron: OSA (Arbeidsvraagzijdepanel 1989-2001)

De verruiming was in de periode 1989-1995 groter dan in de periode 1995-2001. De laatste jaren vertoonden bedrijfstijden wel schommelingen, maar geen duidelijke trend. In de handel verruimden de bedrijfstijden tot 1997 sneller dan daarna, maar in de zakelijke dienstverlening liepen de bedrijfstijden na 1997 juist weer wat terug.

Mogelijk laat zich hier de invloed van de digitalisering voelen, waarbij on line dienstverlening via websites en geldautomaten de plaats inneemt van fysieke openstelling via loketten en telefoon. De sector waar de bedrijfstijden het snelst groeiden, zowel voor 1995 als daarna, is de overheid.³ De bedrijfstijden zijn verder vrij sterk gestegen in de landbouw/industrie en in de handel. In de bouw deden zich de afgelopen twaalf jaar nauwelijks ontwikkelingen in de bedrijfstijden voor.

Openingstijden van diensten: een lokale casestudie

Uit voornoemd OSA-onderzoek valt niet op te maken in welke richting de bedrijfstijden zijn verruimd. Blijven bedrijven 's avonds langer open, gaan ze 's ochtends eerder open, of sluiten ze niet meer in de lunchpauze? Het OSA-onderzoek bevat, kortom, wel informatie over de openingsduur (chronometrie), maar niet over de timing daarvan (chronologie).

Hier biedt de SCP-studie naar openingstijden in een middelgrote Hollandse stad uitkomst.⁴ Daar werden 122 dienstverlenende organisaties bevraagd over hun openingstijden (Breedveld et al. 2002), zodat zowel chronometrie als chronologie van de openingstijden bekend zijn. Aangezien het hier een replicatie betreft van een eerder SCP-onderzoek uit 1980, geeft deze studie bovendien enig zicht op de verschuiving in de begin- en eindtijden van diensten. Eerst volgt echter een overzicht van de situatie anno 2001.

Dienstverleners hielden in 2001 nog vrij sterk vast aan de vertrouwde 9-tot-5-openingstijden (zie tabel 4.2). Een groot deel van hen opent op een reguliere doordeweekse dag (in dit geval: de dinsdag) tussen 8.00 en 9.00 uur de poorten, om die tussen 17.00 en 18.00 uur weer te sluiten. Na zes uur 's avonds was nog 9% van de winkels geopend, en 10% van de bestuurlijke en maatschappelijke instellingen. Van de medische dienstverleners was driekwart om 18.00 uur gesloten, net als van de financiële dienstverleners. Alleen de vrijetijds- en transportvoorzieningen waren ook 's avonds nog in groten getale geopend. Op zaterdag lagen de percentages geopende diensten, met uitzondering van de sectoren winkels, vrije tijd en transport, stelselmatig lager dan doordeweeks. Bovendien sloten de meeste organisaties hun deur dan al op of voor 17.00 uur in plaats van om 18.00 uur.

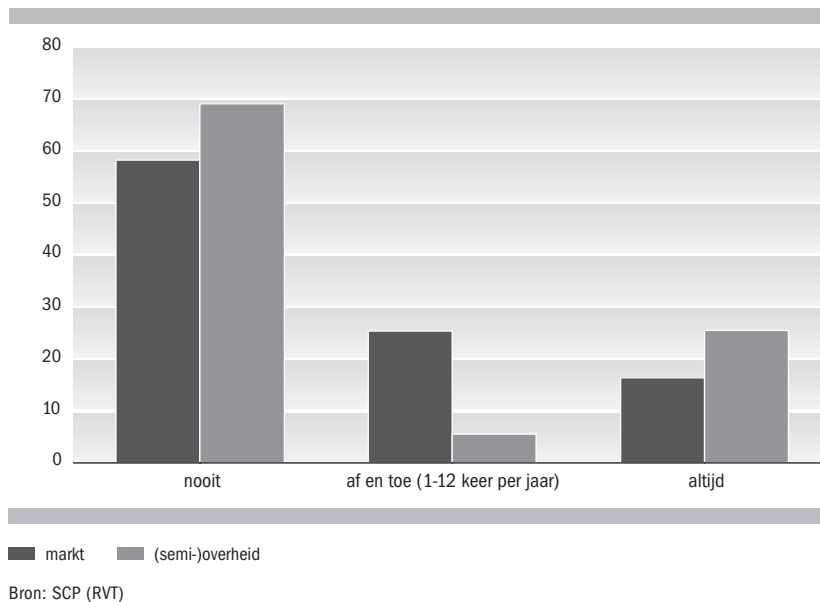
Tabel 4.2 Openstelling diensten gedurende de dinsdag en de zaterdag op het kwartier volgend op genoemd tijdstip, 2001 (in procenten)

	dinsdag				zaterdag		
	08.00 uur	09.00 uur	17.00 uur	18.00 uur	09.00 uur	13.30 uur	17.00 uur
winkels	16	75	96	9	71	98	16
financieel-zakelijk	21	79	79	29	50	57	7
bestuurlijk	14	81	29	10	10	14	5
medisch	36	55	55	27	9	18	18
maatschappelijk	30	70	40	10	0	0	0
vrije tijd	13	25	56	50	31	56	25
vervoer	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (RVT)

Meer nog dan op zaterdag hielden veel diensten op zondag de poort gesloten. Veel markt- (58%) en nog meer (semi-)overheidsorganisaties (70%) waren op zondag altijd dicht (figuur 4.1). Ruim een kwart van de markt- en 6% van de (semi-)overheidsorganisaties was dan 'weleens' open, variërend van één tot maximaal twaalf zondagen per jaar. Dit betrof vooral winkels. Bijna 26% van de (semi-)overheids- en 16% van de marktorganisaties is altijd open op zondag. Dit zijn vooral vrijetijdsdienstverleners (bioscoop, dansschool, kinderboerderij, museum) en dienstverleners op het gebied van (openbaar) vervoer. Ook de kraamhulp, het bezoekuur in het zieken- en verpleeghuis (medische dienstverleners), het politiebureau (bestuurlijk) en het buurtcentrum (maatschappelijk) zijn op zondag toegankelijk.

Figuur 4.1 Opstelling van diensten op zondag, 2001, in procenten

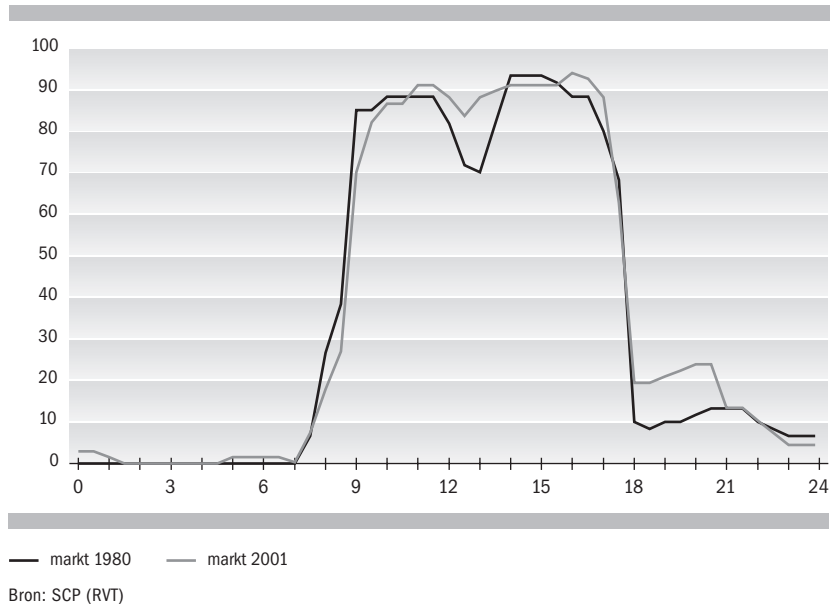
Van de winkeliers maakte 40% weleens gebruik van de mogelijkheid om op koopzondag open te gaan. Bijna 30% van de winkeliers was slechts eenmaal per jaar op koopzondag open, vaak de koopzondag voor kerst. Slechts 12% van de winkeliers opende op elke lokale koopzondag de deuren.⁵ Onder die 40% winkeliers die weleens op zondag de deuren openden, bedroeg het aantal koopzondagen gemiddeld 5,3 per jaar.

Dit onderzoek was geschoeid op de leest van eerder onderzoek uit 1980, zodat het mogelijk is om ontwikkelingen in de openingstijden in kaart te brengen. In 1980 had het onderzoek alleen betrekking op de dinsdag, zodat alleen voor die dag trends bekend zijn. Afgezien van de zondagopenstelling is dat weinig bezwaarlijk, want de dinsdag is in menig opzicht bij uitstek een doordeweekse dag.

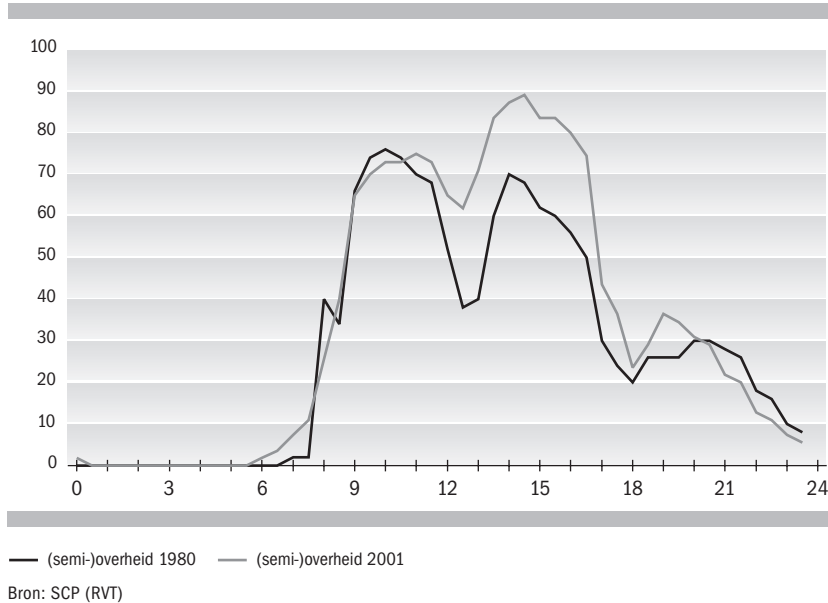
De figuren 4.2 en 4.3 duiden zowel bij marktorganisaties als bij organisaties in de publieke sector op een verruiming van de doordeweekse openingstijden. Die verruiming was sterker in de publieke sector dan in de marktsector (vgl. de in tabel 4.1 genoemde ontwikkeling in de openingstijden van overheidsdiensten). In de publieke sector bleven organisaties vooral tussen de middag en in de loop van de middag langer open dan voorheen. Ook in de vroege avonduren waren (semi-)overheidsorganisaties in 2001 iets vaker geopend dan in 1980 (vgl. Consumentenbond 1993).

Bij marktorganisaties kreeg de verruiming van openingstijden op twee momenten gestalte: tussen de middag en in de vroege avond. Het merendeel van de commerciële organisaties sloot echter ook in 2001 nog stipt om 18.00 uur de deur. Na 21.00 uur waren er in 2001 niet meer marktorganisaties geopend dan in 1980. Integendeel, zo er al sprake is van een verschil, waren dat er juist iets minder.

Figuur 4.2 Openstelling marktorganisaties naar uur van de dag, 1980 en 2001, in procenten

Figuur 4.3 Openstelling (semi-)overheidsorganisaties naar uur van de dag, dinsdag, 1980 en 2001, in procenten

Openingstijden volgens het Tijdsbestedingsonderzoek

In oktober 2000 werd aan respondenten van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) gevraagd om van tien consumentendiensten aan te geven in welke mate die diensten 's avonds en in het weekeind toegankelijk waren. De meesten (89%) meldden dat supermarkten op meerdere avonden per week geopend waren (tabel 4.3). Van de overige genoemde dienstverleners was volgens de respondenten verder alleen de bibliotheek meerdere avonden per week open. Verder was een aantal dienstverleners – gemeentehuis, bank, andere winkels dan supermarkten, kapperszaken en postkantoren – volgens velen één avond per week geopend. Behoudens voor spoedgevallen heetten huisartsen en tandartsen 's avonds niet beschikbaar te zijn.

Tabel 4.3 Frequentie van openstelling van tien voorzieningen, in procenten, volgens bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	avondopen- stelling (per week)			zaterdag- openstelling			zondag- openstelling		
	0 x	1 x	> 1 x	nooit	soms	altijd	nooit	soms	altijd
postkantoor (dichtstbijzijnde)	54	42	4	24	0	76	100	0	0
bank (meest bezochte)	32	67	1	77	1	22	100	0	0
bibliotheek (meest bezochte)	9	38	53	24	1	75	96	2	2
gemeentehuis	33	66	2	92	1	7	100	0	0
huisarts (geen spoed)	93	4	2	83	12	5	88	11	1
tandarts (geen spoed)	95	3	2	93	4	3	95	4	1
favoriete kapper	42	49	9	6	0	94	98	1	1
supermarkt (meest gebruikte)	1	10	89	1	0	99	92	7	1
winkels in nabij winkelcentrum	7	83	10	1	0	99	67	31	2
grotere winkels in centrum	1	91	8	1	1	98	27	63	11

Bron: SCP (TBO)

Volgens de opgave van de respondenten was de detailhandel op zaterdag doorgaans open, en openden ook bibliotheken en postkantoren dan een aantal uren hun deuren, maar bleven banken en gemeentehuizen, net als huis- en tandartsen, massaal dicht. Op zondag rapporteerde men overwegend gesloten voorzieningen, behoudens spoedeisende medische hulp en de grotere winkels in de stadscentra.

Respondenten is ook gevraagd hoe laat voorzieningen sluiten op de doordeweekse avonden dat ze geopend zijn (tabel 4.4). Volgens hun opgave sloten de grotere winkels in de winkel- en stadscentra dan het laatst, tegen negen uur 's avonds. Ook de kapper zou dan nog vrij laat geopend zijn. Supermarkt, bibliotheek en postkantoor sloten iets eerder, rond kwart over acht, half negen. Banken en gemeentehuizen gingen rond acht uur als eerste dicht. De huis- en tandarts zijn de enige voorzieningen waar men ook na 22.00 uur nog terecht dacht te kunnen.⁶

Tabel 4.4 Tijdstip van sluiten bij avondopening van tien voorzieningen, gemiddeld en in procenten, volgens bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	gemiddelde tijd van sluiten	19.00 uur (%)	20.00 uur (%)	21.00 uur (%)	22.00 uur (%)	later (%)
postkantoor (dichtstbijzijnde)	20.18	11	47	42	0	
bank (meest bezochte)	20.00	22	52	26	0	
bibliotheek (meest bezochte)	20.24	5	53	41	1	
gemeentehuis	20.00	24	50	25	1	
huisarts (geen spoed)	20.12	29	49	6	8	9
tandarts (geen spoed)	20.54	12	31	30	9	18
favoriete kapper	20.42	3	27	68	2	
supermarkt (meest gebruikte)	20.24	2	67	22	9	
winkels in nabij winkelcentrum	20.54	1	13	85	1	
grotere winkels in centrum	20.54	1	6	93	1	

Bron: SCP (TBO)

Op zaterdagochtend waren veel voorzieningen geopend (95%). Detailhandel, kapper alsmede tand- en huisarts bleven ook 's middags open, de overige voorzieningen gingen dan in de regel dicht. Zaterdagavond waren de meeste voorzieningen gesloten. Alleen sommige huis- en tandartsen en supermarkten waren dan nog geopend (tabel 4.5).

Op zondag waren de meeste voorzieningen gesloten. Alleen een deel van de winkels was open, vooral 's middags en vooral in stadscentra. Zondagavond hielden de meeste winkels hun deuren gesloten.

Tabel 4.5 Openstelling op zaterdag en zondag (weleens open) in procenten, volgens bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	zaterdag			zondag		
	ochtend	middag	avond	ochtend	middag	avond
postkantoor	99	27	1			
bank	95	27	1			
bibliotheek	96	32	4			
gemeentehuis	94	18	3			
huisarts	77	73	30			
tandarts	91	74	43			
kapper	99	90	2			
supermarkt	99	100	24	80	91	18
winkelcentrum	99	100	3	80	97	4
stadscentrum	99	100	4	71	99	4
gemiddeld	95	64	12	77	96	8

Bron: SCP (TBO)

Resumé

De hier geraadpleegde bronnen wijzen alle op een zekere verruiming van de openingstijden. Veel voorzieningen houden de poorten langer open dan voorheen. Dat laat onverlet dat de openingstijden van diensten in de periode doordeweeks overdag geconcentreerd zijn, bij winkels aangevuld met een uitloop naar de wekelijkse koopavond en de zaterdag.

Hier en daar werden de openingstijden uitgebreid richting vroege avond en zondag. De mate waarin dat gebeurt rechtvaardigt echter nog geenszins de non-stopsuggestie van het predikaat 24-uurseconomie. Nog steeds zijn veel voorzieningen 's avonds, 's nachts en grote delen van het weekeinde gesloten.

4.3 Behoeften en bezwaren

De behoefte van burgers aan verruiming van openingstijden is regelmatig onderzocht. In de herfst van 1990, dus ver voor de invoering van de Winkeltijdenwet, zag bijna de helft (47%) van de ondervraagden (van 15-64 jaar) winkels en andere voorzieningen graag langer geopend, maar vond éénderde (34%) dit niet wenselijk. Verlenging van openingstijden op doordeweekse dagen in de vroege avond genoot daarbij de voorkeur boven uitbreiding van dienstverlening in het weekeind (Kattenberg 1990).

Enkele jaren later raadpleegde de Consumentenbond (1994) haar ledenpanel over de behoefte aan verruiming van openingstijden van winkels. Hierbij toonden vooral jonge alleenstaanden, samenwonenden tot 55 jaar zonder kinderen en grootstedelingen zich voorstander van ruimere openingstijden. In het Consumentenpanel Gezondheidszorg gaf enkele jaren later een kleine helft van de respondenten (44%) aan behoefte te hebben aan avond- en/of weekendsprekuren van apotheken, tandartsen en huisartsen. Met name het avondsprekuren (37%), maar ook het spreekuren in het weekend overdag (27%), sprak aan (Van Lindert et al. 2000).

Een eerste evaluatie van de Winkeltijdenwet (KPMG/GfK 1998) duidde op grote tevredenheid met avondopenstelling onder 20-29-jarigen, wetenschappelijk opgeleiden, grootstedelingen, werkende alleenstaanden en studerende. De tevredenheid met zondagopenstelling was daarnaast ook groot onder jongeren. Slechts een klein deel van de ondervraagden (9%) sprak zich uit voor een groter aantal koopzondagen.

Tijdgebrek overdag bleek de belangrijkste reden om 's avonds boodschappen te doen. Dit geldt vooral voor mensen met betaald werk. Wie overdag doordeweeks in de gelegenheid is om van voorzieningen gebruik te maken, heeft daar 's avonds minder behoefte aan (KPMG/GfK 1998). Werknemers met een vierdaagse werkweek bleken inderdaad minder aan ruimere openingstijden te hechten dan werknemers met een vijfdaagse werkweek (Raaijmakers 1997). Naast arbeidsduur is ook spreiding van arbeidstijd een aannemelijke factor: met gespreide arbeidstijden heeft men minder behoefte aan ruimere openingstijden, omdat men deels al vrij is als voorzieningen geopend zijn (Breedveld 1999). Ten derde vermindert zeggenschap over arbeidstijden de behoefte aan ruimere openingstijden, omdat zeggenschap mensen in staat stelt hun arbeidstijden zo te plooiën dat ze ook op 'traditionele tijden' van voorzieningen gebruik kunnen maken.

De behoefte aan ruimere openingstijden is echter niet alleen van arbeidstijden afhankelijk. Ook andere preferenties spelen daarbij een rol. Niet zelden vertoont men in deze een zekere dubbelheid. Velen zeggen enerzijds de zondagsrust als verworvenheid te respecteren, maar tonen zich anderzijds voorstander van een ruimere openstelling (Vinken en Ester 2001).

Temporele preferenties zijn een cultureel verschijnsel. De wijze waarop men omgaat met de tijd – punctueel, gestresst, relaxt of planmatig – geeft uitdrukking aan een bepaalde levenshouding of identiteit (Gell 1992). Ze doet dat des te meer naarmate de inrichting van de tijd minder is vastgelegd en er meer ruimte is voor de eigen keuzes van het individu (Reitz 1997). Het feit dat men de tijd zelf kan inrichten maakt de tijdsbesteding, inclusief het al dan niet gebruiken van verruimde openingstijden, een vehikel voor het etaleren van de eigen leefstijl. Vanwege deze culturele factor (Zijderveld 1988) wordt de houding jegens verruiming van openingstijden niet alleen gestuurd door tijdgebrek en drukte, maar ook door andere dimensies van iemands identiteit, zoals: leeftijd, sekse, religie, grootstedelijkheid, politieke voorkeur. Voorstanders van ruimere openingstijden zouden in deze culturele optiek vooral te vinden zijn onder een nieuwe ‘soepele, flexibele en ongebonden’ generatie (Elchardus en Heyvaert 1991).

In het Tijdsbestedingsonderzoek 2000 is langs twee wegen de houding van mensen jegens een verdere verruiming van openingstijden gepeild. Er is gevraagd naar de behoefte aan een verdere verruiming van openingstijden (antwoordmogelijkheden: ja/nee) en naar de opvatting over de zondagopenstelling van winkels (positief/neutral/wenselijk).⁷

Tabel 4.6 Voorkeuren voor het langer openlaten van voorzieningen, onder degenen die daar behoefte aan hebben, 2000

eerste voorkeur	%	tweede voorkeur	%	derde voorkeur	%
bank	22	bank	12	gemeentehuis	12
gemeentehuis	18	gemeentehuis	12	postkantoor	10
postkantoor	17	postkantoor	11	huisarts	8
favoriete supermarkt	10	winkels in stadscentrum	10	winkels dichtstbijzijnde	
huisarts	8	winkels dichtstbijzijnde		centrum	8
winkels dichtstbijzijnde centrum	8	centrum	7	bank	7
winkels in stadscentrum	7	huisarts	6	bibliotheek	6
bibliotheek	6	favoriete supermarkt	6	kapper	5
tandarts	1	tandarts	5	tandarts	5
kapper	1	bibliotheek	5	favoriete supermarkt	4
		kapper	3	winkels in stadscentrum	3
		geen tweede voorkeur genoemd	23	geen derde voorkeur genoemd	33

Bron: SCP (TBO)

Het merendeel (84%) van de ondervraagden had in oktober 2000 geen behoefte aan een verdere verruiming van openingstijden. Dat het percentage voorstanders laag is (16%), en lager dan in de eerdergenoemde onderzoeken, houdt waarschijnlijk verband met de inmiddels reeds gerealiseerde verruiming van openingstijden in vooral de detailhandel. Daarmee is in de meest prangende behoefte aan verruiming voorzien. Bank, gemeentehuis en postkantoor zijn de voorzieningen waarvan men het liefst ziet dat ze langer openblijven (tabel 4.6, vergelijk KPMG/GfK 1998: 52 en Boekenooien 2003: 22). Bij bibliotheek, kapper en tandarts is de behoefte aan ruimere openstelling het geringst.

Ten aanzien van zondagopenstelling blijken de meningen verdeeld (vgl. eerder Vinken en Ester 2001). Een kwart (26%) van de bevolking (van 12 jaar en ouder) vindt zondagopenstelling bezwaarlijk, de helft (49%) stelt zich neutraal op en een kwart (25%) acht zondagopening van winkels goed/wenselijk. Van degenen met bezwaren tegen zondagopenstelling noemt een kwart (26%) religieuze redenen, een kwart (23%) zowel religieuze als niet-religieuze redenen, en de helft (51%) uitsluitend niet-religieuze redenen. Bezwaren tegen zondagopenstelling hebben dus niet alleen een religieus maar ook een seculier karakter.⁸

Voorstanders van een verdere verruiming van openingstijden hebben in de regel geen bezwaar tegen zondagopenstelling. Andersom is slechts 9% van de tegenstanders van zondagopenstelling voor verdere verruiming van openingstijden. Van degenen die zondagopenstelling toejuichen, was 30% voor verdere verruiming van openingstijden. In dit licht bezien is het weinig verbazend dat de verdeling van de opvattingen over ruimere winkeltijden en over zondagopenstelling duidelijke parallellen vertoont (tabel 4.7).

De behoefte aan ruimere openingstijden is kleiner en de afkeer van zondagopenstelling groter naarmate men ouder is (hoewel de jeugd een middenpositie inneemt). Hoger opgeleiden en werkenden hebben meer behoefte aan ruimere openingstijden, maar denken door de bank genomen niet anders over de zondagopenstelling. Schoolgaanden en studerende zijn warme voorstanders van verruimde openstelling (ook wanneer gecontroleerd wordt voor het effect van onder meer leeftijd). Praktiserend gelovigen leggen relatief weinig enthousiasme voor verruimde winkelopening aan de dag. Geslacht en gezinsfase houden geen verband met de behoefte aan verruimde openingstijden, noch met de opvatting over zondagopenstelling.

Tabel 4.7 Behoeftte aan ruimere openingstijden (percentage voorstanders) en opvatting over zondagopening (schaal 1-3, hoe hoger, hoe meer voor), naar achtergrondkenmerken, bevolking 12 jaar en ouder, 2000

	behoefte ruimere tijden (%)		opvatting over zondagopening (1-3)	
	ongecontroleerd	gecontroleerd	ongecontroleerd	gecontroleerd
gemiddelde	16		2,0	
seks				
man	16	15	2,0	2,0
vrouw	16	17	2,0	2,0
leeftijd	*	*	*	*
12-19 jaar	19	17	2,3	2,1
20-34 jaar	26	25	2,2	2,1
35-49 jaar	20	20	2,0	2,0
50-64 jaar	8	8	1,9	1,9
≥ 65 jaar	3	6	1,7	1,9
opleiding	*	*		
lo/lbo	9	12	2,0	2,0
mavo/mbo	16	14	2,0	2,0
hbo/wo	25	23	2,0	2,0
gezinsfase				
inwonend kind	19	9	2,3	2,2
alleenstaand	15	18	2,0	2,0
samenwonend,				
zonder kinderen	14	18	1,9	2,0
samenwonend, met kinderen	17	16	2,0	2,0
stedelijkheid	*	*	*	*
vier grote steden	13	9	2,2	2,1
overige steden				
≥ 100.000 inwoners	17	16	2,0	2,0
rest van het land	16	17	2,0	2,0
werkzaamheid	*	*		
betaald werk	19	15	2,0	2,0
geen betaald werk of studie	8	13	1,8	2,0
studerend/schoolgaand	24	27	2,3	2,1
religiositeit	*	*	*	*
niet gelovig	19	17	2,2	2,1
niet praktiserend gelovig	17	18	2,0	2,0
praktiserend gelovig	9	11	1,6	1,6

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Grootstedelingen onderscheiden zich in beide gevallen van de rest van de bevolking. Ze appreciëren de zondagopenstelling, maar hebben minder behoefte aan verdere verruiming van de openingstijden. Vermoedelijk hangt dit laatste samen met de toch al ruimere openingstijden in de vier grote steden, iets wat deze ervaringsdeskundigen op zondag kennelijk niet hinderlijk vinden.

Dat de opinies over de openingstijden samenhangen met zaken als religiositeit en (groot)stedelijkheid, bevestigt dat de omgang met de tijd een culturele component kent. In aanvulling hierop is geanalyseerd in welke mate die opinies samenhangen met de tijdsdruk (tabel 4.8).⁹

Tijdsdruk (een objectieve graadmeter: het totaal aan verplichtingen in de onderzoekswEEK) en gejaagdheid (een subjectieve graadmeter: het gevoel gejaagd te zijn) hangen wel samen met de behoefte aan ruimere openingstijden, maar niet met de opvattingen over de zondagopenstelling. Blijkbaar gaat het bij de zondag om andere zaken dan tijdsdruk. Het combineren van betaald en huishoudelijk werk is aan geen van beide houdingen over openingstijden gerelateerd. Bij deze analyses met tijdsdruk bleven de eerder gevonden relaties met leeftijd, opleiding, religiositeit en grootstedelijkheid bestaan. Dit geeft aan dat culturele en structurele variabelen elk hun eigen invloed uitoefenen op opinies over openingstijden.

Tabel 4.8 Relatie van behoefte aan ruimere openingstijden en opvatting over zondagopenstelling met tijdsdruk, gejaagdheid en taakcombinatie, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken (leeftijd, opleiding, stedelijkheid, religiositeit), 2000, bevolking 12 jaar en ouder

	behoefte ruimere tijden	opvatting over zondagopenstelling
tijdsdruk	+	0
gejaagdheid	+	0
taakcombinatie	0	0

Bron: SCP (TBO)

Tot slot is de relatie tussen de houdingen over ruimere openstelling en de inrichting van het werk geanalyseerd (tabel 4.9). Eerder in deze paragraaf waren drie mogelijke verklaringen van die houdingen vanuit het arbeidspatroon geformuleerd: de deeltijdverklaring, de spreidingsverklaring en de zeggenschapsverklaring. Wie in deeltijd werkt, wie in ploegendienst werkt en wie meer zeggenschap over de werktijden heeft, zou – zo luiden de redeneringen – minder behoefte hebben aan ruimere openstelling.

Tabel 4.9 Relatie van behoefte aan ruimere openingstijden en opvatting over zondagopenstelling met arbeidstijd, zeggenschap en werken in ploegendiensten, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken (leeftijd, opleiding, stedelijkheid, religiositeit), werkende bevolking 12 jaar en ouder, 2000

	behoefte ruimere tijden	opvatting over zondagopenstelling
lengte arbeidstijd	+	+
ploegendienst	0	0
mate van zeggenschap	0	0

Bron: SCP (TBO)

Van deze drie mogelijke verklaringen wordt alleen de eerste bevestigd: naarmate men langer werkt, heeft men meer behoefte aan ruimere openingstijden en meer waardering voor zondagopenstelling. Andersom geformuleerd kan worden afgeleid dat er minder behoefte aan ruimere openingstijden zou zijn wanneer men minder uren zou werken (vgl. Raaijmakers 1997).

4.4 Het gebruik van de verruimde winkelopeningstijden

Na de veranderingen in de openingstijden en de opvattingen hierover, komt nu het daadwerkelijk gebruik van die ‘nieuwe openingstijden’ door de consument aan de orde. De aanduiding ‘nieuw’ is overigens deels misplaatst. Ook voor 1996 was er al de wekelijkse koopavond en enige zondagopenstelling (o.a. op toeristische locaties), maar niet in dezelfde mate als nu. Via een enkele avond- of nachtwinkel in de grote steden in de jaren tachtig en een voorzichtig avondlijk halfuurtje extra (tot 18.30 uur) in 1993, werd in enige jaren tijd de weg afgelegd naar de forse liberalisering van de winkeltijden in 1996.

De vraag naar het daadwerkelijk gebruik van die ‘nieuwe’ winkeltijden is uiteengelegd in drie deelvragen: *wie* maakt *wanneer* van *welke* mogelijkheid tot winkelen buiten de traditionele winkeltijden gebruik? Bij het ‘wie?’ gaat het om de vraag welke bevolkingsgroepen meer dan andere van de vermeerderde openstelling gebruikmaken. Het ‘wanneer?’ betreft het onderscheid tussen de avond en de zondag. En het ‘welke?’ heeft betrekking op het type winkel dat men bezoekt, op het onderscheid tussen boodschappen doen en winkelen.

Een en ander kan ook nog door de jaren gevolgd worden. Het voert te ver om alle combinaties van het ‘wie?’, ‘wanneer?’ en ‘welk?’ voor alle jaren te presenteren. De presentatie verloopt hier gefaseerd en blijft tot enkele combinaties beperkt. Allereerst komt het ‘wanneer?’ aan de orde. Vervolgens wordt daar het ‘wie?’ aan gekoppeld. Tot slot wordt op het ‘welk?’ ingegaan (met daarin het onderscheid naar boodschappen doen en winkelen).

Wanneer

Als eerste is het gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken in de periode 1975-2000 op een rijtje gezet. Tot de niet-traditionele tijdvakken worden de hele zondag en de zes avonden van de overige dagen van de week gerekend (tussen 18.00 en 24.00 uur). Deze begrenzing sluit aan bij de oorspronkelijke reglementering, zodat ook het effect van graduele veranderingen, zoals de verruiming tot 18.30 uur in de vroege jaren negentig, in de peilingen tot uiting kan komen. Berekend zijn het gemiddeld aantal uren per (oktober)week dat Nederlanders (van 12 jaar en ouder) 's avonds en op zondag inkopen deden en het percentage Nederlanders dat hiervoor in die week een kwartier of langer uittrok (tabel 4.10).¹⁰

Tabel 4.10 Gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken, uren per week en percentages deelnemers, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2000

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
uren per week						
avondopenstelling	0,11	0,13	0,14	0,13	0,15	0,21
zondagopenstelling	0,01	0,01	0,00	0,02	0,05	0,07
's avonds en op zondag	0,12	0,14	0,14	0,15	0,20	0,28
% dat daar in de onderzoekswEEK een kwartier of langer gebruik van maakte						
avondopenstelling	13	14	15	15	17	22
zondagopenstelling	1	1	1	2	4	5
's avonds en op zondag	14	15	16	17	20	25

Bron: SCP (TBO)

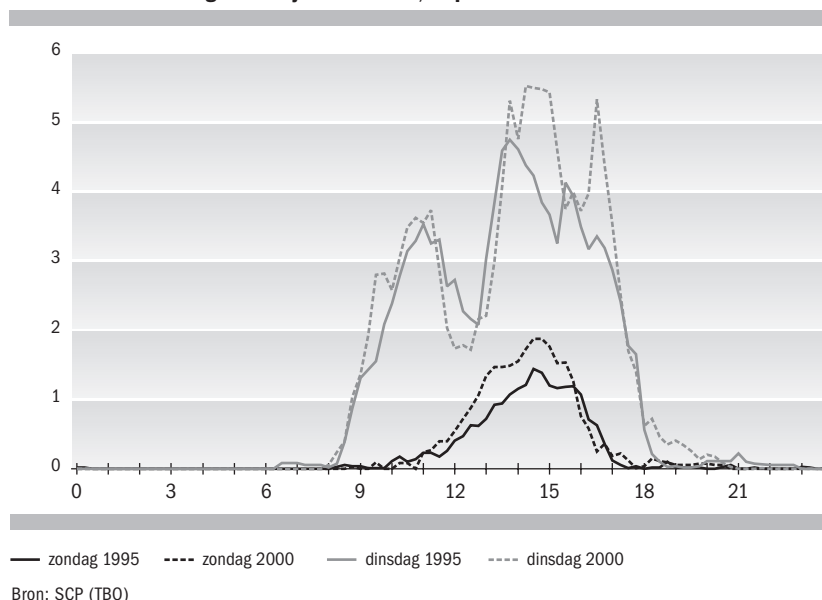
Beide invalshoeken geven grosso modo hetzelfde beeld te zien: lang veranderde er weinig in het winkelen buiten de traditionele tijdvakken. In een doorsnee week ging in 1980 één op de zeven Nederlanders 's avonds boodschappen doen, vijftien jaar later lag dat aandeel op één op zes, om daarna in vijf jaar tijd door te stijgen tot voorbij één op vijf. Ook de daarmee gemoeide tijd, in 2000 door de bank genomen éénvijfde uur per week, steeg vooral sinds 1995. Degenen die 's avonds winkelden, deden dat in 2000 ruim een uur.

Terwijl 's avonds winkelen, dankzij de wekelijkse koopavond,¹¹ al vanaf het begin van deze reeks peilingen was ingeburgerd, was van winkelen op zondag tot begin jaren negentig nog nauwelijks sprake. Ook in 2000 had het nog maar beperkt ingang gevonden: één op de twintig respondenten meldde in de onderzochte oktoberweek een zondags winkelbezoek. Niettemin is de opkomst van dit fenomeen onmiskenbaar. Opvallend is dat de trendbreuk zich niet pas na de introductie van de Winkeltijdenwet in 1996 aandiende. Het percentage van de bevolking dat op zondag winkelde, steeg al in 1990 en 1995. Dit weerspiegelt de sluipende verruiming van de zondagse winkeltijden die aan de wettelijke verruiming vooraf ging: in grote steden begonnen avond- en nachtwinkels op zondagmiddag en -avond hun deuren te openen, en ook via steeds meer ontheffingen, zoals op toeristische locaties, maakte de zondagse winkelopeningstelling ook al een reeks van jaren sluipenderwijs opgang.

Dat het aandeel mensen dat in de onderzochte week op zondag winkelde tot 5% beperkt blijft, hangt ermee samen dat de winkelopenstelling – met uitzondering van toeristische locaties, waartoe ook centra van grote steden gerekend worden – beperkt is tot enkele koopzondagen per jaar. In de 2000-editie van het Tijdsbestedingsonderzoek was ter aanvulling ook gevraagd of men over een langere tijdsspanne ‘weleens’ op zondag had gewinkeld. In antwoord hierop kwam naar voren dat 39% van de bevolking incidenteel (29%) of geregeld (10%) op zondag winkelde. Voor eenderde daarvan was het minder dan een maand geleden dat men op zondag had gewinkeld, voor eenderde één tot drie maanden geleden, en voor eveneens eenderde meer dan drie maanden geleden. Dergelijke cijfers zijn niet voor eerdere peiljaren beschikbaar.

Doordat de voornaamste veranderingen zich na 1985 voordeden, kunnen de vervolganalyses tot de latere peiljaren beperkt blijven. Het verloop van het winkelen gedurende een doordeweekse dag (de dinsdag) en de zondag kan verfijnder worden weergegeven in ‘chronogrammen’, die gedurende de dag weergeven welk deel van de bevolking aan het winkelen was. Om het overzichtelijk te houden, bevat figuur 4.4 alleen de jaren 1995 en 2000. Deze chronogrammen geven gedetailleerd zicht op de temporele locatie van het winkelen. Ons interesseert vooral wanneer men meer buiten de traditionele winkel-tijden winkelde.

Figuur 4.4 Winkelen en boodschappen doen op dinsdag en zondag, 1995 en 2000, bevolking van 12 jaar en ouder, in procenten

Uit de figuur komt een bescheiden toename naar voren in het winkelen op de dinsdagavond, vooral tussen 18.00 en 19.30 uur. Na 21.00 uur werd op deze doordeweekse dag nauwelijks nog gewinkeld. De figuur maakt ook in één oogopslag de verhoudingen duidelijk: het gros van het winkelen vindt nog altijd overdag plaats, vooral 's middags, een dagdeel dat meer nog dan de avond een groeiende toeloop te zien gaf.

Ook het verschil tussen dinsdag en zondag springt duidelijk in het oog. Op zondag werd beduidend minder gewinkeld en kwam het winkelen ook later op gang. Pas vanaf 11.30 was het zondagse winkelen van enige betekenis, na 16.00 nam de belangstelling ervoor snel weer af. De toename sinds 1995 concentreerde zich in het tijdvak tussen één en vier uur 's middags.

Het verloop van winkelen op zondag vertoont een sterke gelijkenis met het verloop van andere recreatieve activiteiten op zondag (Breedveld 1999). Dit duidt erop dat zondags winkelen vooral recreatief winkelen is.

Chronogrammen als in figuur 4.4 bieden een fraai overzicht van het verloop van activiteiten in de loop van een dag. Nadeel is echter dat verschillen niet goed in cijfers zijn uit te drukken. Uit kerngetallen over de periode 1990-2000 blijkt opnieuw dat niet alleen het winkelen buiten de traditioneel daarvoor ingeruimde tijdvakken groeide, maar ook het winkelen binnen die tijdvakken (tabel 4.11).

Tabel 4.11 Gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken in het perspectief van winkelen totaal, bevolking 12 jaar en ouder, 1990-2000 (in uren per week en in procenten)

	1990	1995	2000
winkelen buiten traditionele tijdvakken (uren per week)	0,15	0,20	0,28
winkelen binnen traditionele tijdvakken (uren per week)	2,13	2,19	2,27
winkelen totaal (uren per week)	2,28	2,39	2,55
aandeel winkelen buiten traditionele tijdvakken in winkelen totaal (procenten)	7	8	11

Bron: SCP (TBO)

De helft van de extra gewinkelde tijd vond plaats op 'traditionele' winkeltijden, de helft op 'nieuwe' winkeltijden. Daarmee kende winkelen 's avonds en op zondag een grotere groeivoet, wat ook tot uiting komt in het groeiende aandeel ervan binnen het totale wekelijkse winkelen: van 7% in 1990 naar 11% in 2000.

Wie

De volgende stap in de analyse heeft betrekking op de vraag of de diverse bevolkingsgroepen in gelijke mate meer 's avonds en op zondag zijn gaan winkelen. Omwille van de eenvoud gaat het hier alleen om het totale winkelen buiten de traditionele tijdvakken:

's avonds en op zondag tezamen (tabel 4.12). Deelname staat opnieuw voor een kwartier of langer 's avonds of op zondag winkelen.

Tabel 4.12 Gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken ('s avonds en op zondag), uren per week en percentages deelnemers, naar achtergrondkenmerken, bevolking 12 jaar en ouder, 1990-2000

	uren per week				percentage deelnemers			
	1985	1990	1995	2000	1985	1990	1995	2000
bevolking 12 jaar en ouder	0,15	0,15	0,20	0,28	16	17	20	25
sekses				*	*			*
man	0,14	0,13	0,19	0,25	15	16	20	23
vrouw	0,16	0,17	0,20	0,31	16	18	19	27
leeftijd	*	*	*	*	*	*	*	*
12-19 jaar	0,17	0,18	0,16	0,17	15	16	14	20
20-34 jaar	0,20	0,21	0,29	0,40	22	23	29	36
35-49 jaar	0,16	0,15	0,22	0,34	19	19	22	28
50-64 jaar	0,11	0,09	0,14	0,29	11	11	14	24
≥ 65 jaar	0,03	0,06	0,08	0,06	4	6	8	6
opleiding	*	*	*	*	*	*	*	*
lo/lbo	0,13	0,12	0,18	0,23	14	13	16	19
mavo/mbo	0,16	0,17	0,20	0,29	16	19	20	24
hbo/wo	0,15	0,14	0,21	0,32	19	20	24	31
gezinsfase	*	*			*	*	*	
inwonend kind	0,16	0,19	0,26	0,28	16	18	20	22
alleenstaand	0,10	0,12	0,14	0,23	12	15	17	25
samenwonend, zonder kinderen	0,12	0,13	0,20	0,24	14	15	21	25
samenwonend, jongste > 14 jaar	0,15	0,12	0,19	0,37	17	16	19	26
samenwonend, jongste < 14 jaar	0,17	0,16	0,20	0,33	18	19	21	25
stedelijkheid		*	*	*		*	*	*
vier grote steden	0,10	0,08	0,20	0,35	13	12	23	33
overige steden								
≥ 100.000 inwoners	0,15	0,16	0,21	0,26	15	16	20	24
rest van het land	0,15	0,16	0,20	0,27	16	18	19	23
religiositeit	*	*	*	*	*	*	*	*
niet (praktiserend) gelovig	0,16	0,16	0,22	0,30	17	18	22	26
praktiserend gelovig	0,12	0,11	0,14	0,22	13	14	13	20
arbeidsdeelname in onderzoekswEEK	*	*	*	*	*	*	*	*
< 12 uur	0,12	0,13	0,15	0,21	13	15	14	19
12-32 uur	0,18	0,16	0,19	0,24	18	17	20	26
32-42 uur	0,18	0,21	0,29	0,36	20	24	30	31
> 42 uur	0,20	0,15	0,29	0,43	21	19	29	34

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

De toename in het winkelen buiten de traditionele tijdvakken tekende zich af binnen elk van de onderscheiden bevolkingsgroepen, met uitzondering van twee leeftijdsgroepen. Jongeren (12-19 jaar) en ouderen (65+) hadden geen deel aan deze trend. Des te sterker was die groei bijgevolg onder 20-65-jarigen, dat wil zeggen onder de 'potentiële beroepsbevolking'. Met enige accentverschillen maakten verder al de hier onderscheiden groepen meer gebruik van de verruimde winkeltijden. Stedelingen en mensen met een lange werkweek liepen daarbij voorop.

Opvallend detail is het relatief kleine verschil tussen de seksen. In 2000 bestond er binnen de traditionele tijdvakken nog een aanzienlijk verschil in de wekelijkse winkel-tijd van mannen en vrouwen, hoewel dat gat in de loop der jaren door de groeiende mannelijke inzet kleiner werd (Breedveld en Van den Broek 2001). Doordeweeks overdag besteedden vrouwen bijna tweemaal zo veel tijd aan inkopen doen als mannen (1,6 respectievelijk 2,9 uur per week). Buiten de traditionele tijdvakken is dat sekseverschil beduidend geringer (0,25 respectievelijk 0,31 uur).

Eveneens opvallend is dat verschillen in gezinsfase er niet toe doen. Bij de deelname blijkt dat uit de nagenoeg gelijke percentages, bij de duur van het winkelen buiten de traditionele tijdvakken zijn de ogenschijnlijke verschillen niet statistisch significant.

De leeftijdsgroep van 20-65 jaar verdient nadere aandacht, omdat alleen deze leeftijdsgroep meer buiten de traditionele tijden ging winkelen en omdat sommige tijdsbestedingskenmerken alleen op deze groep betrekking hebben. Dit geldt voor het tijdsbeslag van betaald werk (jongeren ervaren die nog weinig, ouderen bijna niet meer), het geldt eens te meer voor het combineren van taken en voor het behoren tot een tweeverdienerspaar.

Taakcombineerders (veelal tweeverdieners en werkende alleenstaanden, maar soms ook kostwinners die een flink deel van het huishouden doen), namen relatief vaak de verruimde winkeltijden te baat (tabel 4.13). Dat gold, zeker als gekeken wordt naar de tijdsduur, in iets mindere mate voor tweeverdieners. Kennelijk gingen vooral werkende alleenstaanden en huishoudelijk actieve kostwinners meer buiten traditionele tijden winkelen.

Tabel 4.13 Gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken ('s avonds en op zondag) door potentiële beroepsbevolking, uren per week en percentages deelnemers, naar achtergrondkenmerken, 18-65 jaar, 1990-2000

	uren per week				percentage deelnemers			
	1985	1990	1995	2000	1985	1990	1995	2000
bevolking 18-65 jaar	0,17	0,16	0,23	0,34	18	19	23	30
arbeidsdeelname in onderzoekswEEK	*	*	*	*	*	*	*	*
< 12 uur	0,15	0,14	0,18	0,31	16	17	18	25
12-32 uur	0,18	0,17	0,19	0,26	19	18	20	28
32-42 uur	0,18	0,22	0,29	0,36	21	24	30	32
> 42 uur	0,21	0,15	0,30	0,43	21	19	29	35
taakcombinatie	*	*	*	*	*	*	*	*
geen taakcombineerder	0,15	0,12	0,16	0,26	16	16	18	24
wel taakcombineerder	0,22	0,22	0,33	0,43	23	24	29	35
tweeverdienerschap	*	*	*	*	*	*	*	*
geen tweeverdiener	0,14	0,13	0,20	0,31	16	17	20	23
wel tweeverdiener	0,24	0,19	0,29	0,35	24	21	27	31

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Tot nu toe is het gebruik van de verruimde winkeltijden in de analyses verbijzonderd naar hetzij tijdvak ('s avonds en zondag), hetzij kenmerken van het publiek. Het voert te ver om beide verbijzonderingen tegelijk voor meerdere peiljaren door te voeren. Het gebruik dat men maakt van de mogelijkheid om 's avonds en op zondag te winkelen wordt alleen voor 2000 naar de verschillende publiekskenmerken uiteengelegd (tabel 4.14). Hierbij gaat de aandacht uit naar verschillen in de spreiding tussen winkelen 's avonds en op zondag (het algemene patroon in de mate van winkelen buiten de traditionele tijdvakken werd besproken naar aanleiding van de tabellen 4.12 en 4.13).

In de regel weerspiegelt de mate waarin men de avondopenstelling gebruikte de mate waarin men de zondagopenstelling benutte. Toch vallen enkele dingen op. Er is op zondag een sekseverschil – vrouwen winkelen dan vaker – en 's avonds niet. Het gebruik van de zondagopenstelling is sterker bij 20-34-jarigen geconcentreerd dan dat van de avondopenstelling. Religie bracht bij het winkelen op zondag niet die schifting teweeg, die met het oog op het kerkelijk protest van destijds wellicht had mogen worden verwacht. Taakcombineerders en tweeverdieners onderscheidden zich meer in het winkelen op zondag dan in het winkelen in de avonduren.

Tabel 4.14 Gebruik van winkelopeningstijden 's avonds en op zondag, uren per week en percentages deelnemers, bevolking 12 jaar en ouder, 2000

	's avonds		op zondag	
	uren per week	% deelnemers	uren per week	% deelnemers
gemiddelde bevolking				
12 jaar en ouder	0,22	22	0,07	5
sekse			*	*
man	0,20	21	0,05	4
vrouw	0,22	22	0,09	6
leeftijd	*	*	*	*
12-19 jaar	0,13	17	0,03	3
20-34 jaar	0,27	31	0,13	9
35-49 jaar	0,28	25	0,06	5
50-64 jaar	0,23	20	0,06	4
≥ 65 jaar	0,04	5	0,02	1
opleiding	*	*	*	*
lo/lbo	0,17	16	0,06	4
mavo/mbo	0,21	21	0,08	5
hbo/wo	0,26	29	0,06	6
gezinsfase				
inwonend kind	0,20	21	0,08	4
alleenstaand	0,19	23	0,04	5
samenwonend, zonder kinderen	0,18	22	0,06	5
samenwonend, jongste > 14 jaar	0,30	23	0,07	5
samenwonend, jongste < 14 jaar	0,24	20	0,09	7
stedelijkheid	*	*	*	*
vier grote steden	0,24	29	0,11	8
overige steden ≥ 100.000 inwoners	0,18	21	0,07	4
rest van het land	0,22	21	0,06	3
religiositeit	*	*	*	*
niet (praktiserend) gelovig	0,22	23	0,08	5
praktiserend gelovig	0,18	17	0,04	3
bevolking 18-65 jaar	0,26	26	0,08	6
arbeidsdeelname in onderzoeksweek	*	*		
< 12 uur	0,23	20	0,08	6
12-32 uur	0,18	25	0,08	5
32-42 uur	0,31	29	0,06	5
> 42 uur	0,32	32	0,11	8
taakcombinatie	*	*	*	*
geen taakcombineerder	0,20	20	0,06	5
wel taakcombineerder	0,32	32	0,11	7
tweeverdienerschap	*	*	*	*
geen tweeverdiener	0,25	20	0,06	5
wel tweeverdiener	0,26	27	0,09	7

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Welke

Tezamen genomen zat het winkelen buiten de traditionele tijdvakken in de lift (tabel 4.10). Het deel van de bevolking dat 's avonds en op zondag van het winkel-aanbod gebruikmaakte, steeg van 16% in 1985 tot 25% in 2000, het gemiddeld tijds-beslag ervan verdubbelde bijna (van bijna 9 tot 17 minuten per week). Betrof deze toename de dagelijkse boodschappen, het minder alledaagse winkelen, of beide? Tot besluit van deze paragraaf komt dit onderscheid tussen de dagelijkse boodschappen doen en winkelen aan de orde. Falk en Campbell (1997: 6) onderscheidten 'two orientations of shopping: shopping for and shopping around, the former economic or instrumental, the latter recreational', of, in eigentijds verengelst Nederlands, 'runshopping' en 'funshopping'. Zij wezen er echter tevens op dat dit onderscheid in de praktijk vaak niet helder is, omdat beide facetten veelal in één en dezelfde winkel-episode present zijn (zie ook Leunissen en Prevo 1998).

Hoewel het verschil tussen de boodschappen als huishoudelijke verplichting en het winkelen als vrijetijdsbesteding niet glashelder is, dient zich op basis van de in het Tijdsbestedingsonderzoek gehanteerde categorieën een pragmatische oplossing aan (Van den Broek 1998). Daarbij wordt het alledaagse 'boodschappen doen' in de sfeer van levensmiddelen onderscheiden van het minder alledaagse 'winkelen' in de non-foodsfeer (tabel 4.15).¹²

Tabel 4.15 Gebruikte activiteitscategorïen uit tijdsbestedingsregistratie en de classificatie daarvan als boodschappen doen of als winkelen

aard van de bezochte detailhandel	classificatie
grootwinkelbedrijf	boodschappen doen
andere levensmiddelenwinkels (bakker, slager, kruidenier, melkboer, groenteboer, slijter, e.d.)	boodschappen doen
warenhuis	winkelen
kledingzaak of schoenzaak	winkelen
doe-het-zelfzaak (hout, verf, behang, ijzerwaren, e.d.)	winkelen
winkel met huishoudelijke of elektrische artikelen of woninginrichtingzaak	winkelen

Bron: SCP (TBO)

In vergelijking met 1985 betrof het grotere gebruik van het winkelaanbod buiten de traditionele openingstijden in 2000 meer het boodschappen doen (+7 procentpunt meer deelnemers) dan het winkelen (+3). In tijd uitgedrukt was er overigens nauwelijks verschil (tabel 4.16). Ook vergeleken met 1995 was de groei van het boodschappen doen (+4 procentpunt) groter dan die van het winkelen (+2).

Tabel 4.16 Gebruik van winkelopeningstijden buiten de traditionele tijdvakken ('s avonds en op zondag) naar boodschappen doen en winkelen, uren per week en percentages deelnemers, bevolking 18-65 jaar, 1985-2000

	uren per week				percentage deelnemers			
	1985	1990	1995	2000	1985	1990	1995	2000
bevolking 18-65 jaar	0,17	0,16	0,23	0,34	18	19	23	30
uren per week								
's avonds en op zondag	0,09	0,08	0,11	0,16	0,06	0,07	0,09	0,12
waarvan 's avonds	0,08	0,07	0,08	0,13	0,06	0,06	0,06	0,08
waarvan op zondag	0,00	0,01	0,02	0,02	0,00	0,01	0,03	0,04
percentage deelnemers								
's avonds en op zondag	12	12	15	19	7	7	8	10
waarvan 's avonds	11	11	13	18	7	6	6	7
waarvan op zondag	1	1	2	3	0	1	2	3

Bron: SCP (TBO)

De groei van het boodschappen doen buiten traditionele winkeltijden sinds 1985 voltrok zich meer 's avonds (+7 procentpunt) dan op zondag (+2). Het extra winkelen buiten de traditionele tijdvakken speelde zich daarentegen op zondag (+2 procentpunt) af. Kortom: men benutte de extra winkeltijd 's avonds vooral voor de alledaagse boodschappen (runshoppen), die op zondag voor het niet-alledaagse winkelen (funshoppen). Dit onderstreept de eerdere opmerking dat het winkelen op zondag een relatief sterk recreatief karakter heeft (zie figuur 4.4). Dit recreatieve karakter wordt nog bevestigd in de enquête bij het Tijdsbestedingsonderzoek, waar apart is gevraagd naar het motief van het winkelbezoek op zondag. Van degenen die zeiden wel eens op zondag te winkelen, noemde 60% desgevraagd het motief 'voor het plezier', sprak 13% van 'noodzakelijke boodschappen' en combineerde 27% beide motieven. In de beleving van de mensen dient de koopzondag vooral het funshoppen.

4.5 Temporele gevolgen van de verruimde winkelopeningstijden

De Winkeltijdenwet van 1996 kende geen dwingend karakter. Lokale overheden hebben de keus al dan niet ontheffing voor zondagopenstelling te verlenen; winkeliers staat het vrij om 's avonds en op koopzondagen al dan niet de deur gesloten te houden; en de consument heeft zelf de keus al dan niet van de verruimde winkeltijden gebruik te maken. De Winkeltijdenwet uit 1996 vormde ook niet de abrupte overgang waar het soms voor wordt gehouden. Het principe van de vaste winkelsluitingstijden, ooit ingevoerd ter bescherming van het winkelpersoneel, werd al enige tijd steeds reukelijker.

Ondanks dit niet-verplichtende en geleidelijke karakter riep de liberalisering van winkeltijden weerstand op. Tegenstanders als kardinaal Simonis wezen met (leer-)stelligheid op de negatieve invloed van langere winkeltijden op het sociale leven van

consument en winkelpersoneel. Bekommernis om gezins-, kerkelijk en sociaal leven inspireerde kerken tot de *Actie tegen de 24-uurseconomie*. Collectieve vormen van (vrije)tijdsbesteding, waaronder verenigingsleven, vrijwilligerswerk, gezinsactiviteiten en collectieve rustmomenten zouden door de doorkruisende temporele ordening van langere winkeltijden in het gedrang komen.

Inmiddels blijft een groeiend aantal winkels, met name supermarkten en doe-het-zelfwinkels, 's avonds langer open. Warenhuizen zijn daar deels al weer van teruggekomen. De periodieke zondagse winkelopenstelling heeft bij detailhandels, supermarkten en warenhuizen ingang gevonden. Een flink deel van de consumenten benut inmiddels die nieuwe winkeltijden. Daardoor is een situatie ontstaan waarin kan worden onderzocht of de vrijetijdsbesteding, het sociale leven en het gezinsleven van degenen die 's avonds en op zondag winkels bezoeken inderdaad verschilt van dat van hen die zich tot de klassieke winkeltijden beperken.

Het ligt voor de hand de (vrije)tijdsbesteding te vergelijken van degenen die de verruimde winkeltijden wel en niet benutten. Die vergelijking heeft echter beperkingen. Wat zegt het, bijvoorbeeld, als zou blijken dat wie op de 'nieuwe' winkeltijden winkelt minder actief is in het verenigingsleven. Schaadt die timing van het winkelen dan het verenigingsleven? Of benutten vooral drukbezette mensen die winkeltijden, en is het niet hun winkeltiming maar hun tijdgebrek dat hen belemmert om actief aan het verenigingsleven deel te nemen? Deze paragraaf bevat beide vergelijkingen.¹³

Een vergelijking van de vrijetijdsbesteding van degenen die de verruimde winkeltijden wel en niet benutten, brengt enkele flinke verschillen aan het licht. Degenen die in de onderzoeksweek alleen gedurende de traditionele tijden winkelden, lazen meer, benutten vaker elektronische media, hadden meer deel aan maatschappelijke participatie (o.a. verenigingsleven), en deden meer aan sport en overige liefhebberijen (linkerhelft van tabel 4.17). Op het eerste gezicht heeft benutting van de nieuwe winkeltijden dus inderdaad de door critici gevreesde invloed op de vrijetijdsbesteding. Wie dan winkelt, besteedt aan tal van vrijetijdsactiviteiten, waaronder maatschappelijke participatie, minder tijd.

Zoals vermoed, zou het echter voorbarig zijn om aan deze observaties vergaande conclusies te verbinden. De 'verstorende factor' ligt eigenlijk al in de gesignaleerde verschillen besloten: het vrijetijdsbudget van de twee vergeleken groepen verschilt sterk, de kolomtotalen bedragen 46 respectievelijk 41 uur. Degenen die geen gebruik maken van de nieuwe winkeltijden beschikken over een royaler (vrije)tijdsbudget, dat uiteraard van grote invloed is op de vrijetijdsbesteding. Om dit te verifiëren is de zojuist gepresenteerde vergelijking opnieuw gemaakt, ditmaal echter gecontroleerd voor de factoren die het individuele vrijetijdsbudget bepalen. Die 'gecontroleerde' vergelijkingen leiden tot volstrekt andere conclusies. Dan resteert geen enkel (statistisch significant) verschil in de besteding van de vrije tijd (rechterhelft van tabel 4.17). De in de linkerhelft van tabel 4.17 gevonden verschillen zijn dus niet toe te schrijven aan het tijdstip

van winkelen, maar zijn tot het beschikbare vrijetijdsbudget te herleiden. Hoe drukker men is, hoe minder vrije tijd men heeft en hoe meer men naar de ‘nieuwe’ winkeltijden uitwijkt.

Tabel 4.17 Deelname aan diverse vormen van vrijetijdsbesteding (in uren per week) van degenen die in onderzoekswEEK niet respectievelijk wel gebruikmaakten van winkelopstelling 's avonds en op zondag, waargenomen en gecontroleerde verschillen, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	waargenomen verschillen			gecontroleerde verschillen ^a		
	geen gebruik	wel gebruik	sign.	geen gebruik	wel gebruik	sign.
lezen	4,1	3,3	*	4,0	3,9	
elektronische media	15,4	13,0	*	14,9	14,5	
sociale contacten	10,0	10,3		9,9	10,5	
maatschappelijke participatie	2,0	1,3	*	1,9	1,6	
uitgaan	2,4	2,8	*	2,5	2,8	
sport en bewegen	1,9	1,5	*	1,9	1,6	
overige liefhebberijen	7,1	6,0	*	6,7	7,3	
vrijetijdsmobiliteit	3,1	2,8		3,0	2,9	

a Gecontroleerd voor tijdsdruk van betaalde en huishoudelijke arbeid, taakcombinatie, sekse, leeftijd en scholingsniveau.

Bron: SCP (TBO)

De gedachte dat verruimde winkeltijden de wijze van vrijetijdsbesteding schade berokkenen, wordt verder ontkracht door een vergelijking van enige structuurkenmerken van de vrijetijdsbesteding (tabel 4.18). In termen van waargenomen verschillen bestaat enig verschil tussen degenen die in de onderzoekswEEK wel en geen gebruik maakten van de ‘nieuwe’ winkeltijden. Wie dat wel deed, kende een wat uithuiziger en breder vrijetijdsrepertoire. De duur van activiteiten en de gerapporteerde verenigingsgraad lagen in dezelfde orde van grootte.

Tabel 4.18 Structuurkenmerken van de vrijetijdsbesteding (geïndexeerd, gemiddelde = 100) van degenen die in onderzoekswEEK niet respectievelijk wel gebruik maakten van winkelopstelling 's avonds en op zondag, waargenomen en gecontroleerde verschillen, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	waargenomen verschillen			gecontroleerde verschillen ^a		
	geen gebruik	wel gebruik	sign.	geen gebruik	wel gebruik	sign.
uithuizigheid van de vrije tijd	97	108	*	99	104	
aantal activiteiten per week	99	104	*	98	106	*
aantal activiteiten per jaar	97	109	*	98	106	*
verenigingsgraad in vrije tijd langer volgehouden	102	95		104	88	*
vrijetijdsbesteding	100	100		100	99	*

a Gecontroleerd voor tijdsdruk van betaalde en huishoudelijke arbeid, taakcombinatie, sekse, leeftijd en scholingsniveau.

Bron: SCP (TBO)

Gecontroleerd voor de variabelen die het vrijetijdsbudget beïnvloeden, resteert er één contra-indicatie tegen het vermeend negatieve effect van de ruimere winkeltijden: de repertoirebreedte in de vrije tijd is groter onder degenen die wel 's avonds en/of op zondag winkelden. Daar staat tegenover dat degenen die alleen de traditionele winkeltijden benutten, een grotere mate van organisatiegraad in de vrije tijd kenden en wat vaker achtereen dezelfde vrijetijdsactiviteit ondernamen. Vooral mensen met een breed maar weinig georganiseerd vrijetijdsrepertoire benutten de nieuwe openingstijden.

Het tijdstip van winkelen houdt geen verband met de tijd die men voor sociale contacten inruimt (tabel 4.19). Bij nadere beschouwing is er (gecontroleerd) één opmerkelijk verschil: zij die geen gebruik maakten van de verruimde winkeltijden, ruimden meer tijd in voor contact met hun kinderen (voorlezen, spelletje doen, praatje en tochtjes maken).

Tabel 4.19 Contact met huisgenoten en overige huiselijke sociale contacten (in uren per week) van degenen die in onderzoekswEEK niet respectievelijk wel gebruik maakten van winkelopstelling 's avonds en op zondag, waargenomen en gecontroleerde verschillen, samenwonenden, 2000

	waargenomen verschillen			gecontroleerde verschillen ^a		
	geen gebruik	wel gebruik	sign.	geen gebruik	wel gebruik	sign.
contact met huisgenoten	2,3	2,5		2,4	2,3	
praten met huisgenoten	1,3	1,4		1,3	1,4	
aandacht voor kinderen (allen)	0,9	0,7	*	0,9	0,5	*
aandacht voor kinderen (ouders thuiswonende kinderen) ^b	2,1	1,8		2,1	1,6	*
gezelschapsspel	0,2	0,3		0,2	0,3	
overig huiselijk sociaal contact	7,8	7,8		7,7	8,0	
visite ontvangen	2,2	1,8	*	2,1	2,0	
op visite gaan	4,4	4,5		4,3	4,6	
feestje/etentje/receptie	1,3	1,5		1,3	1,4	

a Gecontroleerd voor tijdsdruk van betaalde en huishoudelijke arbeid, taakcombinatie, sekse, leeftijd en scholingsniveau.

b Ook gecontroleerd voor de leeftijd van de kinderen.

Bron: SCP (TBO)

Tot slot staan de gegevens van het Tijdsbestedingsonderzoek een vergelijking toe van de tafelen tijdens het avondeten in de onderzoekswEEK (tabel 4.20). In dit opzicht bestaat er geen verschil tussen degenen die in die week wel en niet de verruimde winkeltijden benutten.

Tabel 4.20 Tafelgenoten tijdens het avondeten (aantal keren per week) van degenen die in onderzoekswEEK niet respectievelijk wel gebruik maakten van winkelopenstelling 's avonds en op zondag, waargenomen en gecontroleerde verschillen, samenwonende volwassenen, 2000

	waargenomen verschillen			gecontroleerde verschillen ^a		
	geen gebruik	wel gebruik	sign.	geen gebruik	wel gebruik	sign.
geen tafelgenoten	0,3	0,4		0,3	0,4	
met partner	5,9	5,8		5,9	5,8	
met kinderen ^b	5,9	5,9		5,8	6,0	

a Gecontroleerd voor tijdsdruk van betaalde en huishoudelijke arbeid, taakcombinatie, sekse, leeftijd en scholingsniveau.

b Betreft alleen ouders van thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO)

Overigens is met deze vergelijkingen niet sluitend aangetoond dat de verruiming van de winkeltijden niet de vrijetijdsbesteding in het algemeen beïnvloed heeft. Wanneer de veranderende winkeltijden zouden resulteren in een meer algemene verandering in de vrijetijdsbesteding, ook van degenen die de verruiming niet benutten, zou dat in de vergelijkingen in deze paragraaf niet naar voren komen.

Er is echter geen sprake van trends in de vrije tijd die op een dergelijke veralgemeniseerde wijze aan de verruiming van de winkeltijden kunnen worden toegeschreven. De belangrijkste trend tussen 1995 en 2000 was een (versnelde) vermindering van de beschikbare hoeveelheid vrije tijd (zie hoofdstuk 2). Achtergrond daarvan was de vermeerderde inschakeling in het arbeidsproces, vooral van vrouwen, een ontwikkeling die past binnen het paarse beleidscredo *werk, werk, werk* en binnen al langer gehanteerde doelstellingen inzake vrouwenemancipatie. Er kwamen in die periode van vijf jaar bijna één miljoen arbeidsplaatsen bij. Als neveneffect van die vermeerderde (vrouwelijke) arbeidsdeelname verminderde het vrijetijdsbudget van de beroepsbevolking, hetgeen vooral voelbaar is onder de groeiende aantallen tweeverdieners. Dit leidde tot een temporele besparing op vrijetijdsactiviteiten, alsook tot een gedeeltelijke verschuiving van huishoudelijk werk naar de avonden en het weekend.

Dankzij de Winkeltijdenwet was men voor de huishoudelijke boodschappen minder dwingend aangewezen op de traditionele winkeltijden, die in de regel immers samenvallen met de reguliere arbeidstijden. In dat licht bezien is de benutting van de nieuwe winkeltijden voor de dagelijkse boodschap vooral het gevolg van successen op het terrein van werkgelegenheid en emancipatie, en ligt het weinig voor de hand de verruimde winkeltijden als oorzaak van veranderingen in de vrije tijd aan te merken.

De verruiming van de winkeltijden heeft geen groot effect op de (vrije)tijdsbesteding en tijdsordening gehad, niet voor de consument althans. Naar het zich laat aanzien geldt dat ook voor de arbeidstijden, want die waren in 2000 nog altijd sterk in de

ochtenden en middagen van doordeweekse dagen geconcentreerd (hoofdstuk 2). De invloed van langere winkeltijden op de arbeidstijden is gering omdat slechts een klein deel van de beroepsbevolking in de detailhandel werkt (<http://statline.cbs.nl>). In 2001 ging het om 7,2%, waarvan 2,1% in supermarkten en warenhuizen, 0,6% in voedings- en genotszaken, en 4,5% in overige detailhandel. Het personeel van supermarkten en warenhuizen is verhoudingsgewijs jong. Het bestaat voor 43% uit 15-24-jarigen, tegen 12% op de arbeidsmarkt als geheel. Vooral 's avonds en op zondag zijn de kassa's veelal bemest door scholieren en studenten, groepen die zich onderscheiden door een positievere houding jegens afwijkende arbeidstijden (Breedveld 1999). Met name de studentenwereld vormt een eigen 'tijdsgemeenschap' (Boulin 1993). Dankzij zo'n temporele subcultuur, met afwijkende opvattingen over de geëigende indeling van de tijd, kan het gros van de mensen blijven vasthouden aan het collectieve ritme met vaste kantooruren en werkdagen (Elchardus et al. 1988).

4.6 Samenvatting

De aanpassing van de winkeltijden in 1996 veroorzaakte enige maatschappelijke beroering. Nederland zou afsteveneren op een 24-uurseconomie, zonder tijd voor gezamenlijke activiteiten en zonder zondag als rustdag. De hier gepresenteerde gegevens geven echter geen aanleiding tot zo'n somber beeld. Een deel van de winkelbranche, met name supermarkten en doe-het-zelfketens, greep de nieuwe Winkeltijdenwet aan om de openingstijden te verruimen. Ook de periodieke koopzondag is rap ingeburgerd, evenals de zondagopenstelling in de centra van de grote steden. Hiermee worden de mogelijkheden van de Winkeltijdenwet echter geenszins ten volle benut. De meeste voorzieningen sluiten doordeweeks rond 18.00 uur en zijn op zondag gesloten. De uitbreiding van de openingstijden is een geleidelijk proces.

Een lokale studie naar openingstijden van diensten wees uit dat de vermeerderde openstelling vooral 's middags en tussen de middag gerealiseerd was. Veel dienstverleners, zeker in de publieke sector, verruimden hun openingstijden in de middaguren. Deze verandering voltrok zich zonder beleidsinterventie en staat los van de nieuwe Winkeltijdenwet.

Zowel het slechts gedeeltelijke gebruik van nieuwe mogelijkheden als het intensievere gebruik van al langer bestaande mogelijkheden wijst erop dat de ordening van de tijd een tamelijk autonoom proces is. Beleid is daarin niet de enige factor van belang.

Het winkelen 's avonds en op zondag legt geen groot beslag op de tijd. In de onderzoekswEEK in 2000 bezocht een kwart van de Nederlanders 's avonds en op zondag een winkel. Over de gehele bevolking bezien nam dat iets meer dan een kwartier per week in beslag, onder de bezoekers ruim een uur per week. Dit geringe tijdsbeslag ondergraaft al de veronderstelling dat het winkelen op de 'nieuwe' winkeltijden grote gevolgen had voor de overige (vrije)tijdsbesteding. Gecontroleerd voor het krappere (vrije)tijdsbudget van de groep gebruikers van de nieuwe winkeltijden, staat het

winkelen 's avonds en op zondag los van het gezelschap tijdens het avondeten, het contact met huisgenoten, overige huiselijke sociale contacten en het tijdsbeslag van diverse vrijetijdsactiviteiten. Wel doen zich verschillen voor in de structuur van de vrijetijdsbesteding. Mensen die de nieuwe winkeltijden benutten, rapporteerden een breder vrijetijdsrepertoire, een lagere verenigingsgraad en minder langdurig volgehouden vrijetijdsactiviteiten. Daarnaast trokken ouders binnen die groep minder tijd uit voor direct contact met hun kinderen.

Over oorzaak en gevolg zijn op basis van dit materiaal strikt genomen geen uitspraken mogelijk. Maar het ligt meer in de rede te veronderstellen dat de nieuwe winkeltijden geadopteerd zijn door mensen met een brede en flexibele vrijetijdsbesteding, dan te veronderstellen dat de nieuwe winkeltijden hen tot een breed en flexibel vrijetijdsrepertoire aangezet hebben. De oorzaak van de verschillen in de vrijetijdsbesteding ligt niet in het tijdstip van winkelen, maar in de beschikbare tijd. 's Avonds en op zondag winkelen vooral degenen met een ambitieuzer vrijetijdsrepertoire. Zo'n repertoire gaat, vanwege (vrije)tijdsrestricties, gepaard met minder langdurige deelname aan één vrijetijdsactiviteit. De lagere organisatiegraad in de vrije tijd en de geringere expliciete aandacht voor de kinderen (voorlezen, spelletje, e.d.) wijst erop dat mensen met een ambitieus (vrije)tijdsrepertoire op de tijd per activiteit bezuinigen.

Veranderingen in de (vrije)tijdsbesteding kan men overigens niet als nadelig bestempelen zonder de kosten tegen de baten af te wegen. De openstelling op zondag heeft overwegend een recreatieve functie, en sluit zowel qua betekenis als qua tijdsindeling aan bij de betekenis van die dag als dag van rust en ontspanning, zij het in een ander jasje dan in familiekring rond een spelletje mens-erger-je-niet. Zelfs wanneer deze vorm van recreatie ten koste gaat van andere vormen van recreatie, staat daarmee nog niet vast dat er van een verarming van de wijze van (vrije)tijdsbesteding sprake is. Dat vergt een weging van de intrinsieke waarde van de diverse vormen van recreëren, een exercitie die het bestek van dit hoofdstuk te buiten gaat.

Tegenover de (eventuele) nadelen van de verruimde winkeltijden staan bovendien ook voordelen. 's Avonds boodschappen doen heeft vooral onder drukbezette mensen ingang gevonden. Mocht dat hun sociale- of gezinsleven al belemmeren, dan staat daar tegenover dat het hen waarschijnlijk veel gedoe bespaart in vergelijking met een situatie waarin ze die boodschappen wel overdag hadden moeten doen.

Verdere verruiming van de winkeltijden is niet erg waarschijnlijk. De behoefte daaraan is niet groot. De huidige verruiming komt aan de meest prangende behoefte aan een flexibeler tijdsorde tegemoet. Voorzover er nog behoefte is aan ruimere openingstijden, betreft dat niet winkels maar gemeentelijke en financiële diensten (banken, postkantoor).

Noten

- 1 Met name Van Dijke (CU) wierp zich op als beschermer van de zondagsrust. Hij diende met Bussemaker (PvdA) het inmiddels aangenomen wetsvoorstel in dat werknemers het recht geeft op zondag werk te weigeren. Ook maakte hij zich sterk voor een rijverbod voor vrachtwagens op zondag. Volgens Van Dijke heeft de overheid de plicht te waken over de zondag als collectieve rustdag (zie: www.leenvandijke.nl).
- 2 Met dank aan Marianne de Voogd van de OSA voor het verstrekken van de gevraagde gegevens.
- 3 Volgens het indexcijfer 2001/1989 hebben de bedrijfstijden in de transportsector zich nog sneller ontwikkeld. De verlenging van de bedrijfstijd in deze sector komt echter geheel voor rekening van een stijging tussen het eerste en tweede meetjaar. Na 1989 hebben zich in de bedrijfstijden in de transportsector nauwelijks nog ontwikkelingen voorgedaan. Vermoedelijk moet de stijging in de bedrijfstijden in de transportsector tussen 1989 en 1991 dan ook geweten worden aan methodische verschillen.
- 4 Een vergelijkbare studie, uitgevoerd in Amersfoort als onderdeel van het project Tijden van de Stad, laat overigens vergelijkbare uitkomsten zien (Boekenooien 2003). Dit suggereert dat de openingstijden zoals die in de onderhavige studie zijn aangetroffen niet specifiek zijn voor de betreffende gemeente.
- 5 Dit cijfer ligt lager dan in het eerdergenoemde KPMG/GfK-onderzoek (1998), waar wordt gevonden dat 27% van de onderzochte gemeenten het maximale aantal van twaalf koopzondagen had toegewezen. Bij het KPMG/GfK-onderzoek gaat het echter over gemeentes die koopzondagen toewijzen, niet over winkels die gebruikmaken van de mogelijkheid om op zondag open te gaan.
- 6 Respondenten hadden nadrukkelijk het verzoek gekregen om behandeling van spoedgevallen niet mee in ogenschouw te nemen. Gegeven de antwoorden op deze vraag, valt te betwijfelen of respondenten zich hiervan altijd even bewust waren.
- 7 Letterlijke tekst van de vragen: 'Zou u willen dat een of meer van de hiervoor besproken voorzieningen langer geopend zou zijn (ja/nee); wat vindt u van het feit dat veel winkels tegenwoordig op zondag zijn opengesteld (bezwaarlijk/neutral/goed-wenselijk/weet niet)'; antwoord 'weet niet' is gehercodeerd tot 'neutraal'.
- 8 Deze bevinding was niet voorzien. Daarom waren er geen vragen over niet-religieuze bezwaren tegen zondagopenstelling opgenomen.
- 9 Deze tabel berust, evenals de volgende, op uitkomsten van een logistische regressieanalyse. Omdat de getalsmatige uitkomsten ervan moeilijk interpreteerbaar zijn en de nodige uitleg vergen, is hier volstaan met aan te geven of er een (statistisch significant) verband bestaat, en zo ja in welke richting.
- 10 Omdat het gebruik van de niet-traditionele winkelopeningstijden in de regel niet erg groot is, en verschillen door de tijd gering zijn, wordt het aantal daaraan bestede uren in twee decimalen achter de komma uitgedrukt. Voor de goede orde: de tijdsbesteding is ook in decimale grootheden uitgedrukt: 0,50 uur staat gelijk aan een 30 minuten.

- 11 In *Trends in de tijd* (Breedveld en Van den Broek 2001: 36) maakten we eerder een onderscheid tussen maandag-, dinsdag- en woensdagavond (de nieuwe koopavonden) versus donderdag- en vrijdagavond (de traditionele koopavonden). Het percentage winkelaars steeg tussen 1995 en 2000 op de traditionele koopavonden van 16% naar 18%, op de nieuwe koopavonden van 1% naar 7%.
- 12 Daarbij moet worden aangetekend dat dit gebruik slechts in het dagboekje tot uiting komt indien het in de beleving van de respondent de voornaamste activiteit van een kwartier geweest is. Hele korte winkelepisodes worden dus niet geregistreerd, zaken als even snel een pakje sigaretten of een krantje kopen blijven buiten ons blikveld. Onderweg zijn is in dit Tijdsbestedingsonderzoek een aparte categorie, zodat de tijd die respondenten benoemen als winkelen/boodschappen doen niet door de vervoerstijd geïnfleteerd is.
- 13 In een voorpublicatie over de analyses in de tabellen 4.17 en 4.18 (Van den Broek en Breedveld 2003) werden licht afwijkende scores gemeld. Bij die analyses was destijds een ondergrens van een halfuur winkelen op ‘nieuwe’ winkeltijden gehanteerd. De verschillen met de nu gepresenteerde uitkomsten, waarbij de ondergrens één kwartier bedraagt, zijn minimaal en geven geen aanleiding tot andere conclusies.

5 Flexibele werktijden: thuiswerken

5.1 Naar een betere bereikbaarheid

Kantooruren van 9 tot 5, het lijkt een symbool van een verloren tijd. In reclames, films of songteksten wordt er vooral de draak mee gestoken. De werkende van tegenwoordig is tijdsoverein én flexibel. Vaste werktijden behoren niet tot zijn/haar vocabulaire.

In hoofdstuk 2 is echter al geschetst dat nog veel van het werk op tamelijk traditionele tijden wordt verricht. Analyses van ontwikkelingen in de tijd geven evenmin aanleiding om te vrezen voor de snelle komst van een 24-uurseconomie. Om allerlei redenen valt te verwachten dat het kloppend hart van de arbeidsmarkt doordeweeks en overdag zal blijven liggen, met vooral meer – collectieve en individuele – variatie aan de randen van de dag (Breedveld 1999; Van den Broek et al. 1999).

Computers en internet maken het voor werkenden (in beginsel) gemakkelijker om zelf te beslissen waar ze hun werk verrichten. In de kantooconomie die Nederland nu eenmaal is, bestaat een belangrijk deel van het werk uit het manipuleren van in computers opgeslagen gegevens. Met de communicatietechnologie van vandaag zijn dat soort bewerkingen feitelijk losgekoppeld van een specifieke werkplek. De benodigde gegevens laten zich gemakkelijk verplaatsen. Vermits werkenden thuis de beschikking hebben over de benodigde apparatuur kunnen de bewerkingen ook thuis worden verricht. De gang naar het kantoor kan dan voorbehouden blijven aan andersoortige werkzaamheden, zoals het bijwonen van vergaderingen (tenzij het gebruik van webcams en 'video conferencing' ook dat overbodig maakt).

In diverse rapporten, niet in het minst in de verkenning *Bereikbaarheidsscenario: verkenning van een extra optie voor taakcombineerders* (SZW 2000) wordt thuiswerken genoemd als een interessante win-winsituatie voor meerdere betrokkenen (zie verder SZW 2002 en 2003; Peters 2001a en Smulders en Kraan 2002 voor een overzicht). Voor werkgevers zou thuiswerken kunnen betekenen dat bezuinigd kan worden op kantoorruimte (flexplekken!); voor werkenden betekent het meer flexibiliteit in hun dagindeling en een besparing van reiskosten; en voor de overheid een mogelijkheid om de druk op het wegennet te verminderen, omdat werkenden minder vaak of op andere tijden naar hun werk gaan. Overigens worden ook met regelmaat potentiële nadelen van thuiswerken genoemd, zoals een verlies aan binding met collega's, slechte arbeidsomstandigheden thuis, en het risico van toenemende mobiliteit omdat mensen verder van hun werk gaan wonen.

Empirisch onderzoek naar deze vermeende effecten is echter niet ruim gesorteerd (Smulders en Kraan 2002). Zelfs over een basaal gegeven als het percentage thuiswerkenden en de ontwikkelingen daarin, bestaat nog veel verschil van mening (Peters 2001a) en is er nauwelijks systematisch onderzoek voorhanden. Veel van het onderzoek naar thuiswerken en hoe mensen daar in de praktijk mee omgaan – zijn er mensen

die eerst thuiswerken om na de spits naar het werk te gaan; gebruiken thuiswerkers hun vrijheid om arbeid en zorg te combineren; kan thuiswerken bijdragen aan een meer ontspannen dagindeling – is kleinschalig of ad hoc.

In het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) wordt niet alleen gevraagd naar de activiteiten die men in een week heeft ondernomen, maar ook naar de locatie van die activiteiten: is men op enig moment thuis, elders in de woonplaats of elders buiten de woonplaats. Daarmee vormt het TBO een bron van informatie over de locatie van de betaalde arbeid of het thuiswerk. In dit hoofdstuk komen daarbij de volgende aspecten aan de orde: ontwikkelingen in de omvang van het thuiswerken (§ 5.2), de timing van thuiswerken (§ 5.3) en de gevolgen van thuiswerken voor de dagindeling in termen van mobiliteit, tijdsdruk en de combinatie arbeid en zorg (§ 5.4). Vanwege het algemene karakter leent het Tijdsbestedingsonderzoek zich niet voor nadere analyses naar de gevolgen van thuiswerken voor de arbeidssituatie (creatie van flexplekken, consequenties van thuiswerken voor leiderschapstijlen, binding en communicatie met collega's).

Alvorens met de analyses te beginnen, dient aandacht te worden besteed aan één conceptuele kwestie. In veel literatuur en beleidsnota's staat tegenwoordig het telewerken centraal, het op afstand van de arbeidsorganisatie zelf en in directe ict-verbinding daarmee elders verrichten van arbeid (veelal, maar niet noodzakelijk, thuis). Thuis- en telewerken overlappen elkaar wel, maar niet voor de volle honderd procent. Thuiswerken heeft betrekking op een deel van het telewerken (mensen kunnen immers ook op andere plekken dan thuis, bijvoorbeeld in telewerkkantoren, telewerken), maar andersom vindt er thuis veel arbeid plaats die daarmee nog geen telewerk is (het klas-sieke garnalenpellen bv.).

In dit hoofdstuk, en in deze publicatie, gaat het zoals gezegd vooral om de relatie tussen het thuis verrichten van arbeid en de inrichting van het leven buiten de arbeid, om de werknemer als mens. Het maakt voor die relatie weinig uit of mensen die thuis aan het werk zijn middels ict-toepassingen met hun arbeidsorganisatie verbonden zijn. Die mogelijkheid kan een belangrijke impuls betekenen voor het thuiswerken, en daarmee voor de thuiswerkindustrie en een thuiswerkbeleid, van enigerlei betekenis voor de wijze waarop thuiswerkers hun dag indelen is ze niet of nauwelijks. De voor- en nadelen van thuiswerken kunnen ook optreden als mensen thuiswerken zonder daarvoor in te loggen op het bedrijfsnetwerk. Om die reden hebben de empirische analyses in dit hoofdstuk steeds betrekking op het thuiswerken, op mensen die thuis betaalde arbeid verrichten ongeacht of ze daarbij ict-hulpmiddelen inzetten en dus ook ongeacht de vraag of hier feitelijk sprake is van telewerken.¹

5.2 Voorkomen en ontwikkeling van het thuiswerken

Literatuur

Er zijn in Nederland verschillende onderzoeken gedaan naar het voorkomen van thuis- en/of telewerken,² de ontwikkelingen daarin en de verschillen tussen diverse

groepen werkenden. In hun onderzoek naar de betekenis van flexibele arbeidsrelaties enquêteren De Wolff et al. (1995) begin jaren negentig ruim achtduizend bedrijven in bedrijfstakken waarvan min of meer bekend is dat thuiswerk daar voorkomt. Uiteindelijk blijkt thuiswerk echter vrij weinig voor te komen: niet meer dan 3% van de bedrijven heeft thuiswerkers in dienst (d.w.z. mensen die hun arbeid in principe thuis verrichten en geen werkplek hebben op het bedrijf). Volgens de auteurs komt uit de serie Aanbodsurveys van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) naar voren dat hooguit 3,2% van de werkzame bevolking thuiswerkt, terwijl analyses op basis van de *Enquête Beroepsbevolking* van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uitkomen op een aandeel thuiswerkers van 0,2% van de werkzame bevolking.

In een andere vroege studie, van Van Reisen (1997), wordt, deels op basis van vragen uit dezelfde *Enquête Beroepsbevolking*, een onderscheid gemaakt naar vier typen telewerkers: arbeidskrachten in lagere functies; parttime telewerkers bij vooral middelbare en hogere functies; parttime telewerkers onder werkenden in de buitendienst; en zelfstandigen. De totale omvang in 1995 van de groep thuiswerkers wordt door Reisen geschat op tussen de 375.000 en 470.000 werkenden, ofwel 21% tot 26% van het totaal aantal werkenden in de betreffende categorieën. Van deze groepen maken de zelfstandigen het grootste deel uit (85%-88%). Zelfs stelt Reisen dat zonder deze categorie het telewerken 'een bescheiden omvang heeft, maximaal 70.000'; *ibid*: 39). Voor 2005 verwachtte Reisen, bij een in omvang gelijkblijvende arbeidsmarkt, een toename van het aantal telewerkers tot 531.000 – 825.000 (lage en hoge schatting, resp. 28% en 40% van de geanalyseerde groep werkenden).

In de tweejaarlijkse TNO Arbeidssituatie Survey (TAS), in 2000 voor het eerst gehouden onder 4.300 werkenden, is gevraagd of mensen het merendeel/minder dan de helft/geen werkzaamheden thuis verrichten. Uit eerste analyses komt naar voren dat 79% van de werkenden geen werkzaamheden thuis verricht; 19% verricht minder dan de helft van de werkzaamheden thuis; en 3% verricht het merendeel van het werk thuis (Smulders et al. 2001). Aansluitend is gevraagd of mensen zich een 'telewerker' vinden. 3% van de ondervraagde werkenden antwoordt hier positief op. Thuiswerken komt volgens de uitkomsten uit de TAS-survey vaker voor in sectoren als het onderwijs en de zakelijke, culturele en financiële dienstverlening, en verder vaker bij mannen, bij 26-plussers (dan bij 20-25-jarigen), bij hogeropgeleiden, kostwinners, werkenden met vooral veel overwerk, werkenden met een dagelijkse reistijd van minimaal 2 uur, en bij mensen met meer autonomie in het werk (Smulders en Kraan 2002).³

De Europese Stichting ter verbetering van de levens- en arbeidsomstandigheden peilt sinds 1990 iedere vijf jaar de arbeidsomstandigheden van Europese werknemers. Hiertoe maakt ze gebruik van het Eurobarometer-onderzoek, waartoe voor iedere peiling rond de 1.000 werkenden worden ondervraagd. Volgens de peiling uit 2000 behoort 6% van de Nederlandse werkenden tot de groep tele-/thuiswerkers (Kraan en Dhondt 2001). Nederland is daarmee wat betreft telewerkers het vierde Europese land, achter Groot-Brittannië, Finland en Luxemburg, maar vóór de andere Scandinavische landen en boven het Europese gemiddelde van 4,1%. Hoog scoren, in

Nederland maar vermoedelijk ook daarbuiten, de groep beleidsmedewerkers, senior professionals en managers (19% telewerkt), alsmede de groepen junior professionals (10%). Bij alle andere groepen werkenden ligt het percentage telewerkers beduidend lager, tot maximaal 2,5% onder de brede groep administratieve beroepen. In vergelijking met gegevens uit 1996 zou er geen sprake zijn van een groei in het aandeel telewerkers (Kraan en Dhondt 2001: 91). Het percentage van 6% telewerkers komt overigens redelijk in de buurt van de 6,6% van de werkzame beroepsbevolking die volgens cijfers van Eurostat, voor Nederland gebaseerd op de *Enquête Beroepsbevolking*, in 1997 vaak of soms thuiswerkte (Eurostat 1999). Opvallend is trouwens dat Nederland in deze enquête niet in de voorhoede zit wat betreft het thuiswerken, eerder ergens in de middenmoot en nog onder het Europese gemiddelde van 12%. Overigens komt ook uit de Eurostat-enquêtes geen grote groei naar voren in het aandeel thuiswerkenden, in ieder geval niet tussen 1992 en 1997 (1992: 11%, 1997: 12%).

Een van de grotere, meer recente studies naar telewerken is die van Wetzels en Tijdens (2001). Een van de onderdelen van deze studie was een enquête onder 314 arbeidsorganisaties. De uitkomsten maken duidelijk dat bij 80% van de organisaties thuis- noch telewerk voorkomt; bij 10% is alleen sprake van thuiswerk, bij 2% alleen van telewerk en bij 8% van een combinatie van beide. Wetzels en Tijdens ondervroegen verder, los van het organisatieonderzoek, een groep van 1.800 mannen en vrouwen van 15 tot 65 jaar, waarvan op dat moment 80% (mannen) tot 67% (vrouwen) werkzaam was, over hun arbeidssituatie. Uit dit deel van het onderzoek kwam naar voren dat 43% van de werkenden 'weleens werk mee naar huis neemt'. Werk mee naar huis nemen kwam daarbij vaker voor onder mannen, kostwinners, hogeropgeleiden en mensen met een partner. De helft van degenen die werk mee naar huis nemen, doet dit bovenop de normale werkzaamheden. Ook is gevraagd of men kan telewerken en of men dit ook wil. De groep die kan telewerken is daarbij het kleinst (22%). In de groep zijn hogeropgeleiden en zelfstandigen oververtegenwoordigd. De groep die wil telewerken is aanmerkelijk groter (49%), hetgeen suggereert dat er aan telewerken nog een grote onvervulde behoefte leeft (Wetzels en Tijdens 2001).

Samengevat lopen de schattingen over het aandeel thuis- of telewerkers inderdaad uiteen, en verricht 3% tot 22% van de werkenden (met een zwaartepunt rond de 6%) in enige mate arbeid thuis.⁴ Vooral de zelfstandigen en de hogere beroepen ofwel de hogeropgeleiden lijken hier zwaar in oververtegenwoordigd (zie ook Callister en Dixon 2001). Lastig is dat de genoemde onderzoeken nauwelijks duidelijk maken wat de ontwikkelingen zijn in het thuis- of telewerken, noch wat precies de omvang is van het thuiswerken en of thuiswerken nu alleen maar een aanvulling op het reguliere werk betekent – een vorm van overwerk – of hier ook een gedeeltelijke vervanging van is.

Ontwikkeling in de tijd

In het Tijdsbestedingsonderzoek wordt op twee manieren naar thuiswerken gevraagd. Ten eerste vormt thuiswerken een van de activiteiten die men in het dagboekje kan aankruisen. Ten tweede geven respondenten in hetzelfde dagboekje per kwartier aan

waar ze zich op het moment van het verrichten van een bepaalde activiteit bevinden: thuis, elders in de woonplaats of elders buiten de woonplaats. Beide methoden blijken wat betreft de omvang het thuiswerken vrijwel identieke uitkomsten op te leveren (correlatie .99). Hier is gekozen voor de tweede methode. De analyses van het voorkomen van thuiswerken en de ontwikkelingen daarin zijn daarbij beperkt tot de werknemers in de steekproef (incl. studenten met een bijbaantje in loondienst). Zelfstandigen, waaronder eigenaren van een agrarisch bedrijf, zijn buiten de analyse gehouden, ten eerste omdat zij door hun arbeidssituatie veel vaker thuiswerken⁵ en er vermoedelijk ook een afwijkende definitie van hun arbeidslocatie op na houden, en ten tweede omdat het TBO als niet-arbeidsonderzoek geen geschikt instrument is om de ontwikkeling in het aandeel zelfstandigen door de tijd te volgen. Consequentie van deze keuze is trouwens dat het meetjaar 1975 buiten beschouwing blijft, omdat van dat meetjaar onbekend is of mensen in loondienst werkzaam waren of als zelfstandige.

De eenvoudigste en meest directe wijze om de ontwikkeling van het thuiswerk vast te stellen is om te becijferen welk deel van de betaalde arbeid thuis wordt verricht en welk deel buitenshuis (tabel 5.1).

Tabel 5.1 Aantal uren betaalde arbeid en betaalde arbeid thuis, bevolking van 12 jaar en ouder excl. zelfstandigen, 1980-2000 (in uren per week)

	1980	1985	1990	1995	2000
totaal betaalde arbeid	12,5	12,2	15,0	15,4	17,3
waarvan thuis	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6
index totaal betaalde arbeid	100	98	120	123	138
index thuiswerk	100	123	136	138	168
% thuiswerk	3,0	3,8	3,4	3,4	3,7

Bron: SCP (TBO)

In de jaren na 1985 wordt er met iedere editie van het Tijdsbestedingsonderzoek meer arbeid verricht. Werd er in 1985 nog gemiddeld over de hele bevolking van 12 jaar en ouder, exclusief zelfstandigen, 12,2 uur gewerkt, in 2000 was dat gestegen tot 17,3 uur (zie ook hoofdstuk 2). Een fractie van het totale werk wordt thuis verricht. In 1980 werd 0,4 uur per week thuis gewerkt, in 2000 0,6 uur. Thuiswerk is daarmee ook in het internetjaar 2000 nog tamelijk bescheiden van omvang.⁶ Wel maken de indexcijfers duidelijk dat het thuiswerk harder groeit dan het totale werk, met andere woorden dat een groeiend deel van het werk thuis wordt verricht. Uitgedrukt in percentages gaat het dan om 3,7% in 2000 tegen 3,0% in 1980.⁷

Thuiswerk kan twee gedaanten aannemen: ten eerste de gedaante waarbij werkenden hun reguliere werkzaamheden thuis verrichten in plaats van op hun werkplek in hun arbeidsorganisatie, op tijden dat men normaal gesproken ook op de werkplek in de

organisatie werkzaam zou zijn; en ten tweede een gedaante waarbij men naar de arbeidsorganisatie toegaat om te werken en aan het einde van de dag werk mee naar huis neemt. Bij de tweede vorm van thuiswerken is eigenlijk sprake van een vorm van 'overwerk'. Deze vorm van thuiswerk is al tamelijk oud, zeker onder hogeropgeleiden en leidinggevendenden (vgl. Hofland 1955; CBS 1957). De eerste vorm van thuiswerken is veel meer waar het in de recente serie beleidsrapporten over gaat: het geheel of gedeeltelijk vervangen van de gang naar de arbeidsorganisatie.

Het is onderzoeksmatig niet gemakkelijk om deze twee vormen van thuiswerk van elkaar te scheiden, aangezien respondenten in het TBO alleen aangeven dat ze arbeid hebben verricht en niet wat voor type arbeid dit betrof. Een begin van een onderscheid kan echter worden verkregen door van de assumptie uit te gaan dat thuiswerk dat doordeweeks en overdag plaatsvindt 'echt thuiswerk' is, en dat thuiswerk buiten de reguliere kantooruren en werkdagen om, in de avonden, weekeinden en nachten, 'overwerk' is (tabel 5.2).

Tabel 5.2 Aantal uren betaalde arbeid en betaalde arbeid thuis, doordeweeks overdag^a en in de avonden, weekeinden en nachten, bevolking van 12 jaar en ouder excl. zelfstandigen, 1980-2000 (in uren per week)

	1980	1985	1990	1995	2000
doordeweeks overdag					
totaal betaalde arbeid	10,7	10,4	12,7	13,0	14,7
waarvan thuiswerk	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4
% thuiswerk	2,0	2,1	1,9	2,0	2,7
avonden, weekeinden en nachten					
totaal betaalde arbeid	1,8	1,8	2,4	2,4	2,6
waarvan thuiswerk	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2
% thuiswerk	9,1	13,4	12,0	10,6	9,4
% in avond, nacht en weekeinde					
voor totale arbeid	14,6	14,9	15,7	15,8	15,2
voor thuiswerk	43,8	52,4	54,5	49,3	38,6

a Overdag: tussen 06.00 uur en 18.00 uur.

Bron: SCP (TBO)

Doordeweeks overdag vindt een klein, maar vooral na 1995 groeiend aandeel van het betaalde werk thuis plaats. Werd in de jaren 1980-1995 nog ongeveer 2% van het werk doordeweeks overdag thuis verricht, in 2000 was dat gestegen tot 2,7%. In de avonden en in het weekeinde vindt naar verhouding veel meer arbeid thuis plaats, grofweg vijfmaal zoveel (vgl. Callister en Dixon 2001). Anders dan bij het thuiswerk doordeweeks overdag neemt het thuiswerken in de avonden en weekeinden absoluut noch relatief toe. Uitgedrukt in percentages van het totale avond- en weekeindwerk neemt

het thuiswerken 's avonds en in de weekeinden sinds 1990 zelfs in betekenis af. Steeds minder thuiswerk vindt daarmee in de avonden en weekeinden plaats, een daling van 55% in 1990 naar 39% in 2000. Thuiswerk krijgt daarmee meer het karakter van 'echt thuiswerk' en minder van 'overwerk'.

Het aandeel thuiswerk, over de totale week of delen daarvan, zegt echter nog weinig over het aandeel werkenden dat daarbij betrokken is. Evenzeer kan het zijn dat heel veel mensen heel weinig thuiswerken, als dat een kleine groep werkenden verantwoordelijk is voor (bijna) al het thuiswerk. Tabel 5.3 maakt, in lijn overigens met een groot deel van de literatuur, duidelijk dat het gros van de werknemers (in 2000: 77%) in het geheel niet thuiswerkt. De grootste groep thuiswerkende werknemers (12% van alle werknemers) verricht hooguit eentiende van zijn of haar arbeid thuis, een kleinere groep (6%) verricht eentiende tot drietiende van het werk thuis en een nog kleinere groep (5%) verricht 30% of meer van het werk thuis. Bij elkaar suggereren de analyses dat thuiswerk vooral iets is wat werknemers naast hun reguliere werk op de organisatie zelf verrichten. De groep die helemaal geen werk thuis verricht is overigens tussen 1980 en 2000 met 9 procentpunten geslonken. Niet alleen groeit dus de hoeveelheid arbeid die thuis wordt verricht, ook het aandeel thuiswerkenden neemt in omvang toe (relatief en daarmee, gezien de groeiende omvang de beroepsbevolking, ook absoluut). De sterkste stijging doet zich voor bij de groep die het minste thuiswerkt, de groep die 1% tot 9% van het werk thuis verricht. Deze groep nam bijna 7 procentpunten in omvang toe. De groep die meer dan 30% van het werk thuis verricht bleef in de jaren tachtig en negentig gelijk.

Tabel 5.3 Aandeel van thuiswerk in totale arbeid, onder werknemers (tot 65 jaar), 1980-2000 (in procenten)

% thuiswerk	1980	1985	1990	1995	2000
0%	85,2	79,7	81,3	79,2	76,7
1%-9%	5,4	8,5	8,6	11,0	12,2
10%-29%	4,2	5,8	5,2	5,2	6,4
≥ 30%	5,2	6,0	4,9	4,6	4,7
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: SCP (TBO)

Zoals gezegd lijkt het doordeweeks overdag thuiswerken sterker te zijn gestegen dan het in de avonden en weekeinden thuiswerken (zie tabel 5.2). Deels wordt die ontwikkeling ook weerspiegeld in het aandeel werkenden dat op genoemde tijdstippen thuis arbeid verricht (tabel 5.4). Wat de tabel duidelijk maakt, is dat een groeiend aandeel van de werkenden ten minste een uur in de week thuiswerkt (van 13% in 1980 naar 18% in 2000), en dat vooral in 2000 het aandeel werkenden dat doordeweeks overdag thuiswerkt, sterk is gestegen (zie ook tabel 5.2). Het aandeel werkenden dat 's avonds en in de weekeinden thuiswerkt, is na 1985 ongeveer stabiel gebleven.

Tabel 5.4 Aandeel werknemers (tot 65 jaar) dat ten minste een uur heeft thuisgewerkt, voor totale week, doordeweekse overdagse periode en de avonden, nachten en weekeinden, 1980-2000 (in procenten)

	1980	1985	1990	1995	2000
totale week	12,7	15,9	15,4	16,0	18,0
doordeweeks overdag	7,8	8,2	7,8	8,0	12,3
avond, nacht en weekeinde	8,7	12,3	11,0	12,3	11,1
indexcijfers					
totale week	100	125	121	126	142
doordeweeks overdag	100	106	101	104	159
avond, nacht en weekeinde	100	142	127	142	128

Bron: SCP (TBO)

Verschillen tussen groepen

In de literatuur komt vooral het opleidingsniveau of de beroepspositie naar voren als de factor die bepaalt of mensen thuiswerken. Deels hangt dit samen met de aard van de werkzaamheden. Hogeropgeleiden behoren nu eenmaal vaker tot de groep ‘symbolische analisten’⁸ (Reich 1991) die vooral met informatie werken en wier werk zich gemakkelijk in tijd en ruimte laat verplaatsen (Wetzels en Tijdens 2001). Daarnaast nemen ze binnen de organisatie doorgaans een machtige positie in, al dan niet als leidinggevende, waardoor ze de nodige vrijheidsgraden hebben om hun werk zelf te organiseren (zie Elchardus en Heyvaert 1991; Breedveld 1999).

Uit de Tijdsbestedingsonderzoeken komt de koploperspositie van hogeropgeleiden wat betreft thuiswerken duidelijk naar voren (tabel 5.5).⁹ In 2000 verricht onder de werkenden met een hbo/wo-opleiding 28% in een week ten minste een uur thuiswerk, tegen 14% en 11% van de lager- en middelbaaropgeleiden. Verder blijkt thuiswerk vaker voor te komen naarmate men ouder wordt, en beduidend meer onder werkenden in de publieke sector dan onder werkenden in de private sector (zie voor dit onderscheid ook Keuzenkamp en Hooghiemstra 2000). Door de tijd heen lijkt dit verschil eerder groter dan kleiner te worden, of met andere woorden: de overheid heeft zijn werk-/privé-regelingen beter aan de veranderende arbeidsmarktsituatie aangepast dan het bedrijfsleven. Analoog aan de verschillen naar leeftijd doen zich ook verschillen voor in de gezinssituatie, waarbij men vaker thuiswerkt naarmate men verder is in de gezinsfase (samenwonen, kinderen). In 2000 doet zich een duidelijk verschil voor naar de leeftijd van de kinderen, in eerdere jaren is dit verschil er niet of nauwelijks (niet in tabel). Voor de meeste van de genoemde verschillen geldt dat ze door de jaren heen tamelijk constant zijn.

Mannen en vrouwen verschillen – op dit bivariate niveau – niet of nauwelijks van elkaar wat betreft het aandeel thuiswerkers. Indien het thuiswerk echter wordt gescheiden naar thuiswerk doordeweeks overdag (het ‘echte thuiswerk’) en thuiswerk

in de avonden en weekeinden ('overwerk'), dan zien we dat vrouwen meer betrokken zijn bij de eerste vorm van thuiswerk en mannen meer bij de tweede. Bij de andere duidelijke verschillen, bijvoorbeeld die naar opleidingsniveau of naar sector waarin men werkzaam is, is dat onderscheid duidelijk te maken. Meer thuiswerk doordeweeks overdag betekent in die gevallen ook meer thuiswerk in de avonden en weekeinden. De vrijheid om af en toe overdag thuis te werken, en de vrijheid om overdag gebruik te kunnen maken van allerhande voorzieningen, impliceert klaarblijkelijk ook de noodzaak om af en toe 's avonds thuis nog aan het werk te gaan.

Tabel 5.5 Aandeel werknemers (tot 65 jaar) dat ten minste een uur heeft thuisgewerkt, voor totale week, periode doordeweeks overdag en de avonden en weekeinden, naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, sector en gezinssituatie, 1980-2000 (in procenten)

	totale week			doordeweeks overdag			avonden en weekeinden		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000	1980	1990	2000
mannen	12	15	18	7	6	12	9	12	12
vrouwen	13	15	17	8	10	13	8	10	10
12-19 jaar	12	12	10	9	4	6	8	8	6
20-34 jaar	11	9	14	6	6	11	8	7	7
35-49 jaar	14	21	18	8	11	11	10	15	12
50-64 jaar	14	21	28	9	7	20	9	17	17
lo-, lbo-, mavo-opleiding	11	12	14	8	7	10	6	8	8
havo-, vwo-, mbo-opleiding	8	9	11	6	6	8	6	5	6
hbo-, wo-opleiding	26	30	28	9	12	19	24	25	18
werkzaam publieke sector	15	23	32	7	11	21	11	14	26
werkzaam private sector	10	13	15	6	6	11	7	10	8
thuiswonend kind	9	7	10	6	3	7	5	5	4
alleenstaand	8	15	14	3	11	11	8	8	8
paar	14	16	18	8	9	14	9	14	10
volwassene met kind	13	18	22	8	9	14	10	13	15

Bron: SCP (TBO)

Naast genoemde achtergrondkenmerken is ook gekeken naar enige andere aspecten van het werk en het dagelijks leven die van invloed zouden kunnen zijn op het thuiswerken. Daarbij gaat het om zaken die ook veel in de literatuur worden genoemd, zoals lange arbeidstijden, lange reistijden, weinig vrije tijd, combineren van taken en

de zeggenschap die men heeft over zijn arbeidstijden. Omdat hier de interesse niet zozeer ligt in de ontwikkeling in de tijd, zijn de gegevens uit de meetjaren 1995 en 2000 samengevoegd (tabel 5.6). Uit de tabel komt naar voren dat arbeidsduur, reistijd en – in mindere mate – de tijdsdruk als gevolg van arbeid, zorg en onderwijs alle positief samenhangen met het percentage thuiswerkers. Voor het combineren van taken is die samenhang er echter niet. Thuiswerken blijkt verder vaker voor te komen onder mensen met zeggenschap over hun arbeidstijden. Of dit betekent dat de zeggenschap het mogelijk maakte dat men kon thuiswerken of dat het thuiswerken een gevoel van zeggenschap over de arbeidstijden gaf, valt op basis van deze data niet op te maken.

Het verband tussen thuiswerken en drukte blijkt overigens beduidend sterker voor het thuiswerken in de avonden en weekeinden dan voor het thuiswerken doordeweeks overdag. Naarmate de werkweek in omvang toeneemt zijn er niet meer personen die doordeweeks overdag thuiswerken (voor tijdsdruk geldt hetzelfde). De cijfers suggereren dat de lange arbeidsuren van thuiswerkers vooral verband houden met het feit dat ze 's avonds werk mee naar huis nemen ('overwerk'; zie ook Spittje 1999; Kraan en Dhondt 2001; Peters 2001b en Peters et al. 2002).¹⁰

Tabel 5.6 Aandeel werknemers (tot 65 jaar) dat ten minste een uur heeft thuisgewerkt, voor totale week, periode doordeweeks overdag en de avonden, nachten en weekeinden, 1995-2000 (in procenten)

	totale week	doordeweeks overdag	avonden en weekeinden
arbeidsduur 1-11 uur	11	7	6
arbeidsduur 12-24 uur	11	8	7
arbeidsduur 25-34 uur	18	13	12
arbeidsduur 35-44 uur	17	9	12
arbeidsduur ≥ 45 uur	26	11	25
langste reistijd ^a < 1 uur	10	5	8
langste reistijd 1-2 uur	15	8	10
langste reistijd > 2 uur	28	17	20
tijdsdruk ^b 0-32 uur	14	10	10
tijdsdruk 32-45 uur	13	9	8
tijdsdruk ≥ 46 uur	20	10	16
combineert geen arbeid en zorg	16	9	11
combineert wel arbeid en zorg	17	10	12
geen zeggenschap arbeidstijden	13	7	10
wel zeggenschap arbeidstijden	19	11	14

a Langste reistijd van en naar werk op een dag van dagboekweek.

b Optelsom van uren betaald werk, huishoudelijk werk en educatie.

Alle in de tekst vermelde verschillen zijn significant op $p = 0,05$ niveau.

Bron: SCP (TBO)

De geconstateerde verschillen zeggen nog weinig over de verklaring van het thuiswerken. Van bijvoorbeeld opleidingsniveau en zeggenschap is genoegzaam bekend dat de twee sterk aan elkaar zijn gerelateerd: een hoger opleidingsniveau betekent bijna altijd ook meer zeggenschap hebben over de arbeidstijd (SCP 2000; OSA 2002). Om die reden is aansluitend op de beschrijvende analyses een verklarende (logistische regressie)analyse uitgevoerd waarbij gecontroleerd is voor de onderlinge invloed van sekse, leeftijd, gezinssituatie (met voor gezinnen de driedeling naar leeftijd van jongste kind: 0-3 jaar, 4-12 jaar en ≥ 13 jaar), opleidingsniveau (driedeling), lengte arbeidsduur, werkzaamheid publiek/private sector, zeggenschap over arbeidstijden, taakcombinatie, tijdsdruk vanwege arbeid, zorg en educatie, en reistijd van/naar het werk (tabel 5.7; werknemers tot 19 jaar weggelaten in verband met geringe celvulling; cijfers over 1995-2000).

Tabel 5.7 Kans op thuiswerken in totale week, doordeweeks overdag en in de avonden en weekeinden, onder werknemers van 20-64 jaar, gecontroleerd voor onderlinge invloeden, 1995-2000 (in kansverhoudingen)

	totale week		doordeweeks overdag		avonden en weekeinden	
	kansverhouding	sign.	kansverhouding	sign.	kansverhouding	sign.
sekse (1 man, 2 vrouw)	1,73	*	1,92	*	1,73	*
gezinssituatie (referentie gezin kind ≥ 13 jaar)		*		*		
thuiswonend	1,09		1,17		0,70	
alleenstaand	0,68	*	0,81		0,71	
paar	0,74	*	1,02		0,69	*
gezin, kind 0-3 jaar	1,42		1,20		1,90	*
gezin, kind 4-12 jaar	1,26		0,95		1,57	*
leeftijd (in jaren)	1,03	*	1,03	*	1,04	*
opleidingsniveau (laag, middel, hoog)	2,23	*	1,53	*	2,89	*
arbeidstijd (uren/week)	1,05	*	1,03	*	1,07	*
reistijd (uren/dag)	1,35	*	1,39	*	1,37	*
sector (1 privaat, 2 publiek)	2,12	*	2,07	*	2,49	*
tijdsdruk (uren/week)	1,00		1,00		0,98	
zeggenschap (0 niet, 1 wel)	0,88		0,94		0,76	
taakcombinatie (0 niet, 1 wel)	0,99		1,00		1,00	

* statistisch significant ($p < 0,05$).

Leesadvies: een kansverhouding groter dan 1 betekent een grotere kans, een kansverhouding kleiner dan 1 een kleinere kans.

Bron: SCP (TB0)

De krachtigste variabelen die voorspellen of iemand thuiswerkt blijken opleidingsniveau, of iemand in de publieke sector werkt of in de private sector, de lengte van de arbeidstijd, de reistijd van en naar het werk, en, verrassend, sekse. De richting van de verbanden is daarbij in lijn met de eerdere analyses, dat wil zeggen dat het grootste

aandeel thuiswerkers te vinden is onder hogeropgeleiden met lange arbeids- en reistijden in de publieke sector. In aanvulling op de eerdere analyses komt nu ook duidelijk naar voren dat thuiswerken bij vrouwen – na controle voor zaken als arbeidsduur en reistijd – meer gemeengoed is dan bij mannen. Geen verschil in het aandeel thuiswerkers bestaat er, na controle voor de diverse andere variabelen, tussen personen met en zonder zeggenschap,¹¹ tussen meer en minder drukbezette personen en tussen taakcombineerders en niet-taakcombineerders (wederom: gecontroleerd voor bijvoorbeeld arbeidsduur). Naar gezinssituatie doen zich wel enige verschillen voor, vooral bij het thuiswerk in de avonden en weekeinden, dat naar verhouding vaker voorkomt in huishoudens met kleine kinderen. Vermoedelijk speelt hier de verzorgingssituatie doordeeweeks overdag een rol van betekenis, waardoor men wat eerder 's avonds genegen is om thuis nog wat werk door te nemen. Over de hele week komt thuiswerken vooral minder voor bij alleenstaanden en paren zonder kinderen, en het meest bij gezinnen met kinderen tussen de 0 en 4 jaar. Bij opleidingsniveau is vooral het onderscheid tussen hbo/wo-afgestudeerden versus mensen met een lagere opleiding van belang (cijfers niet in tabel). Bij reistijden ligt het demarcatiepunt vooral bij een dagelijkse maximale reistijd van een uur, het verschil tussen mensen met een reistijd van een of twee uur is minder sterk.¹² Wat betreft arbeidstijden is er een lineair verband, zoals aangegeven in de tabel, maar springt vooral de groep met een werkweek van 25-34 uur eruit. Van deze groep werkt een substantieel hoger aandeel werkenden thuis dan onder werknemers met een werkweek van minder dan 12 uur en van 12 tot 25 uur (kansverhouding resp. 0,42 en 0,32; cijfers niet in tabel).

5.3 De tijdsordening van het thuiswerken

'Vrijheid en flexibiliteit om de dag in te delen' blijkt de belangrijkste reden waarom mensen willen telewerken. Reistijd besparen komt op de tweede plaats, en geconcentreerd werken op de derde plaats. Het combineren van arbeid en zorg wordt het minste genoemd (Wetzels en Tijdens 2001: 21/54).¹³

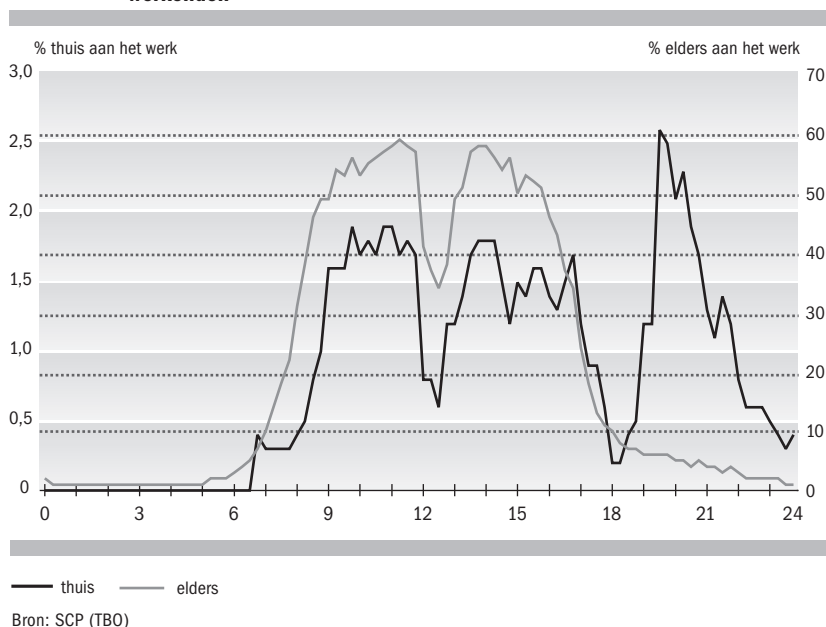
De wens om zelf de tijd te kunnen indelen, om 'tijdssoeverein' te zijn, vormt een onlosmakelijk element van de moderne Westerse tijds cultuur (zie hoofdstuk 1). De gehaastheid van vandaag de dag en de individualisering van de leefpatronen maakt dat burgers steeds minder tolerantie kunnen opbrengen voor wat zij ervaren als een inbreuk op 'hun' tijd.

Vrijheid om zelf de tijd te kunnen indelen betekent echter nog niet dat mensen hun dagindeling dramatisch veranderen. In hoofdstuk 3 (figuur 3.2) hebben we al laten zien dat de arbeidsritmes van degenen met zeggenschap over tijd niet wezenlijk verschillen van degenen die geen zeggenschap hebben over hun arbeidstijd. In deze paragraaf situeren we het thuiswerken meer nadrukkelijk in de tijd. Nadat in paragraaf 5.2 al is aangegeven dat het thuiswerk anders verdeeld is over de dag en de week dan het werk dat elders, in de arbeidsorganisatie of bij een klant, wordt verricht, kijken we in deze paragraaf iets nadrukkelijker naar de timing van het thuiswerk.

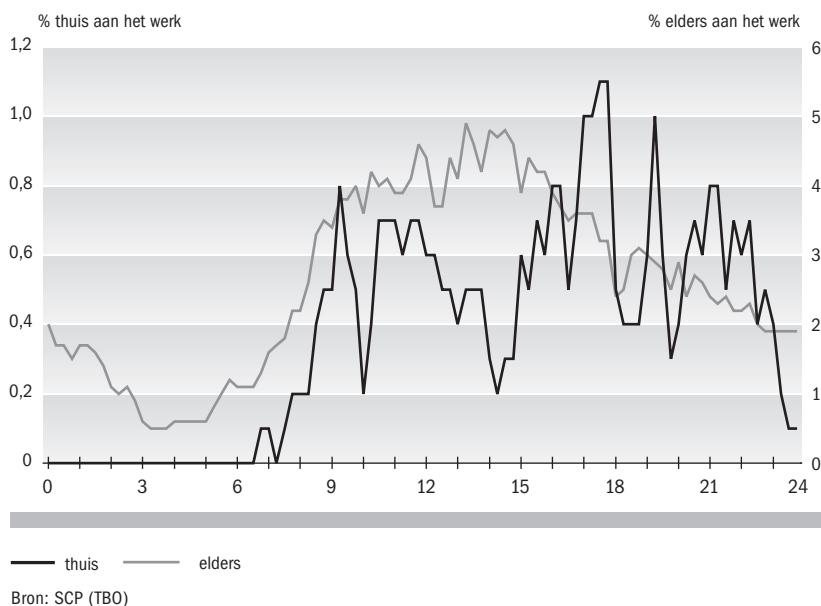
Uit de figuren 5.1 en 5.2 blijkt dat de timing van het thuiswerk deels verschilt van het werk dat buitenhuis wordt verricht, maar deels ook duidelijke overeenkomsten vertoont (vgl. Spittje 1999; Callister en Dixon 2001; Michelson en Crouch 2002). Overeenkomsten zijn er voor bijvoorbeeld de dinsdag, waar te zien valt dat thuiswerk evenzeer als het elders verrichte werk tussen 12.00 uur en 13.00 uur onderbroken wordt voor de lunch, en na 17.00 uur massaal weer wordt beëindigd of onderbroken (figuur 5.1). De daling in het thuiswerk vindt daarbij iets later én iets abrupter plaats dan bij het werk buitenhuis. Meest opvallend aan de figuur is verder de piek in het thuiswerk rond 20.00 uur 's avonds, als er meer mensen thuis aan het werk zijn dan gedurende elk ander overdags moment. Al vrij snel na 20.00 uur is het met die piek ook al weer gedaan, en daalt ook het aandeel thuiswerkenden. Het werk elders kent die avondlijke opleving niet. Overigens zijn er ook om 20.00 uur 's avonds nog altijd ruim tweemaal zoveel mensen buitenshuis aan het werk dan thuis. Dat dit in de figuur niet als dusdanig zichtbaar is, komt omdat er werd gewerkt met twee assen met verschillende schalen. Tot slot valt op dat het thuiswerk in de ochtend wat later op gang komt dan het werk dat elders wordt verricht.

Ook op zondag geldt dat het thuiswerk wat later op gang komt dan het werk dat buitenhuis wordt verricht (figuur 5.2). Het elders verrichte werk piekt daarbij vooral in het midden van de dag, tussen 12.00 en 15.00/15.30 uur, in lijn met een groot deel van de timing van de zondagse buitenshuize vrijetijdsbesteding (Breedveld 1999). Het thuiswerk, hoewel door de geringe aantallen waarnemingen nogal schommelend in de tijd, vormt hier deels het spiegelbeeld van: het kent juist in de vroege middag een dal, om aan het einde van de middag en na 18.00 uur weer op te leven.¹⁴

Figuur 5.1 Werk thuis en werk elders op dinsdag, 2000, in procenten van de werkenden

Figuur 5.2 Werk thuis en werk elders op zondag, 2000, in procenten van de werkenden

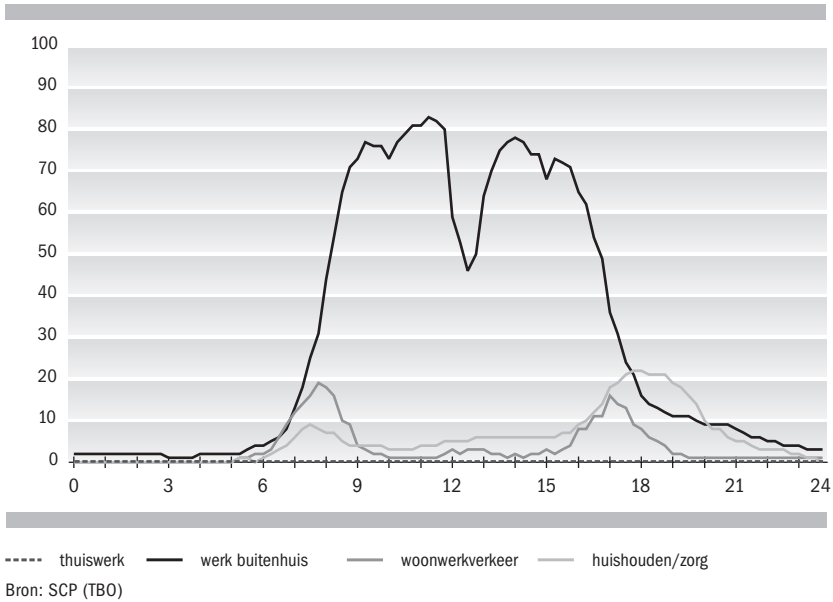

De figuren geven geen inzicht in de gevolgen van het thuiswerken voor bijvoorbeeld de timing van het woon-/werkverkeer of voor de uitvoering van huishoudelijke en zorgtaken. In de figuren 5.3-5.5 is hiertoe gekeken naar de timing van zowel het elders verrichte werk, als van het thuis verrichte werk, en naar de timing van genoemde twee activiteiten: het woon-werkverkeer, en de tijd besteed aan huishouden/zorg. Om de verschillen tussen het al dan niet thuiswerken helder te krijgen is daarbij een onderscheid gemaakt tussen werkenden die niet thuiswerken, werkenden die maximaal een half uur overdag thuiswerken en dus voornamelijk in de avond thuis-/overwerken, en degenen die ook overdag thuiswerk hebben verricht van enige omvang.¹⁵ De analyses zijn alleen verricht voor de doordeweekse dagen en hebben betrekking op werkenden die op de betreffende dag ten minste 2 uur hadden gewerkt (excl. reistijden), in 1995-2000.

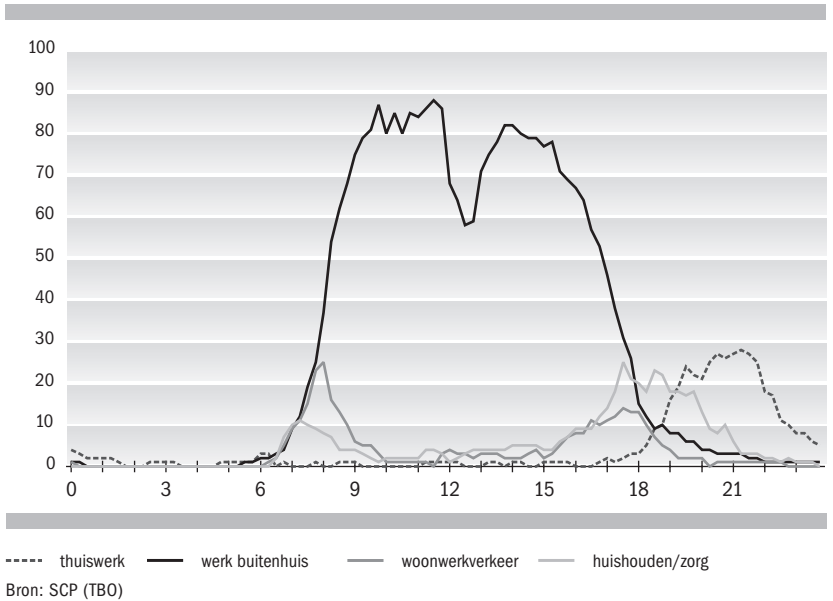
Bij de groep niet-thuiswerkers komt duidelijk naar voren dat zich rond 08.00 uur en 17.00 uur pieken voordoen in het woon-werkverkeer, in de ochtend nog iets meer dan in de middag (figuur 5.3). Kort voor de piek in het ochtendverkeer en vooral kort na de avondpiek in het woon-werkverkeer kent ook de tijd voor huishouden en zorg een (kleine) opleving, vooral in de vroege avond.

Bij de groep met alleen thuiswerk van enige omvang in de avond zien we dat de piek in de ochtendspits zo mogelijk nog steiler verloopt dan bij de groep niet-thuiswerkers (figuur 5.4; vgl. Van Rij et al. 2003). Wel lijkt de piek in de avondspits licht afgezwakt. Bij de timing van huishouden en zorg doen zich evenmin grote verschillen voor met de groep niet-thuiswerkers, of het moet zijn dat er in de vroege ochtend iets meer wordt gezorgd. Overduidelijk is verder de eerder gememoreerde piek in het thuiswerk in de avonden.

Figuur 5.3 Tijdsbesteding niet-thuiswerkers, doordeweekse werkdag, 1995/2000, in procenten

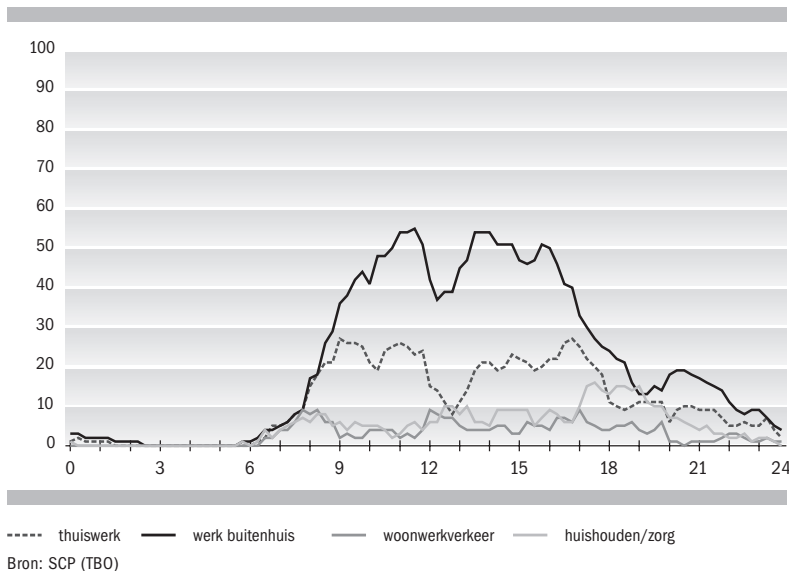

Figuur 5.4 Tijdsbesteding avond thuiswerkers, doordeweekse werkdag, 1995/2000, in procenten

Bij de derde en laatste groep, de groep die ook overdag substantieel thuiswerkte, en die overigens maar 3,2% van de werkenden besloeg – zien we wel enige duidelijke verschillen (figuur 5.5). Meest evident is dat zeker overdag het aandeel elders werkenden beduidend lager uitvalt dan bij de andere twee groepen, en tegelijk dat er nog zoveel werk buitenhuis wordt verricht. Ook bij de groep die een substantiële hoeveelheid overdags werk thuis verricht, geldt dus dat er nog veel arbeid buitenhuis plaatsvindt. De timing van zowel het thuiswerk als het werk buitenhuis verschilt daarbij weinig tot niets van de timing van het werk bij de twee andere groepen. Hooguit valt op dat bij deze groep in de avonduren het buitenshuis werk een kleine opleving doormaakt, hetgeen zou suggereren dat ten minste een deel van deze groep eerst thuiswerkt en later buitenhuis. Ook de afvlakking van zowel de ochtendspits als de avondspits in het woon-werkverkeer wijst in die richting. Ten aanzien van huishouden/zorg valt op dat het bij de andere twee groepen geconstateerde piekje in de vroege ochtend bij deze derde groep niet voorkomt. Wel zien we dat gedurende de gehele werkdag de overdagse thuiswerkers actiever blijven in huishouden en zorg dan beide andere groepen. Aan de andere kant kent deze groep ook veel minder de huishoud/zorgpiek tussen 17.00 en 19.00 uur zoals de andere twee groepen die wel kennen, hetgeen suggereert dat de groep overdagse thuiswerkers zijn huishoudelijke taken wat meer spreidt over de dag.

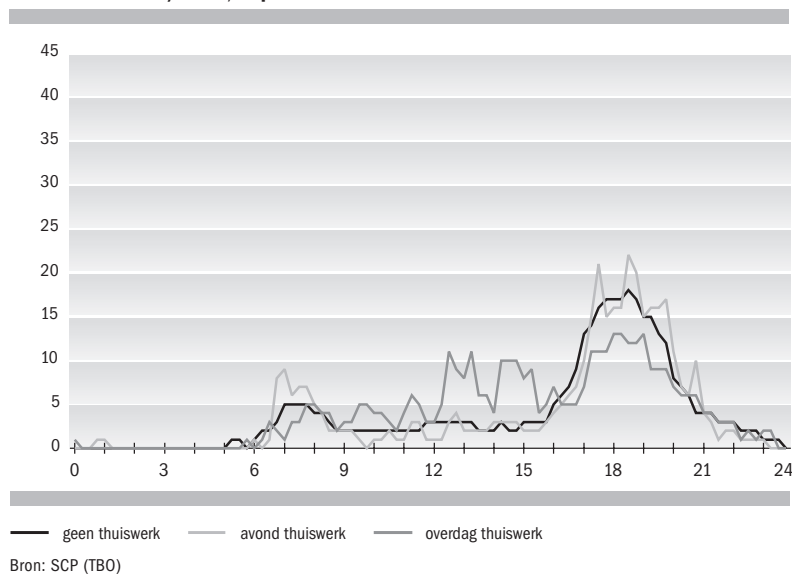
Figuur 5.5 Tijdsbesteding overdagse thuiswerkers, doordeweekse werkdag, 1995/2000, in procenten

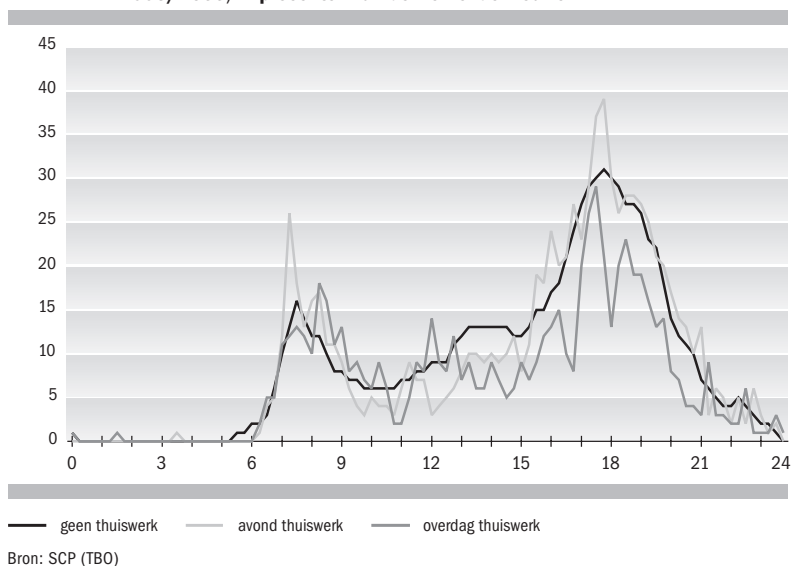
Van de twee onderscheiden vormen van thuiswerken laat vooral de vorm waarbij thuiswerken voor een belangrijk deel overdag plaatsvindt een verschil zien in de timing van de tijd besteed aan huishouden en zorg (in vergelijking met de groep niet-thuis-

werkers). Om die verschillen wat duidelijker in beeld te brengen is in de figuren 5.6 en 5.7 uiteengezet hoe het aandeel werkenden met huishoudelijke en zorgbezigheden zich gedurende de dag ontwikkelt, voor de drie groepen werkenden en voor mannen en vrouwen apart.

Figuur 5.6 Tijd besteed aan huishouden/zorg op een doordeweekse werkdag, mannen, 1995/2000, in procenten van de werkende mannen

Figuur 5.7 Tijd besteed aan huishouden/zorg op een doordeweekse werkdag, vrouwen, 1995/2000, in procenten van de werkende vrouwen

De grootste verschillen doen zich voor bij de absolute hoogte van de lijnen in de beide figuren, die bij de figuur voor de vrouwen substantieel hoger liggen dan bij de mannen: op ieder moment van de dag, en zeker aan het begin en het einde van een werkdag zijn er beduidend meer werkende vrouwen bezig met huishouden en zorg dan werkende mannen. Ons interesseert echter vooral het onderscheid tussen de groepen niet-thuiswerkers, avondlijke thuiswerkers en overdagse thuiswerkers. Bij de mannen valt dan op dat de eerste twee groepen zich nauwelijks van elkaar onderscheiden. De groep mannelijke overdagse thuiswerkers verricht daarentegen vooral in de middag meer huishoudelijke en zorgtaken, en in de vroege avond beduidend minder. Bij de vrouwen komt dit onderscheid niet zo pregnant naar voren, maar ook hier geldt dat de groep die overdag thuiswerkt 's avonds minder huishoudelijke en zorgtaken verricht. Verder lijkt bij de vrouwen de groep avondlijke thuiswerkers erg vroeg al actief in het huishouden en daarna nog even om of rond 18 uur, maar van een duidelijk ander zorgpatroon als gevolg van het thuiswerken kan hier niet worden gesproken.¹⁶

5.4 Gevolgen van thuiswerken: mobiliteit, huishouden en stress

In paragraaf 5.3 is stilgestaan bij de organisatie van het thuiswerken in de tijd en de gevolgen die dit met zich meebrengt voor het ondernemen van allerlei activiteiten, en dan vooral de timing daarvan. Over het algemeen bleek thuiswerk op dezelfde tijdstippen te worden verricht als het werk in de arbeidsorganisaties zelf, met uitzondering van de avonden en weekeinden waarin het thuiswerk belangrijker is. De veelgehoorde mogelijkheid dat mensen eerst thuiswerken en pas na de spits naar hun werk gaan, komt (nog) niet veel voor.

In deze paragraaf staan we uitgebreider bij dit thema stil, dit keer echter door de kwestie van de timing – de ‘wanneer-vraag’ – los te laten en nader in te gaan op de hoeveelheid tijd die thuiswerkers aan diverse activiteiten besteden: de ‘hoe lang-vraag’. In de literatuur wordt bij thuiswerk vooral gewezen op: de gevolgen voor de mobiliteit; de mogelijkheid om meer tijd te besteden aan het huishouden en aan de verzorging van kinderen en andere huisgenoten; en de mogelijkheid van een meer ontspannen dagindeling.

Mobiliteit

Zoals eerder gesteld vormt het vermijden van lange reistijd een belangrijke drijfveer om te gaan thuiswerken (Wetzels en Tijdens 2001). Ook voor de overheid vormt het een belangrijk thema, met het oog op het terugdringen van de fileproblematiek. Onderzoekers hebben zich echter pessimistisch getoond over de mogelijkheid om via thuis- of telewerken de mobiliteit terug te dringen. Empirisch onderzoek laat veelal zien dat de reistijd onder thuiswerkers vaak langer is dan onder niet-thuiswerkers (Reisen 1997; Smulders en Kraan 2002; Van Rij et al. 2003), vooral omdat mensen verder van hun werk (gaan) wonen.

Effecten van thuiswerken op de mobiliteit zijn op te delen in drie deeleffecten¹⁷ (zie ook Spittje 1999): op andere tijden gaan reizen, en daarmee de spits vermijden; minder vaak naar het werk gaan door een dag alleen thuis te werken; en verder van het werk gaan wonen, precies omdat men minder vaak naar het werk hoeft.

Uit paragraaf 5.2 bleek al dat thuiswerken gepaard gaat met een langere reistijd per dag. Verder bleek uit paragraaf 5.3 dat een groot deel van de thuiswerkers op deels dezelfde tijden naar de arbeidsorganisatie toegaat als degenen die niet thuiswerken. In deze paragraaf kijken we enkel nog naar de reductie van het aantal reisdagen, en uiteindelijk naar de totale mobiliteit, inclusief de niet-arbeidsmobiliteit.

Het aantal dagen dat personen alleen thuiswerken, en niet op enig moment naar hun arbeidsorganisatie gaan of naar een ander adres om daar te gaan werken, is niet erg groot en neemt ook niet heel duidelijk toe (tabel 5.8). In 2000 werkte 12% van de werkenden op ten minste één doordeweekse werkdag alleen thuis en niet buitenhuis.¹⁸ In 1980 was dat nog maar 6%. Dit suggereert dat het aandeel personen dat ten minste een werkdag alleen thuiswerkt, toeneemt. Nadere beschouwing leert echter dat zowel 1980 als 1995 er in dit verband uitspringen, en dat er tussen 1985, 1990 en 2000 weinig tot geen verschil bestond in het aandeel werkenden met ten minste één volledige thuiswerkdag. Gegevens over een volgend meetpunt zullen duidelijk moeten maken of hier daadwerkelijk sprake is van een ontwikkeling in de tijd, of slechts van schommelingen rond een gemiddelde.

Tabel 5.8 Aantal doordeweekse werkdagen dat werkenden alleen op hun huisadres arbeid verrichten, bevolking van 20 tot 64 jaar, 1980-2000 (in procenten van de werkenden)

	1980	1985	1990	1995	2000
0 dagen	94	90	90	93	88
1 dag	2	4	4	4	7
≥ 2 dagen	4	6	6	3	5

Bron: SCP (TBO)

Langere reistijden per dag en minder reisdagen van en naar het werk: vervoersmatig is vooral de optelsom van beide tegengestelde effecten van belang. Analyses van de totale reistijd van en naar het werk geven aan dat, gecontroleerd voor onder andere het aantal werkdagen of de totale arbeidsduur, thuiswerken per saldo een licht negatief effect uitoefent op de totale reistijd van en naar het werk (-13%; tabel 5.9; zie ook Spittje 1999). Omdat de invloed van thuiswerken op de mobiliteit ten behoeve van de vrije tijd of ten behoeve van het huishouden gering is (niet significant), impliceert dit tevens dat van thuiswerken een positief effect uitgaat op de gehele tijd besteed aan mobiliteit (-7%).¹⁹

Tabel 5.9 Tijd besteed aan mobiliteit onder thuiswerkers en niet-thuiswerkers, werkende bevolking van 20 tot 64 jaar, 1995/2000, in uren per week, gecontroleerd (mca-analyse) voor sekse, leeftijd, opleidingsniveau, gezinssituatie en stedelijkheid

	woon-werk- verkeer ^a	zorg- mobiliteit ^b	vrijtijds- mobiliteit	totale mobiliteit
niet-thuiswerkers	3,9	2,2	3,0	9,2
thuiswerkers (≥ 1 uur/week)	3,4	2,2	2,9	8,6
significantie	*			*

a Ook gecontroleerd voor aantal arbeidsdagen; controle voor arbeidsduur in plaats van voor arbeidsdagen geeft vergelijkbare uitkomsten.

b Ook gecontroleerd voor taakcombinatie.

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Huishouden en zorg

Mannen zijn de afgelopen 25 jaar meer in het huishouden gaan doen. Besteedde een man in 1975 nog gemiddeld 8,6 uur aan huishouden en zorg, in 2000 was dat gestegen tot 12 uur per week. Desondanks besteedt ook anno 2000 de vrouw nog ruim tweemaal zoveel tijd aan huishouden en zorg dan de man (zie hoofdstuk 2). Naast de voortvarendheid waarmee vrouwen hun emancipatie ter hand hebben genomen, steekt de emancipatie van de man dus mager af (zie ook SCP/CBS 2002).

Door het beleid wordt telewerken gezien als een middel om het combineren van arbeid en zorg te vergemakkelijken. In de nota Sociaal digitaal (szw 2002: 62) heet telewerken zelfs een 'combineerfaciliteit' (zie ook szw 2000). Burgers zijn echter deels een andere mening toegedaan, en denken bij thuiswerken in eerste plaats aan zaken als tijdssoevereiniteit, minder lange reistijden en geconcentreerd kunnen werken (Wetzels en Tijdens 2001). Wellicht hebben ze daarbij in het achterhoofd dat dit ook ten goede kan komen aan de combinatie arbeid en zorg, maar de werk-privébalans lijkt meer op het netvlies te staan. Analyses op hetzelfde TBO als waar hier gebruik van wordt gemaakt, door het onderzoeksbureau MuConsult, tonen ook niet aan dat telewerkers in 2000 meer tijd besteedden aan huishouden, boodschappen doen of het verzorgen van de kinderen.²⁰ Wel werkten telewerkers meer uren dan niet-telewerkers (Van Rij et al. 2003; zie ook Spittje 1999). Ook de uitkomsten uit de TNO Arbeidssituatie Survey uit 2000 suggereren dat thuis- of telewerken primair verband houdt met de arbeidstijd, en in mindere mate met de tijd besteed aan huishouden en zorg. Thuiswerkers hebben daarbij vaker het gevoel hun gezin te verwaarlozen (Smulders en Kraan 2002). Uit een enquête onder 430 werkenden wordt thuiswerken overigens, na flexibele werktijden, wel het vaakst genoemd als instrument waar men het meest behoefte aan heeft om arbeid en zorg te kunnen combineren (MuConsult 2003; zie ook hoofdstuk 6). Als thuiswerken inderdaad een positieve invloed zou hebben op het combineren van

arbeid en zorg, dan zou verwacht mogen worden dat dit zich uit in de hoeveelheid tijd die mannen besteden aan huishouden en zorg. De analyses geven echter aan dat thuiswerken nauwelijks invloed heeft op de tijd die mannen aan huishouden en zorg besteden (tabel 5.10). Alleen bij mannen zonder partner is er sprake van een lichte stijging van de tijd besteed aan het doen van boodschappen. De overige verschillen zijn te gering om van een significante invloed te spreken, en bovendien ook niet altijd in het voordeel van de thuiswerkers.

Tabel 5.10 Tijd besteed aan huishouden en zorg door mannelijke thuiswerkers en niet-thuiswerkers, werkende bevolking van 20 tot 64 jaar, 1995/2000, gecontroleerd (mca-analyse) voor sekse, leeftijd, opleidingsniveau, gezinssituatie (in uren per week)

	totaal	huishouden ^a	boodschappen	zorg voor kinderen
man met kinderen ^{b c}				
niet-thuiswerkers	11,4	4,9	2,9	3,6
thuiswerkers	12,0	5,0	2,9	4,1
sign.				
man met partner, zonder kinderen ^b				
niet-thuiswerkers	8,6	5,2	3,4	
thuiswerkers	7,9	5,0	2,9	
sign.				
man zonder partner en kinderen				
niet-thuiswerkers	8,3	5,3	3,0	
thuiswerkers	9,5	5,5	4,0	
sign.			*	

a Voedselbereiding, schoonmaken, wassen.

b Ook gecontroleerd voor werkzaamheid vrouw.

c Ook gecontroleerd voor leeftijd jongste kind (0-3 jaar, 4-12 jaar, ≥ 13 jaar).

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

Stress: het paard van Troje

De voordelen van thuiswerken in termen van arbeid en zorg hoeven zich uiteraard niet alleen te uiten in een grotere tijdsbesteding aan huishouden en zorg (onder mannen). Als thuiswerk betekent dat werkenden hun tijd beter kunnen indelen en activiteiten beter op elkaar kunnen afstemmen, dan kan een algemeen effect hiervan ook zijn dat de betreffende persoon zich minder gestresst voelt. Het voordeel van thuiswerken zit hem dan vooral in de tijdsbeleving en minder in de tijdsbesteding.

De onderzoeken die op enigerlei wijze aandacht besteden aan de relatie tussen thuiswerk en tijdsbeleving, wijzen echter niet eenduidig op het bestaan van een positieve relatie tussen beide. Zo concluderen Kraan en Dhondt (2001) dat telewerkers meer

(arbeids)stress kennen (zie ook Smulders en Kraan 2002). Dat telewerkers meer arbeidsstress kennen kan niet los worden gezien van het feit dat telewerk gepaard gaat met een langere arbeidstijd, alhoewel er discussie bestaat of thuiswerken hiervan de oorzaak is of dat de oorzaak elders ligt (zie tabel 5.6/5.7; Kraan en Dhondt 2001; Van Rij et al. 2003; Peters 2001b en Peters et al. 2002; Smulders en Kraan 2002). Of thuiswerkers ook minder stress kennen in de niet-arbeidstijd, in hun privé-leven, staat daarmee nog niet automatisch vast. Analyses op het TBO-2000 suggereren echter dat thuiswerkers ook in hun niet-arbeidstijd meer druk of stress ervaren dan niet-thuiswerkers (tabel 5.11). Klaarblijkelijk impliceert de gewenste en verkregen mogelijkheid om middels het thuiswerken te spelen met de werktijden niet alleen voor- maar ook nadelen. De eerdere analyses maken duidelijk dat thuiswerk overwegend een aanvulling betekent op het reguliere werk (vgl. Spittje 1999; Callister en Dixon 2001). Niet zelden lijkt thuiswerk de betrokkene daarbij eerder te verleiden tot meer werk dan tot minder. 'Dat doe ik wel even thuis' betekent eenmaal thuis toch een grotere belasting dan van tevoren was verwacht. Thuiswerk ontpopt zich daarmee in de thuissituatie als een paard van Troje.

Aanvullende analyses wijzen overigens uit dat de (betrekkelijk) kleine groep van thuiswerkers die alleen overdag en doordeweeks thuiswerkt, zich beduidend minder gestresst voelt dan de groep die ook in de avonden en weekeinden thuiswerkt. Ten opzichte van niet-thuiswerkers voelen echter ook degenen die uitsluitend doordeweeks en overdag thuiswerken, zich meer gestresst.

Tabel 5.11 Aandeel thuiswerkers en niet-thuiswerkers dat zich gejaagd voelt in de vrije tijd en dat in een week ten minste een gejaagde dag heeft, werkende bevolking van 20-64 jaar, 2000 (in procenten), gecontroleerd (mca-analyse) voor sekse, leeftijd, opleidingsniveau, gezinssituatie, arbeidsduur, totaal aantal verplichtingen en zeggenschap over arbeidstijd

	gejaagd in vrije tijd	ten minste één gejaagde dag
niet-thuiswerkers	39	52
thuiswerkers (≥ 1 uur/week)	54	58
sign.	*	

* statistisch significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO)

5.5 Samenvatting

Met de snelle opmars van ict-toepassingen is telewerken nadrukkelijk in de belangstelling komen te staan. Middels telewerken zou arbeid en zorg gemakkelijker te combineren zijn, zou de spits kunnen worden omzeild, en zou de dagindeling flexibeler worden. Telewerken is daarbij de moderne, hippe variant van het al oudere thuiswerken.

De analyses op het Tijdsbestedingsonderzoek maken echter duidelijk dat het thuis verrichten van arbeid nog niet een geweldige vlucht heeft genomen. Wel is er tussen 1995 en 2000 sprake geweest van een duidelijke ontwikkeling. Ook in 2000 geldt echter dat thuiswerk in verhouding tot het werk in arbeidsorganisaties of bij klanten nog tamelijk gering van omvang is: in 2000 niet meer dan 3,7% van alle betaalde arbeid van werknemers (1980: 3%). Het grootste deel van het thuiswerken vindt daarbij in de avonden en weekeinden plaats, en is daarmee vermoedelijk een vorm van 'overwerk'. Na 1995 valt echter te constateren dat steeds meer thuiswerk ook doordeweeks overdag plaatsvindt.

In 2000 verrichtte 77% van de werknemers geen enkele arbeid thuis. In 1980 was dat nog 85%. Ook hieraan valt af te lezen dat het thuiswerken in de lift zit. Van de werknemers die thuiswerken doet een merendeel dat echter voor een beperkt deel van de arbeidstijd (1%-9%). Een op de twintig werknemers werkt voor meer dan 30% thuis. Dit aandeel is in de periode 1980-2000 nauwelijks gegroeid. Anno 2000 zien we dat 7% van de werkenden op een doordeweekse dag alleen thuiswerkt. Ook dit percentage zit in de lift. Het aandeel werkenden dat op twee of meer dagen thuiswerkt, is en blijft echter beperkt tot een harde kern van 5%. Ook hiermee is aangetoond dat thuiswerk vooral een aanvulling vormt op het werk dat in arbeidsorganisaties wordt verricht.

Van de zelfstandigen verricht 61% arbeid thuis; onder de werknemers is dat 16%. Bij mensen in loondienst zijn het vooral hbo/wo-afgestudeerden die thuiswerken. Onder lageropgeleiden komt thuiswerken beduidend minder vaak voor. Verder komt thuiswerk vaker voor onder (oudere) werknemers in de publieke sector, onder mensen met lange arbeids- en reistijden, en – indien wordt gecontroleerd voor andere invloeden – onder vrouwen.

De langere arbeids- en reistijden onder thuiswerkers roepen twijfels op over de vermeende positieve betekenis van thuiswerken voor het combineren van arbeid en zorg of voor de werk-privébalans. Thuiswerkers geven aan zich vaker gestresst of gejaagd te voelen, ook als wordt gecontroleerd voor allerhande achtergrondkenmerken. Klaarblijkelijk brengen de toegenomen mogelijkheden om zelf de tijd in te delen vooral met zich mee dat thuiswerkers geneigd zijn om er in het werk nog een schepje bovenop te doen. Positief geformuleerd betekent thuiswerken dat werknemers minder concessies hoeven te doen aan hun arbeidsinzet, ook als zorg voor kinderen of anderen grenzen stelt aan de mogelijkheden om naar het werk te gaan. De druk op het dagelijkse tijdbudget wordt nog verlicht doordat thuiswerken per saldo gepaard gaat met een afname van de tijd die wordt besteed aan het verplaatsen. De door het thuiswerken gewonnen

'extra' tijd komt echter vooral ten goede aan de arbeidstijd en, althans onder mannen, niet aan huishouden en zorg: thuiswerkers besteden niet meer tijd aan huishoudelijke en zorgtaken.

Noten

- 1 Overigens valt te verwachten dat, met de opmars van ict-toepassingen, thuiswerk in toenemende mate ook telewerk zal zijn. Omdat in de literatuur telewerken echter een veel voorkomend begrip is, zal in de bespreking van de literatuur geen strikt onderscheid naar thuis- en telewerken worden gemaakt.
- 2 In de literatuur wordt het onderscheid tussen thuis- en telewerken niet altijd even duidelijk gemaakt (vgl. Spittje 1999). In dit literatuuroverzicht wordt daarom niet nader op dit onderscheid ingegaan.
- 3 Bivariate analyses. Multivariate regressieanalyses laten zien dat de verschillen naar sekse, kostwinnerschap, aantal uren woon-werkverkeer en autonomie in het werk niet significant zijn. Wel significant zijn de verschillen naar leeftijd, opleidingsniveau, overwerk en de diverse sectoren waarin men werkzaam is.
- 4 Peters (2001a) spreekt van een range van 1% tot 15%.
- 5 In de periode 1995-2000 verrichtte 61% van de zelfstandigen thuiswerk, tegen 16% van de werknemers; zie ook Smulders en Kraan 2002.
- 6 Zie ook de analyses van Callister en Dixon (2001) voor Nieuw Zeeland en van Michelson en Crouch (2002) voor Canada.
- 7 In 1985 werd er naar verhouding veel thuis gewerkt. Een sluitende verklaring hiervoor ontbreekt. Een mogelijkheid is dat, als nasleep van de hoge werkloosheid in de vroege jaren tachtig, er in 1985 nog veel 'moonlighting' plaatsvond, werkzaamheden in het zwarte of grijze circuit die vaker dan het reguliere werk vanuit huis werden verricht. De uitzonderingspositie die het jaar 1985 lijkt in te nemen zou echter ook het gevolg kunnen zijn van een afwijkende codeermethode in dat jaar. Uitsluitel hierover is niet meer te verkrijgen.
- 8 Ook wel 'kenniswerkers' of 'nieuwe werknemers' (De Korte en Bolweg 1994) genoemd.
- 9 De verschillen die in de tekst worden genoemd zijn op significantie getoetst bij een combinatiebestand 1995-2000 en zijn daar significant gevonden.
- 10 Peters (2001b; Peters et al. 2002) komt hier tot een andere conclusie, en laat zien dat de lange werkweken van thuiswerkers niet zozeer het gevolg zijn van het thuiswerken op zich, maar eerder van het type functie en de wijze van beloning.
- 11 Verschillen naar al dan niet zeggenschap doen zich wel voor, maar alleen indien niet gecontroleerd wordt voor opleiding. Tussen zeggenschap en opleidingsniveau bestaat een duidelijke vrijwel lineaire relatie.
- 12 Gecontroleerd voor de invloed van de overige variabelen. Bij ongecontroleerde analyses blijkt dat het aandeel thuiswerkers vooral sterk toeneemt bij een maximale dagelijkse reistijd van meer dan 2 uur (percentage thuiswerkers is dan 28, tegen 15 bij een reistijd van 1-2 uur en 10% bij een reistijd van minder dan een uur; zie Smulders en Kraan (2002) voor vergelijkbare uitkomsten.
- 13 Bij Spittje (1999: 137) zijn 'rust en concentratie' en 'besparing reistijd' de belangrijkste motieven, gevolgd door 'flexibiliteit'. 'Verzorging/contact huisgenoten' komt ook bij Spittje achter de eerste drie motieven. Bij Wetzels en Tijdens (2001) ligt de volgorde van de argumenten in een ander deel van het onderzoek andersom: eerst reistijd besparen, dan flexibel dag te kunnen indelen, vervolgens rustig kunnen werken (mannen) of arbeid en zorg combineren (vrouwen). De verschillen tussen de diverse genoemde argumenten zijn echter niet groot (genoemd door maximaal 91% van de respondenten en minimaal 68%), en overlappen elkaar in zeer grote mate. In een enquête onder 430 werkenden, deels

FNV-leden, blijkt dat thuiswerken na flexibele arbeidstijden maar vóór bijvoorbeeld de mogelijkheid om minder uren te werken, het vaakst wordt genoemd als gewenst instrument om werk en zorg beter op elkaar te kunnen afstemmen (MuConsult 2003).

- 14 Eenzelfde patroon doet zich voor bij de zaterdag, zij het dat daar de piek van het elders verrichte werk wat eerder ligt, in de ochtend grofweg tussen 9.30/10.00 uur en 12.00 uur.
- 15 Onder de eerste groep (91,5%) wordt uiteraard overdag niet thuisgewerkt, in de tweede groep (5,3%) wordt op de betreffende dag gemiddeld 0,1 uur overdag thuisgewerkt, in de derde groep (3,2%) 2,2 uur. Cijfers voor het totaal aantal uren thuiswerk op die dag zijn: 0 uur, 1,1 uur en 2,7 uur. Tussen mannen en vrouwen doen zich geen significante verschillen voor in de verdeling over deze drie groepen.
- 16 Voor een aparte analyse naar vrouwen met kinderen in verschillende leeftijdsgroepen was de omvang van de steekproef te klein.
- 17 Het thema van de vervoerswijze laten we hier buiten beschouwing.
- 18 De beide weekeinddagen zijn, gezien hun bijzondere karakter, van deze analyse buitengesloten.
- 19 De (bivariate) analyses van Van Rij et al. (2003), over 2000 onder 'telethuiswerkers', suggereren dat zowel de reistijd voor arbeid als de totale mobiliteit onder telethuiswerkers wel hoger ligt.
- 20 Onduidelijk is of het hier mannen of vrouwen betreft.

6 Zeggenschap, school en opvang

6.1 Het laatste bastion

Het feit dat winkels langer openblijven betekent dat er vooral aan het einde van de werkdag meer gelegenheid is om arbeid en zorg te combineren. Arbeidstaken hoeven nu niet meer in een hoog tempo te worden afgewerkt om nog voor 18.00 uur (18.30 uur) inkopen te kunnen doen. Voor de consument vormen ruimere winkeltijden dan ook een bijdrage aan zijn of haar 'tijdssoevereiniteit'.

De vrijheid om zelf de tijd te kunnen indelen blijkt in de praktijk echter nog niet te leiden tot wezenlijk andere werktijden (zie figuur 3.2 in hoofdstuk 3). Die 'stabiliteit' in de tijd wordt veroorzaakt doordat de organisatie van de tijd geen individuele maar een collectieve aangelegenheid is (zie § 1.3).

Een van de collectiviteiten waar werkenden indirect mee te maken hebben, zijn de schooltijden van kinderen en de openingstijden van allerhande opvangvoorzieningen. In Nederland gaan kinderen doorgaans vanaf hun vierde jaar op doordeweekse dagen naar school, van 08.30 tot 12.00 uur en daarna weer van 13.00 tot 15.00 uur 's middags. Tot hun vierde jaar kunnen kinderen naar de crèche of peuterspeelzaal, en in toenemende mate ook naar kinderdagverblijven. De meeste opvangorganisaties hanteren openingstijden die grofweg samenvallen met reguliere werktijden. De openingstijden van school en opvang vormen daarmee, na de verruiming van de winkeltijden, een laatste bastion tegen een verdere erosie van collectieve ritmes (SCP 2000). Voor individuele werknemers kunnen de 'harde deadlines' (Hochschild 1997) van school en opvang echter overkomen als een inbreuk op hun vrijheid om zelf hun arbeidstijden vorm te geven. Van diverse zijden is dan ook bepleit dat school en opvang meer variatie en flexibiliteit in hun openingstijden zouden moeten betrachten (TK 1998/1999; Commissie Dagarrangementen 2002).

In dit hoofdstuk wordt nader op dit thema ingegaan. Achtereenvolgens komen aan de orde hoeveel vrijheid werkenden hebben om zelf hun werktijden te kunnen aanpassen, en in welke mate zij zich in de keuze van hun werktijden laten leiden door invloeden 'van buitenaf' (§ 6.2), hoe 'hard' de deadlines van school en opvang zijn (§ 6.3), wie met die deadlines geconfronteerd worden, met andere woorden: hoe het halen en brengen van kinderen van en naar school en opvang is gesitueerd in de dagindeling (§ 6.4) en welke voorkeuren werkenden hebben voor schooltijden en opvangvoorzieningen (§ 6.5). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (§ 6.6).

6.2 Zeggenschap over arbeidstijden

Het belang van zeggenschap

Zeggenschap over arbeidstijden geldt als een van de mogelijkheden om arbeid en zorg beter te combineren. Meer ruimte om arbeidstijden op een individuele leest te

schoeien was een van de kerngedachtes van de Arbeidstijdenwet. Twijfel over de mate waarin de wet hierin succesvol kon worden genoemd, was een van de redenen voor Tweede-Kamerleden Bussemaker en Van Dijke om in 2000 te komen met de initiatief-wet Zeggenschap over arbeidstijden (zie hoofdstuk 1).

Onderzoek naar het werken in onregelmatige diensten, ploegendiensten of in roosters laat zien dat inspraak in het rooster, naast voorspelbaarheid en regelmaat, een belangrijke voorwaarde is om er naast het werk een sociaal leven op na te kunnen houden (zie Breedveld 1999 voor een overzicht). Maar zeggenschap over arbeidstijden is niet alleen van belang voor mensen met 'afwijkende arbeidstijden'. Ook voor mensen met zogenaamde kantooruren kan het kunnen schuiven met hun werktijd ertoe bijdragen dat arbeid en zorg gemakkelijker kunnen worden gecombineerd. Desgevraagd geven werknemers doorgaans aan dat ze meer belang hechten aan de mogelijkheid om zelf te kunnen bepalen wanneer ze werken, dan aan een precieze bepaling van het aantal te werken uren. Uit het in 2002 gehouden Doza-onderzoek, onder 1.050 ouders met kinderen tot 12 jaar, kwam naar voren dat werkende ouders bovenal behoefte hebben aan de mogelijkheid om vrij te kunnen nemen als huisgenoten ziek zijn en aan het naar eigen inzicht aanpassen van de tijdstippen waarop ze werken. Het zelf kunnen bepalen hoe lang er wordt gewerkt kwam op de derde plaats (thuiswerken kwam op de vierde plaats¹) (zie tabel 6.1).

Tabel 6.1 Voorwaarden om meer te werken, ouders met kinderen 0-12 jaar, 2002 (in procenten)

	met kind 0-3 jaar	met kind 4-12 jaar
vrij kunnen nemen bij ziektes kind/familieelid	41	42
tijden waarop wordt gewerkt beter kunnen afstemmen op privé-leven	39	41
een baan met het door mij gewenste aantal uren	31	28
vaker thuis kunnen werken	18	23
beschikking over huishoudelijke hulp	19	19
opvang op wisselende dagen, naar gelang roosters	11	16
opvang in de avonden, nachten, weekeinden	2	4
zorg aan zieke vrienden en familie kunnen uitbesteden	2	2
wil onder geen enkele voorwaarde meer uren werken	25	27

Bron: SCP (DOZA)

De resultaten uit het Doza-onderzoek zijn congruent met ander onderzoek waarin zeggenschap over de tijdstippen van werken werd gewogen tegen wensen om meer of minder uren te kunnen werken (Van Rij 1995; Goslinga en Klandermans 1996; Mu Consult 2003). Werknemers geven aan dat ze niet zo nodig minder uren hoeven te werken, als ze zelf maar mogen bepalen om welke uren het gaat. Gegeven het in hoofdstuk 1 geschetste krachtenspel hoeft dit niet te verbazen: waar er – voorzichtig gesteld – een zekere spanning bestaat tussen minder uren werken en een beleid

gericht op werk, werk, werk, sluit zeggenschap over tijd volledig aan bij maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en de opkomst van een meerkeuzemaatschappij.

De mate van zeggenschap

Nederlandse werknemers blijken naar internationale maatstaven geen ongunstige positie in te nemen waar het de zeggenschap over de arbeidstijd betreft. Op een index² waar het Europese gemiddelde op 100 staat, scoren Nederlandse werknemers bij zeggenschap over arbeidstijden 121 en neemt Nederland na het Verenigd Koninkrijk (129) de tweede positie in (voor onder andere Denemarken en Zweden; SCP 2000). Evenals in andere landen blijken Nederlandse mannen en hogeropgeleiden over meer zeggenschap te beschikken dan vrouwen en lageropgeleiden.

Volgens cijfers van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) kon 36% van de Nederlandse werknemers in 2000 zelf hun begin- of eindtijden bepalen (OSA 2002). In 1998 lag dat percentage nog op 27%. Ook de OSA-cijfers suggereren dat zeggenschap meer is voorbehouden aan mannen dan aan vrouwen, en meer aan hogeropgeleiden dan aan lageropgeleiden.

In het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) 2000 zijn vier verschillende vragen gesteld over de zeggenschap die men heeft over zijn of haar arbeidstijd (tabel 6.2). De uitkomsten laten zien dat 44% van de Nederlandse werknemers van 20-64 jaar zelf de begin- en eindtijden van het werk kan bepalen (31% binnen grenzen, 13% is helemaal vrij in het bepalen van de werktijden). Verder geeft 56% aan het eens te zijn met de stelling dat hij/zij de volgorde van het werk zelf kan bepalen, 51% is het eens met de stelling dat hij/zij tussendoor gemakkelijk weg kan voor een korte boodschap, en 60% stelt dat hij/zij verlofdagen kan opnemen wanneer hij/zij dat wil.

Opleidingsniveau en dienstverband vertonen de sterkste relaties met de verschillende aspecten van zeggenschap over de arbeidstijd. Naarmate men hoger is opgeleid beschikt men vaker over zeggenschap. Alleen bij het opnemen van verlofdagen gaat dit niet op. Werknemers in dienst van de overheid scoren op alle zeggenschapsaspecten ongunstiger dan werknemers die in de marktsector werkzaam zijn. Bij thuiswerken waren de verhoudingen andersom (zie hoofdstuk 5). Schijnbaar heeft de overheid er minder moeite mee om werknemers thuis te laten werken dan om ze, eenmaal op het werk, zelf de organisatie van hun werk ter hand te laten nemen. Leeftijd vertoont niet of nauwelijks een relatie met zeggenschap, althans niet wanneer, zoals dat hier is gebeurd, wordt gecontroleerd voor andere (persoons-)kenmerken. Tot slot blijken mannen met uitzondering van het opnemen van verlofdagen meer zeggenschap over arbeidstijd te rapporteren dan vrouwen. Deze bevinding is in lijn met andere studies waarin is gekeken naar verschillen in arbeidsomstandigheden, -voorwaarden en beloning tussen mannen en vrouwen (bv. SCP/CBS 2002).

Tabel 6.2 Vier aspecten van zeggenschap over arbeidstijd plus totaalbeeld, naar achtergrondkenmerken, gecontroleerd voor onderlinge invloeden (mca-analyse), werknemers van 20-64 jaar, 2000 (in procenten)

	begin- en eindtijden % dat zelf kan bepalen	kan zelf volgorde werk bepalen % eens	kan tijdens werk weg voor boodschap % eens	kan zelf timing verlof- dagen vaststellen % eens	schaal (0-4)
totaal/gemiddeld	44	56	51	60	2,1
sekses	*		*		*
man	48	59	60	63	2,3
vrouw	39	53	37	56	1,9
leeftijd			*		
20-34 jaar	40	54	44	63	2,0
35-49 jaar	48	57	53	59	2,2
50-64 jaar	46	58	60	56	2,2
opleiding	*	*	*		*
lo/lbo/mavo	30	48	44	57	1,8
mbo/havo/vwo	42	50	51	60	2,0
hbo/wo	57	69	56	62	2,5
dienstverband	*	*	*	*	*
overheid	35	43	38	47	1,6
markt	46	59	54	63	2,2

* statistisch significant

Bron: SCP (TBO)

Grenzen aan de zeggenschap

De vraag naar zeggenschap over arbeidstijd verwees naar de relatie tussen werkgever en werknemer: in welke mate kan de werknemer ten opzichte van zijn werkgever zijn werktijden zelf bepalen (incl. pauzes, verlof, volgorde van werken, enz.). Ook echter als een werknemer de mogelijkheid heeft om zelf zijn of haar arbeidstijden vorm te geven, worden de arbeidstijden mede bepaald door de collectiviteiten waar de betreffende persoon deel van uitmaakt. Uit verschillende onderzoeken is naar voren gekomen dat werknemers de vrijheid die ze geboden wordt om te spelen met hun arbeidstijden, bijvoorbeeld door later te komen of eerder weg te gaan, niet voor de volle honderd procent benutten (Tacken en De Boer 1990; Emmerink en Van Beek 1997; zie ook figuur 3.2).

In het TBO is om die reden gevraagd naar de factoren die bepalend zijn voor de tijdstippen waarop mensen stoppen met werken (tabel 6.3; de vraag is alleen gesteld aan degenen die aangaven zeggenschap te hebben over de begin- en eindtijden van het werk, en alleen over de eindtijden van het werk, niet over de begintijden).

Tabel 6.3 Factoren die van invloed zijn op het tijdstip waarop men stopt met werken, werkenden met zeggenschap, 2000 (in procenten)

	werk af willen hebben	file vermijden	boodschap- pen doen	samen avondeten ^a	kinderen ophalen ^b	overig
soms of vaker van invloed	70	22	19	45	41	31
sekses						
man	75	28	16	49	34	35
vrouw	62	13	25	38	53	26
gezinssituatie man						
alleenstaande	83	30	35			25
paar	77	27	16	45		32
ouder in gezin	70	25	10	54		35
gezinssituatie vrouw						
alleenstaande	80	12	29			36
paar	77	21	38	40		28
ouder in gezin	52	10	17	39		24

a Niet onder alleenstaanden.

b Alleen onder ouders met kinderen van 0-12 jaar.

Bron: SCP (TBO)

Veruit de belangrijkste factor die bepaalt hoe laat mensen stoppen met werken, is de wens om aan het einde van de dag het werk af te hebben. Werknemers geven daarbij blijk van een duidelijk plichtsbesef. Aansluitend zijn het samen willen eten en het voor een bepaalde tijd moeten ophalen van de kinderen de belangrijkste factoren in het bepalen van de werktijden aan het einde van de dag. Kinderen ophalen is daarbij vooral van belang als er kinderen zijn in de leeftijd van 0-3 jaar (50%; cijfer niet in tabel). Op latere leeftijd speelt het ophalen van kinderen minder een rol (35%). Als er alleen kinderen zijn van 13 jaar en ouder vormt het halen van kinderen hoegenaamd geen probleem meer in het bepalen van de werktijden (3%). De files willen vermijden of nog boodschappen moeten doen worden het minst van invloed geacht. Overige oorzaken nemen een middenpositie in.

Tussen mannen en vrouwen doen zich verscheidene verschillen voor. Mannen verwijzen vaker naar werk dat nog af moet, naar files en naar de wens om samen te eten als factoren die van invloed zijn op hun werktijden; vrouwen noemen vaker redenen die te maken hebben met huishoudelijke en zorgtaken (boodschappen, kinderen). Dat vrouwen hun werk meer afstemmen op hun zorgtaken kan ook worden afgeleid uit het feit dat het belang van het werk voor mannen min of meer hetzelfde blijft ongeacht de gezinssituatie. Bij vrouwen daarentegen zien we dat de komst van kinderen gepaard gaat met een duidelijke daling in het belang van werk als factor in de bepaling van de werktijden. Vóór de komst van kinderen verschillen mannen en vrouwen niet

in de mate waarin het werk bepaalt hoe laat men stopt. Evenzeer vormt boodschappen doen voor alleenstaande mannen en vrouwen in dezelfde mate een reden om op hun werktijden te letten. Na het samenwonen echter is het boodschappen doen voor vrouwen (met/zonder kinderen) een belangrijker redenen geworden om hun werkdag te beëindigen dan voor mannen.

6.3 De harde deadlines van school en opvang

Opvang rond de schooltijden: 4-12-jarigen

In het voorjaar van 1999 spanden ouders van de Diemense openbare basisschool een proces aan tegen de school om te voorkomen dat de school een gedeeltelijke vierdaagse schoolweek zou invoeren. Op 19 juli 1999 stelde de rechter de ouders in het ongelijk. De school had zich keurig aan de regels gehouden, had alle procedures doorlopen en kon niet verantwoordelijk worden gehouden voor de opvangproblematiek van werkende ouders (Breedveld 1999: 22).

De rechtszaak haalde menigmaal de media, niet in het minst omdat in de zaak een aantal fundamentele kwesties aan de orde werden gesteld. Hoe kan het dat er te weinig leraren zijn om les te geven? Wie bepaalt eigenlijk de schooltijden? En: hoe ver reikt de taak van de school? Is die beperkt tot het leerproces sec, of valt ook de opvang daar-
onder?

De problematiek van de vierdaagse schoolweek is nog niet opgelost. Voorstellen vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW) hoe om te gaan met 'de vierdaagse' (OCenW 2000 en 2001) zijn niet omgezet in concreet beleid. De tekorten in het onderwijs zijn nog niet verdwenen. Cijfers uit het eerder aangehaalde Doza-onderzoek geven aan dat in 2002 in 41% van de huishoudens met kinderen op een basisschool alle kinderen de volle vier en een halve dag per week naar school gaan. 59% van die huishoudens wordt geconfronteerd met 'ingeplande' lesuitval, 24% met onverwachte lesuitval (SCP/CBS 2002: 132; zie ook Vogels 2002: 138-147). Als ouders hierdoor vrij moeten nemen van hun werk, wat overigens niet vaak voorkomt omdat vrije schooldagen deels samenvallen met dagen waarop ten minste één ouder vrij is, is het tweemaal zo vaak de vrouw die vrij neemt dan de man.

De afgelopen jaren is er nadrukkelijk beleid gevoerd op het uitbreiden en aanpassen van de bestaande buiten-, na-, voor- en tussenschoolse opvangvormen. De aloude overblijf – de mogelijkheid om tussen de ochtendles en de middagles op school te blijven – wordt langzaam maar getransformeerd in 'tussenschoolse opvang', en jaarlijks groeit het aantal Venster-, Brede, Kantooruren- of Community scholen.³ (in 2000 waren er 450 brede scholen operationeel; verwacht wordt dat dit aantal doorgroeit naar een kleine 1.000 in 2010; Oberon 2002). Cijfers uit het TBO 2000 laten echter zien dat de buiten- of naschoolse opvanginstelling (bso) nog niet wijd is verbreid en dat eigenlijk alleen de tussenschoolse opvang ('overblijven') inmiddels redelijk is ingeburgerd (tabel 6.4).

Tabel 6.4 Gebruik verschillende opvangvormen voor schoolgaande kinderen, naar leeftijd kind en opleidingsniveau moeder, 2000 (in procenten)

	naschoolse opvangvormen									
	voor- schoolse opvang (n = 9)	tussen- schoolse opvang (n = 136)	buiten- schoolse opvang instelling (bso) (n = 20)	betaalde opvang thuis (n = 13)	totaal betaald (n = 29)	via familie (n = 32)	via burens (n = 28)	totaal onbe- taald (n = 48)	totaal excl. overblijf (n = 79)	totaal incl. overblijf (n = 165)
totaal (n = 368)	2	36	6	3	8	9	8	13	21	45
leeftijd kind										
kind 4-5 jaar		35			13			23	36	50
kind 6-7 jaar		45			11			20	31	56
kind 8-9 jaar		39			4			11	17	45
kind 10-12 jaar		31			4			2	6	34
opleidingsniveau moeder										
lbo/mavo		30			2			9	11	34
mbo/havo/vwo		38			10			12	21	47
hbo/wo		45			13			23	40	60

Bron: SCP (TBO)

Ruim een derde⁴ van de huishoudens met kinderen in het basisonderwijs maakt gebruik van de mogelijkheid om 'over te blijven'. Van andere opvangmogelijkheden buiten het overblijven om maakt een vijfde gebruik (vgl. Vogels 2002). Onbetaalde, informele opvangvormen, bij burens of familie, blijken vooralsnog populairder dan de formele buitenschoolse opvanginstellingen en betaalde opvang aan huis (TK 1998/1999; Merens 2000; Vyvoj 2002; SCP/CBS 2002). Van voorschoolse opvang (opvang voordat de ochtendles begint) wordt vooralsnog weinig gebruikgemaakt.

Het overblijven is een van de weinige opvangvormen waar ook oudere kinderen in het primair onderwijs veel gebruik van maken (vgl. SCP/CBS 2002). Andere opvangvormen, vooral de buitenschoolse opvang en de opvang via familie, worden naarmate het kind ouder wordt steeds minder gebruikt. Overblijven buiten beschouwing gelaten wordt voor 6% van de 10-12-jarige kinderen gebruikgemaakt van opvang, tegen 36% voor de 4- en 5-jarigen.

Het gebruik van opvang hangt niet alleen samen met de leeftijd van de kinderen maar ook met het opleidingsniveau van de ouders (Vyvoj 2002). Die samenhang is minder sterk bij het overblijven, maar des te sterker bij de overige opvangvormen. Het sterkst is die samenhang bij opvangvormen waar een betaling tegenover staat (vgl. Merens 2000).

Overblijven is tevens de opvangvorm waar het meeste aantal dagen gebruik van wordt gemaakt (tabel 6.5). Van de ouders die hun kinderen laten overblijven doet 38% dat op vier of vijf dagen (vgl. Vogels 146; zie ook SCP/CBS 2002: 109). Informele, onbetaalde

opvang is doorgaans hooguit voor één dag in de week, betaalde naschoolse opvang vaker voor twee dagen in de week. Het aandeel huishoudens met één dag opvang ligt bij de informele opvangvormen (buren/familie) dus aanmerkelijk lager dan bij de bso. Bij het aandeel huishoudens met twee of drie dagen opvang is de situatie omgekeerd. Klaarblijkelijk vertrouwt men voor incidentele opvang meer op burens en familieleden en voor structurele opvangvormen meer op een formele instelling.

Voor de meeste opvangvormen geldt dat deze vooral op maandag, dinsdag en donderdag worden benut (zie de totaalkolommen rechts in tabel 6.5). Zeker geldt dat ook voor de buitenschoolse opvanginstelling. Op woensdag en vrijdag wordt minder gebruikgemaakt van opvangmogelijkheden. De slechte spreiding van de gerealiseerde opvang over de week is een belangrijke reden voor het voortbestaan van wachtlijsten in de kinderopvang (Consumentenbond 2001).

Tabel 6.5 Aantal dagen, spreiding over de week en tijdstippen van ophalen bij opvangvormen voor schoolgaande kinderen, 2000 (in procenten)

	voor- schoolse opvang (n = 9) ^b	tussen- schoolse opvang (n = 136)	naschoolse opvangvormen				totaal excl. overblijf (n = 79)	totaal incl. overblijf (n = 165)
			buiten- schoolse opvang (n = 20)	betaalde opvang thuis ^b (n = 13)	via familie (n = 32)	via buren (n = 28)		
aantal dagen ^a								
1 dag		26	11		53	64		
2 dagen		22	64		31	22		
3 dagen		14	20		15	14		
4-5 dagen		38	5		1	0		
totaal		100	100		100	100		
gebruik per dag ^a								
maandag		65	53		38	30	43	61
dinsdag		68	48		27	29	39	65
woensdag		21	17		13	2	13	22
donderdag		67	50		18	13	36	62
vrijdag		51	25		17	8	23	48
wisselt		8	13		35	56		
tijdstip uiterlijk ophalen ^a								
16.00-16.30 uur			0		17	5		
17.00-17.30 uur			32		41	67		
18.00 uur			56		11	5		
18.30 uur of later			13		32	24		
totaal			100		100	100		

a Onder gebruikers.

b Te weinig cases.

Bron: SCP (TBO)

Een veelgehoorde klacht over formele opvanginstellingen is dat deze zo weinig flexibel zijn (zie § 6.5). Een indicatie hiervoor is zichtbaar in het geringe aandeel ouders dat op wisselende dagen gebruik maakt van een bso-instelling.⁵ Dit aandeel ligt bij de bso aanmerkelijk lager dan bij de informele naschoolse opvangvormen (buren/familie).

Tot slot is ook gekeken naar de tijden waarop kinderen ten minste moeten zijn opgehaald. Bso-instellingen hanteren doorgaans een sluitingstijd van 18.00 uur (vgl. SCP/CBS 2002: 130; SBGO 2001b: 12). Informele opvang blijkt wederom het meest flexibel, in de zin dat een groter aandeel ouders aangeeft dat de kinderen daar ook na 18.00 uur kunnen worden opgehaald. Is dat niet het geval, dan gelden bij informele opvangarrangementen echter 17.00 uur of 17.30 als meer reguliere 'ophaaltijden' dan 18.00 uur.

Opvang van 0-3-jarigen

In vergelijking met de opvang van 4-12-jarige kinderen is de formele opvang van 0-3-jarigen (kinderdagverblijf, peuterspeelzaal, crèche) eerder op gang gekomen. Stimuleringsmaatregelen dateren hier al van de eerste helft van de jaren negentig en gingen vooraf aan de stimulerings- en beleidsmaatregelen voor buiten- en tussenschoolse opvang (zie hoofdstuk 1). Volgens cijfers uit het Aanvullend voorzieningen-gebruik onderzoek (AVO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) maakte in 1999 14% van de ouders met 0-3-jarige kinderen gebruik van een kinderdagverblijf. In 1987 was dat nog 5% (SCP/CBS 2000: 89). Peuterspeelzalen waren al langer populair (gebruikt door 27% van de ouders in 1987, en door 32% in 1999).

Volgens de uitkomsten uit het TBO maakte in 2000 53%⁶ van de ouders van 0-3-jarige kinderen gebruik van een of andere vorm van opvang, en dat is meer dan bij de opvang van 4-12-jarigen (tabel 6.6; vgl. Vyvoj 2002). Het gebruik van formele kinderopvanginstellingen ligt voor 0-3-jarigen beduidend hoger dan voor 4-12-jarigen (vgl. tabel 6.4; vgl. Merens 2000; SCP/CBS 2002).

Evenals bij de opvang van 4-12-jarigen is er een duidelijke relatie met het opleidingsniveau. Naarmate het opleidingsniveau stijgt, neemt het gebruik van de opvang toe. Die relatie is het sterkst bij het gebruik van betaalde, formele opvang, waaronder kinderdagverblijven (vgl. Merens 2000; SCP/CBS 2002).

Evenals bij de opvang van 4-12-jarigen wordt informele onbetaalde opvang voor minder dagen ingezet dan betaalde (formele) opvang. Het aandeel formele opvangvormen dat voor meer dan 3 dagen wordt gebruikt is zeer beperkt (maximaal 5% onder gebruikers). Gemiddeld ligt het totaal aantal dagen opvang voor 0-3-jarigen op 2,3 dagen (vgl. Consumentenbond 2001; SCP/CBS 2000: 89). Van een scheve verdeling over de week zoals die zich bij de 4-12-jarige kinderen voordeed, is geen sprake. Wel wordt duidelijk dat nog nauwelijks gebruik wordt gemaakt van opvang in het weekeinde. In vergelijking met de opvang van 4-12-jarigen wordt er veel minder op wisselende dagen gebruik gemaakt van opvang. Klaarblijkelijk ontstaat met het schoolgaan van de kinderen meer onrust in het huishouden en zo ook de noodzaak om met dagen te schuiven. De tijdstippen van halen en brengen ontlopen elkaar niet veel. Formele opvanginstellingen openen hun deuren het vaakst om 7.30 of 8.00 uur en sluiten weer om 18.00 uur.⁷ Bij onbetaalde, informele opvangarrangementen liggen die tijden niet wezenlijk anders.

Tabel 6.6 Gebruik verschillende opvangvormen voor 0-3-jarigen, naar opleidingsniveau moeder, 2000 (in procenten)

	betaald formeel^a (n = 61)	betaald, overig (n = 20)	informeel, onbetaald^b (n = 38)	totaal (n = 93)
totaal (n = 177)	35	12	21	53
opleidingsniveau moeder				
lbo/mavo	21		17	30
mbo/havo/vwo	35		22	52
hbo/wo	44		23	68
aantal dagen ^c				
1 dag	40		72	
2 dagen	34		11	
3 dagen	21		15	
4-5 dagen	5		2	
totaal	100		100	
gebruik per dag ^c				
maandag				43
dinsdag				51
woensdag				46
donderdag				43
vrijdag				45
zaterdag				3
zondag				3
wisselende dagen				3
tijdstip vroegst brengen ^c				
7.00 uur	21		17	
7.30-8.00 uur	49		45	
8.30-9.00 uur	30		17	
na 9.00 uur			22	
totaal	100		100	
tijdstip uiterlijk ophalen ^c				
16.00-16.30 uur	0		0	
17.00-17.30 uur	34		34	
18.00 uur	54		58	
18.30 uur of later	11		8	
totaal	100		100	

a Kinderdagverblijf, crèche, peuterspeelzaal, gastouder.

b Familie, buren.

c Onder gebruikers.

Bron: SCP (TBO)

6.4 Halen en brengen in de dagindeling

De lunchpauze (rond 12.00 uur) en de vroege sluitingstijd van scholen (rond 15.00 uur) vormen obstakels in het combineren van werk met schoolgaande kinderen (Commissie Dagarrangementen 2002). Wie geen gebruik maakt van opvang en het te riskant vindt om zijn of haar kind het traject naar de school zonder begeleiding van de ouders af te laten leggen, ziet zijn dagindeling viermaal per dag met tussenpozen van een paar uur onderbroken voor een bezoekje aan de school.

In het TBO 2000 is eveneens gevraagd naar het halen en brengen van schoolgaande kinderen. Van de ouders met kinderen in het primair onderwijs is 49% van de ouders gewoon om de kinderen van en naar school te brengen. Bepalend voor de vraag of kinderen worden gehaald en gebracht is vooral de leeftijd van het kind: van de 4- en 5-jarigen wordt 94% gebracht, van de 6- en 7-jarigen 76%, van de 8- en 9-jarigen 33% en van de 10- en 12-jarigen 6%. Deze cijfers komen grofweg overeen met de uitkomsten uit het Doza-onderzoek (SCP/CBS 2002). Evenals in dit onderzoek komt het halen en brengen van kinderen vaker voor in meer stedelijke gebieden. Dit verschil is echter alleen zichtbaar (significant) bij de groep oudere kinderen (vanaf 8 jaar; tabel 6.7).

Tabel 6.7 Percentage van ouders dat kinderen haalt/brengt van basisschool, naar stedelijkheid, 2000

	zeer stedelijk	stedelijk	matig stedelijk	weinig stedelijk	niet stedelijk
totaal (n = 368)	58	47	47	54	40
kind 4-7 jaar	88	83	92	88	80
kind 8-12 jaar	26	22	10	16	8

Bron: SCP (TBO)

De afstand tot de school is doorgaans niet bijzonder groot. Bij 55% van de gezinnen is de afstand tot de school maximaal een kilometer, bij 33% is dat twee tot vijf kilometer en bij 12% zes kilometer of meer. Mede door de lunchpauzes tussen de middag zijn ouders met het halen en brengen van kinderen nogal wat tijd kwijt. Schattingen door de respondenten uit het Doza lopen uiteen van gemiddeld 3,4 uur per week in de stedelijke gebieden tot 2,4 uur per week in de niet-stedelijke gebieden (SCP/CBS 2002: 135). De TBO-respondenten die hun kinderen halen en brengen van en naar school geven aan daar gemiddeld 32 minuten per week aan kwijt te zijn.⁸ Dat die uitkomst veel lager ligt dan in het Doza-onderzoek hangt samen met de verschillen tussen beide onderzoeksmethodes.⁹ Rekening houdend met de wederzijdse 'fouten' lijkt het hanteren van een gemiddelde van beide onderzoeken een gerechtvaardigde strategie. De tijd die huishoudens met kinderen in het primair onderwijs besteden aan het halen en brengen van kinderen zou daarmee uitkomen op rond de twee uur per week.

Wie o wie

Het halen en brengen van kinderen is, zoals veel andere huishoudelijke en zorgtaken, niet gelijk over beide partners verdeeld. In de gezinnen met kinderen in het primair onderwijs werd dit in 76% van de huishoudens door de moeder gedaan, in 15% door de man en in 9% door anderen (broer/zus, burens). Vrouwen zijn daarbij aanmerkelijk meer tijd kwijt aan het halen en brengen van schoolkinderen dan mannen, vooral als de kinderen nog aan het begin van hun schoolcarrière staan (tabel 6.8).

Tabel 6.8 Tijd besteed aan het halen en brengen van kinderen, ouders met kinderen in het primair onderwijs, naar leeftijd jongste schoolgaande kind, 2000 (in uren per week)

	totaal	4-5 jaar	6-7 jaar	8-9 jaar	10-12 jaar
totaal (n = 368)	0,46	0,73	0,55	0,29	0,16
mannen	0,19	0,21	0,22	0,21	0,09
vrouwen	0,68	1,24	0,80	0,37	0,20

Bron: SCP (TBO)

Bij de opvang van 0-3-jarigen zijn de taken minder scheef verdeeld. In het brengen naar betaalde opvanginstellingen doen zich geen verschillen voor tussen mannen en vrouwen. Die verschillen doen zich wel voor bij het halen en brengen van/naar onbetaalde opvangadressen, dat in 57% van de huishoudens door de vrouw gebeurt en in 34% door de man (9% door 'anderen'). Qua afstand verschillen de diverse opvangadressen voor 0-3-jarigen niet veel van elkaar en ook niet van de scholen. Van de betaalde opvangadressen ligt ongeveer de helft in een straal van 0-1 kilometer, eenderde in een straal van 2-5 kilometer en eenzesde ligt verder weg. Alleen voor de onbetaalde opvang moet men een grotere afstand overbruggen (31% op meer dan 5 kilometer afstand).

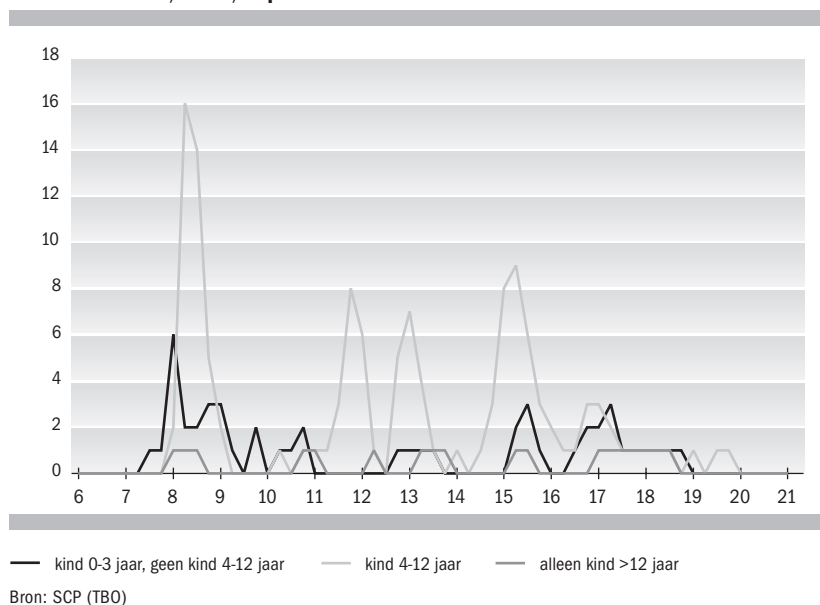
De timing van het halen en brengen

Het feit dat ouders met kinderen van 4-12 jaar vaker van opvangdagen wisselen dan ouders met kinderen van 0-3 jaar is aangevoerd als indicatie dat de opvangproblematiek bij de eerstgenoemde groep ouders het grootst is. Daar immers loopt de dagindeling van de kinderen het minst synchroon met die van (werkende) ouders (Breedveld 1999; Commissie Dagarrangementen 2002). Oorzaken hiervoor liggen in de (19e-eeuwse!, zie Van Kessel 1999) openingstijden van scholen, het uitvallen van lessen door lerarentekorten en in het feit dat de benodigde formele opvangstructuur nog in ontwikkeling is.

De verschillen tussen ouders met kinderen in verschillende leeftijden zijn goed af te lezen aan de tijden waarop ouders bezig zijn met het halen en brengen van kinderen (figuur 6.1).¹⁰ Dan blijkt al snel dat het vooral ouders met ten minste één kind in de leeftijdsgroep van 4-12 jaar zijn die – rond de schooltijden – in de weer zijn met het

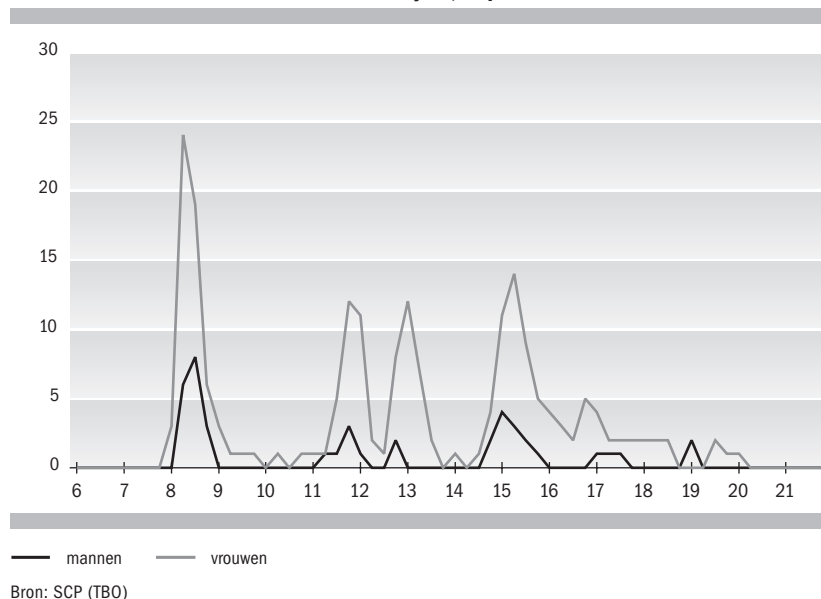
halen en brengen van kinderen. Klokslag half negen is dan – op een dinsdag in oktober – ten minste¹¹ 16% van alle ouders met hun kind in de weer. Bij ouders met alleen kinderen van 0-3 jaar ligt de piek iets eerder (rond 8 uur, met dank aan de ruimere openingstijden in de kinderopvang) en daarnaast vooral ook een stuk lager. Ouders met alleen kinderen van 13 jaar en ouder halen en brengen hun kinderen nauwelijks meer (op ieder moment van de dag minder dan 2% van de ouders).

Figuur 6.1 Halen en brengen van kinderen, dinsdag 6-21 uur, naar leeftijdsklasse kind, 2000, in procenten van ouders

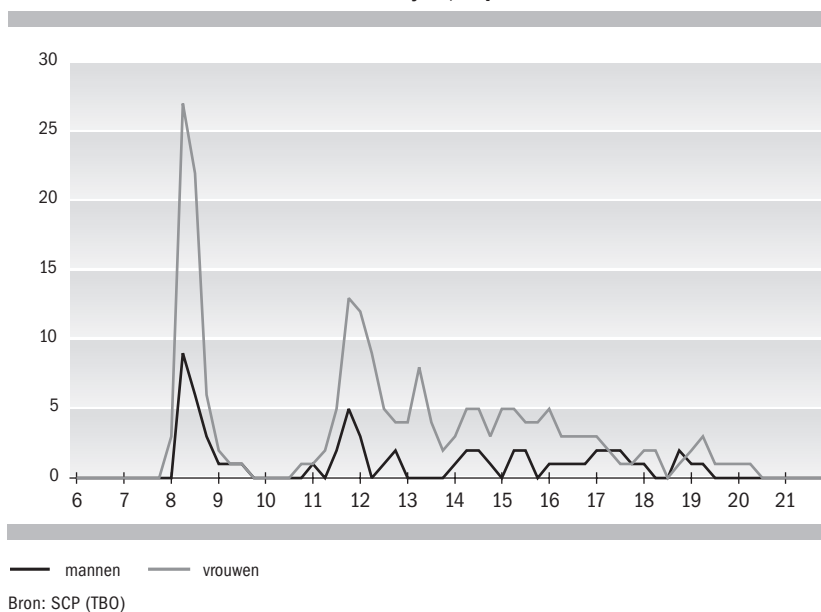

Zoals op basis van tabel 6.8 mocht worden verwacht, laat het halen/brengen van kinderen in de dagindeling van vrouwen duidelijker sporen na dan in de dagindeling van mannen. Op alle piekmomenten van de dag (rond 08.30, 12.00, 13.00 en 15.00 uur) zijn op dinsdag drie- tot viermaal zoveel vrouwen als mannen bezig met het halen of brengen van kinderen (figuur 6.2; in de figuur zijn alleen ouders opgenomen met tenminste één kind van 4-12 jaar). Die ongelijkheid doet zich ook op woensdag voor, zij het dat de dagindeling op de woensdagmiddag door de grotendeels vrije schoolmiddag van de kinderen er anders uitziet (figuur 6.3).

Figuur 6.2 Halen en brengen van kinderen, dinsdag 6-21 uur, naar sekse, 2000, ouders met een kind van 4-12 jaar, in procenten

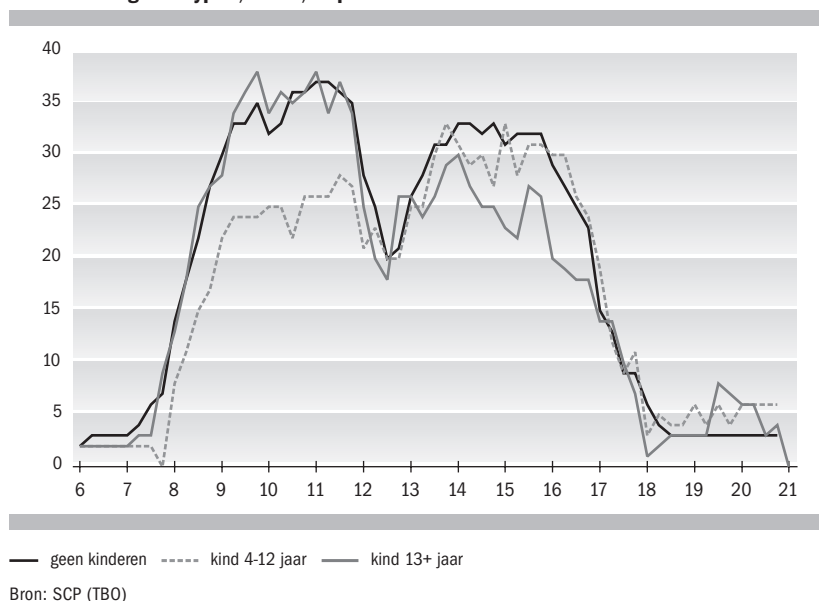
Figuur 6.3 Halen en brengen van kinderen, woensdag 6-21 uur, naar sekse, 2000, ouders met een kind van 4-12 jaar, in procenten

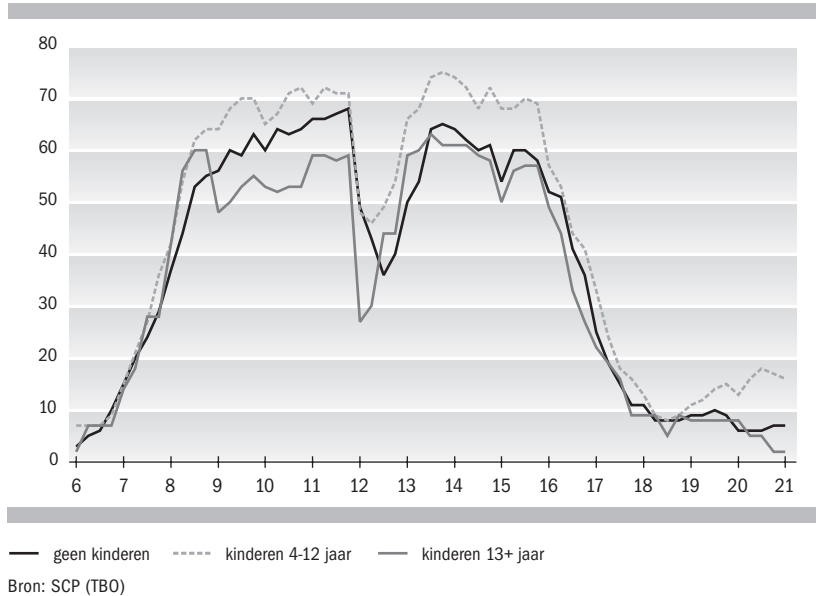
De gevolgen van het halen en brengen van de kinderen – meer in het algemeen de verantwoordelijkheid voor kinderen – vertaalt zich ook in de verschillen tussen de arbeidspatronen van mannen en vrouwen. Bij vrouwen (figuur 6.4) is zowel het aandeel werkende vrouwen als het verloop van de arbeid over de dag gerelateerd aan de leeftijdsclassen van de kinderen. De arbeidsparticipatie ligt bij vrouwen met kinderen van 4-12 jaar duidelijk lager dan bij vrouwen zonder kinderen of vrouwen met alleen oudere kinderen.¹² Vrouwen met kinderen van 4-12 jaar beginnen hun werkdag ook later dan vrouwen met oudere kinderen en vrouwen zonder kinderen. Midden op de dag nemen ze een langere pauze. 's Middags is de arbeidsdeelname het laagst onder vrouwen met ten minste één 4-12-jarig kind, gevolgd door vrouwen met kinderen van 13 jaar en ouder en vrouwen zonder kinderen.

Bij de mannen (figuur 6.5) is een duidelijk effect van het hebben van kinderen in de verschillende leeftijdsklassen nauwelijks vindbaar. Alle mannen beginnen hun werkdag ongeveer rond hetzelfde uur en 's middags ligt de arbeidsdeelname onder mannen ook niet noemenswaardig lager dan 's ochtends. Zo er al een effect van de aanwezigheid van kinderen in het huishouden merkbaar is, dan is dat effect tegengesteld aan dat van vrouwen. Bij mannen met ten minste één kind van 4-12 jaar ligt de arbeidsdeelname iets hoger dan bij mannen met oudere kinderen of mannen zonder kinderen.¹³ Het duidelijkst komen de verschillen tussen mannen en vrouwen echter naar voren in de schaalniveaus van de arbeidsdeelname: van de 20-64-jarige mannen is op dinsdag tussen de 60% en 70% werkzaam, van de vrouwen tussen de 30% en 40% (in de ochtend).

Figuur 6.4 Arbeid, dinsdag 6-21 uur, 20-64-jarige vrouwen in verschillende gezinstypen, 2000, in procenten

Figuur 6.5 Arbeid, dinsdag 6-21 uur, 20-64-jarige mannen in verschillende gezinstypen, 2000, in procenten

6.5 Behoeftte aan meer keuze in de opvang

Duidelijk is dat kinderen grenzen stellen aan de mogelijkheid van werknemers om zelf hun werktijden te bepalen. Werknemers met kinderen zitten vast aan collectiviteiten als school en opvang met een eigen logica en eigen ritmes. Die logica – die verre van een marktlogica is – bepaalt dat school en opvang, zeker de meer geformaliseerde opvangvormen, tamelijk autonoom zijn in het bepalen van hun tijden en daarmee ‘harde deadlines’ opleggen aan werkenden, vooral werkende vrouwen.

Uit het TBO werd duidelijk dat kinderdagverblijven (kdv's) en buitenschoolse opvanginstellingen (bso's) de meest eenduidige openingstijden kennen en het minst vaak op wisselende dagen worden gebruikt. Daarnaast bleek dat mensen deze geformaliseerde opvangvormen vaker voor meer dagen inzetten dan informele opvangvormen (bij burens, familie).

In een notendop zijn hiermee de voordelen van kdv's en bso's weergegeven. Gebruikers waarderen in deze (dure) instellingen de betrouwbaarheid en de kwaliteit van de opvang – in termen van gekwalificeerd personeel enzovoort – maar zien bij de andere opvangvormen voordelen waar het de flexibiliteit van de opvangtijden betreft. Een meer directe vraagstelling in het Doza-onderzoek bevestigt dit beeld (tabel 6.9).¹⁴

Tabel 6.9 Voordelen van verschillende opvangvormen, ouders kind 0-3 jaar, 2002 (in procenten)

	betaalde oppas	informeel, via buren/familie/kennissen	betaald, via formele instelling
kosten	19	28	5
beter voor de kinderen	59	59	39
zekerheid van de opvang	52	42	90
opvangtijden zijn in overleg te bepalen	62	57	16

Bron: SCP (DOZA)

Als de weinig flexibele tijden van opvanginstellingen in het algemeen als een minpunt worden ervaren (zie ook Consumentenbond 2001; Vyvoj 2002), hoe zouden die tijden dan anders moeten zijn? Waar moet er in de (geformaliseerde) opvang meer flexibiliteit en keuzeruimte worden geïntroduceerd?

Het minste behoefte lijkt er te bestaan aan opvang buiten de doorsnee doordeweekse overdagse periode. In het Doza-onderzoek gaf 2% van de ouders met 0-3-jarige kinderen en 4% van de ouders van 4-12-jarige kinderen aan dat opvang buiten 'kantooruren' voor hen een voorwaarde was om meer uren te werken (tabel 6.1). In een aparte vraagstelling gaf 22% van de ouders met 0-3-jarigen aan behoefte te hebben aan opvang in de avonduren, 5% had behoefte aan opvang 's nachts en 10% aan opvang in het weekeinde. Voor ouders van 4-12 jaar oude kinderen waren de percentages 7%, 1% en 4%. Volgens onderzoek van de Consumentenbond (2001) heeft 12% van de werkende ouders behoefte aan opvang buiten kantooruren. Ook in het Vyvoj-onderzoek (2002) bleek de animo voor formele opvang buiten kantooruren laag, variërend van iets meer dan 10% voor de avonduren tot 5% of minder voor de nachten en weekeinden. Voorzover er behoefte bestaat aan opvang op deze tijden lijkt men vooral langs informele weg in deze behoefte te willen voorzien. Behoeftcijfers voor informele opvang liggen volgens het Vyvoj-onderzoek beduidend hoger, tot rond de 35% voor avondopvang. Ongetwijfeld hangt dit samen met het feit dat een groot deel van de mensen informele opvang toch beter acht voor het kind (zie tabel 6.9). Dat idee zal des te sterker leven naarmate de tijdstippen waarop opvang wordt gezocht (zoals in dit geval de nacht en het weekeinde) of de conditie waarin kinderen verkeren (bijvoorbeeld bij ziekte) een meer privaat karakter hebben (voor opvang van zieke kinderen: zie Vyvoj 2002: 22-34).

Beduidend meer behoefte lijkt er te bestaan aan een formele opvang die flexibiliteit biedt wat betreft de doordeweekse dagen waarop opvang kan worden verkregen. Van de Doza-respondenten geeft 11% (ouders 0-3-jarigen) resp. 16% (ouders 4-12-jarigen) aan dit als voorwaarde te zien om meer uren te gaan werken (tabel 6.1). Van de respondenten van het Consumentenbond-onderzoek geeft 56% aan graag meer flexibiliteit in de opvangtijd (dagen, tijdstippen) te zien. Van die groep is 80% op zoek naar de mogelijkheid om dagen/dagdelen te ruilen of incidenteel extra opvang te kunnen

hebben; 49% wil kinderen eerder kunnen brengen of later kunnen halen (om 7.00 uur al of tot 19.00 uur). Ook in het Vyvoj-onderzoek bestaat de grootste behoefte aan wisselende-dagdelenopvang (ruim 30%). Aanvullend is de behoefte het grootst aan 'verlengde opvang' (10%-15%). Flexibiliteit in de kinderopvang lijkt vooral een roep om meer zeggenschap (keuze) over de opvangdagen, en om een opvang die ruimte laat voor een weekindeling die aan verandering onderhevig is.

6.6 Samenvatting

De wens om baas te zijn over de eigen tijd, om tijdssoeverein te zijn, is een onlosmakelijk onderdeel van de westerse tijds cultuur. In de arbeid uit die wens zich in een verlangen naar zeggenschap over de arbeidstijd. In de praktijk wordt die zeggenschap niet alleen beknot door de werkgever, maar ook door andere partijen en praktijken waar men direct of indirect deel van uitmaakt, niet in het minst scholen en opvanginstellingen. De afgelopen jaren is langs verschillende wegen gepoogd om de tijdssoevereiniteit van werkenden te vergroten.

De analyses wijzen uit dat Nederlandse werknemers naar internationale maatstaven geen ongunstige positie innemen waar het de zeggenschap over de arbeidstijd betreft. 44% van de Nederlandse werknemers van 20-64 jaar kan zelf zijn/haar begin- en eindtijden bepalen. Zeggenschap wordt vooral bepaald door het opleidingsniveau. Hogeropgeleiden beschikken ook in 2000 nog over meer zeggenschap dan lageropgeleiden. Verder scoren vrouwen en werknemers in dienst van de overheid ongunstiger dan mannen en werknemers in de marktsector.

Veruit de belangrijkste factor die bepaalt hoe laat mensen stoppen met werken, is de wens om aan het einde van de dag het werk af te hebben. Aansluitend zijn het samen willen eten en het voor een bepaalde tijd moeten ophalen van de kinderen de belangrijkste factoren in het bepalen van de werktijden. De files willen vermijden of nog boodschappen moeten doen worden het minst van invloed geacht. Mannen verwijzen vaker naar werk dat nog af moet, naar files en naar de wens om samen te eten als factoren die van invloed zijn op hun werktijden; vrouwen noemen vaker redenen die te maken hebben met huishoudelijke en zorgtaken (boodschappen, kinderen).

De afgelopen jaren is er nadrukkelijk beleid gevoerd op het uitbreiden en aanpassen van de bestaande buiten-, na-, voor- en tussenschoolse opvangvormen. De buitenschoolse opvanginstelling is echter nog niet wijd verbreid. Eigenlijk is alleen de tussenschoolse opvang ('overblijven') inmiddels redelijk ingeburgerd. Onbetaalde, informele opvangvormen, bij burens of familie, blijken vooralsnog populairder dan de formele buitenschoolse opvanginstellingen. Het gebruik van opvang hangt niet alleen samen met de leeftijd van de kinderen maar ook met het opleidingsniveau van de ouders. Voor de meeste opvangvormen geldt dat deze vooral op maandag, dinsdag en donderdag worden benut. De slechte spreiding van de gerealiseerde opvang over de week is een belangrijke reden voor het voortbestaan van wachtlijsten in de naschoolse opvang.

In de kinderopvang (0-3-jarigen) is de ontwikkeling van formele opvangvormen eerder op gang gekomen. Het aandeel ouders dat voor hun 0-3-jarige kinderen gebruikmaakt van een of andere vorm van opvang ligt hoger dan bij ouders met kinderen in het primair onderwijs. Ook voor 0-3-jarigen geldt dat naarmate het opleidingsniveau stijgt, het gebruik van (vooral formele) opvang toeneemt.

Van de ouders met kinderen in het primair onderwijs is 49% van de ouders gewoon om de kinderen van en naar school te brengen. Het halen en brengen van kinderen komt vaker voor in meer stedelijke gebieden. De tijd die huishoudens met kinderen in het primair onderwijs besteden aan het halen en brengen van kinderen is geschat op rond de twee uur per week. Vrouwen zijn daarbij aanmerkelijk meer tijd kwijt aan het halen en brengen van schoolkinderen dan mannen, vooral als de kinderen nog aan het begin van hun schoolcarrière staan. Bij vrouwen is zowel het aandeel werkende vrouwen als het verloop van de arbeid over de dag gerelateerd aan de leeftijdsklassen van de kinderen. Vrouwen met kinderen van 4-12 jaar beginnen hun werkdag later dan vrouwen met oudere kinderen en vrouwen zonder kinderen; ze nemen een langere pauze en werken vooral 's middags beduidend minder. Bij de mannen is een effect van het hebben van kinderen op de timing van het werk nauwelijks waarneembaar.

Werknemers met kinderen zitten vast aan collectiviteiten als school en opvang met een eigen logica en eigen ritmes. Die logica bepaalt dat school en opvanginstelling tamelijk autonoom zijn in het bepalen van hun tijden en daarmee 'harde deadlines' opleggen aan werkenden, vooral aan werkende vrouwen. Gebruikers waarderen in deze (dure) instellingen de betrouwbaarheid en de gegarandeerde kwaliteit van de opvang, maar hekelen de inflexibiliteit waar het de opvangtijden betreft. Voorzover er behoefte bestaat aan flexibele opvangtijden heeft die behoefte vooral betrekking op zeggenschap (keuze) over de opvangdagen, en op een opvang die ruimte laat voor een weekindeling die aan verandering onderhevig is. De behoefte aan formele opvang tijdens vooral weekeinden en nachten, maar ook de avonden, blijft daarbij achter.

Noten

- 1 Hierbij moet worden opgemerkt dat bij de opvangmogelijkheden voor kinderen alleen gevraagd is naar meer bijzondere opvangvormen, zoals opvang op wisselende dagen of in de avonden, nachten en weekeinden. Naar de beschikbaarheid van reguliere opvang doordeweeks overdag werd niet gevraagd.
- 2 De index was opgebouwd uit drie vragen naar zeggenschap: over begin- en eindtijden, over het opnemen van vakantiedagen en over de tijdstippen waarop men met pauze gaat. Van deze drie vragen is een schaal geconstrueerd. De index bestond vervolgens uit de procentuele afwijking van de waarde van ieder land op die schaal ten opzichte van het Europese gemiddelde (SCP 2000: 217).
- 3 Feitelijk betreft het vier verschillende benamingen voor een en hetzelfde fenomeen, namelijk een school waar na afloop van de formele schooltijden opvang wordt geboden aan de schoolgaande kinderen. Verschil met de klassieke buitenschoolse opvang (bso) is dus dat school en opvang in meer of mindere mate zijn geïntegreerd.
- 4 In de Emancipatiemonitor 2002 wordt een getal genoemd van 32% (SCP/CBS 2002: 108).
- 5 Volgens de monitor *Uitbreiding kinderopvang* kent 4,3% van de kindplaatsen in de bso opvang op wisselende tijden en 5,3% incidentele opvang (cijfers over gebruik onbekend; zie SCP/CBS 2002: 130).
- 6 Uit het AVO komt een percentage van 64% naar voren in 1999 (en 41% in 1987; SCP/CBS 2000: 89).
- 7 Volgens de monitor van de SBGO kende in 2000 5,1% van de gemeenten kinderdagverblijven met avondopenstelling (SBGO 2001). In de Emancipatiemonitor wordt een percentage van 6,7% genoemd; SCP/CBS 2002: 130).
- 8 Berekend door de tijd die ouders die hun kinderen naar school brengen kwijt zijn aan het halen en brengen van kinderen (0,69 uur per week) te vergelijken met de haal-/brengtijd van ouders die hun kind niet naar school brengen (0,15 uur per week).
- 9 Enerzijds wordt de tijd die men besteedt aan het halen en brengen in het TBO onderschat doordat veel kortere verplaatsingen niet worden genoteerd, of onder een andere noemer worden genoteerd; anderzijds is van de in het Doza-onderzoek gebruikte methode bekend dat die tot overschattingen van de tijdsbesteding leidt.
- 10 In het algemeen. Het is in het TBO niet mogelijk om alleen te kijken naar het halen en brengen van en naar school. Overigens kan niet worden uitgesloten dat een deel van de ouders het halen en brengen van kinderen als onderdeel ziet van een andere tijdsbesteding, bijvoorbeeld het forenzen naar het werk, en die tijdsbesteding dan ook in het dagboekje als dusdanig registreert en niet als het halen en brengen van de kinderen.
- 11 Ten minste, omdat een deel van de ouders daar minder dan een kwartier voor uittrekt of doordat men die tijd onder een andere noemer in het dagboek rapporteert. Zie ook de noten 9 en 10.
- 12 Omwille van de overzichtelijkheid zijn ouders met alleen kinderen van 0-3 jaar niet in de figuren 6.4 en 6.5 opgenomen.
- 13 Vermoedelijk is dit een gevolg van het feit dat bij de mannen zonder kinderen ook een aantal vutters voorkomt.
- 14 Het aantal cases voor gastouderopvang is te gering (8) om in de tabel op te nemen. Cijfers voor de opvang van 4-12-jarigen geeft eenzelfde beeld te zien.

7 Samenvatting en conclusie

Dit rapport bevat vier studies. De studies hebben betrekking op openingstijden van diensten, op de ruimtelijke situering van betaalde arbeid (thuiswerken), op de zorg voor kinderen in relatie tot de vormgeving van arbeidstijden, en op de omgang met tijd en een veranderend aanbod (transparantie). Gemeenschappelijk aan de vier studies is het feit dat ze alle in meer of mindere mate gebaseerd zijn op het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en partners. Daarnaast kunnen alle in de studies onderzochte thema's gezien worden als facetten, uitingen van een meerkeuzemaatschappij. Onder invloed van een samenspel van economische (welvaart), politieke (liberalisering), culturele (individualisering) en demografische (gezinsverdunding) factoren heeft individuele keuzevrijheid een steeds grotere betekenis gekregen in de vormgeving van het dagelijks leven. Men heeft meer vrijheid bij het uitstippelen van dagindeling en biografie. Op zondag kan worden gewinkeld, vrouwen hebben meer opties dan huisvrouw te worden, consumptie is minder aan restricties gebonden en wordt nadrukkelijker ingezet als spiegel van de eigen leefstijl of identiteit.

De vier studies hebben met elkaar gemeen dat het steeds gaat om terreinen waarop beleidsmatig is getracht tegemoet te komen aan de eisen van deze meerkeuzemaatschappij. Rode draad achter liberalisering van diensten, verruiming van openingstijden, mogelijkheden tot thuiswerken en intensivering van kinderopvang is het streven om geëmancipeerde individuen meer keuzemogelijkheden te laten bij de inrichting van hun tijd. De individuele 'tijdssoevereiniteit' zou gebaat zijn bij een transparante dienstverlening, bij ruime openingstijden, bij de gelegenheid tot thuiswerken en bij de beschikbaarheid van flexibele kinderopvang en op de maat van werkenden toegesneden schooltijden.

Een toename van de individuele keuzeruimte past in een samenleving waarin het belang van het individu hoog staat genoteerd, en tijd vooral als schaars goed wordt gezien. Het zelf keuzes kunnen maken sluit aan bij de tijdgeest en kan helpen om tijdwinst te boeken. Tegelijk werd in het inleidende hoofdstuk gewezen op mogelijke schaduwzijden van een meerkeuzemaatschappij. Het leven evolueert richting doe-het-zelfproject. In lijn met auteurs als Beck (1986) en Giddens (1991) is gesteld dat het wegvallen van restricties tevens een grotere verantwoordelijkheid voor het individu met zich meebrengt. Wie faalt in beroep of liefde kan de schuld niet op voorbestemming of systeem afwentelen, maar moet daarover met zichzelf in het reine zien te komen ('the pain of self-determination', Lane 2000; zie ook De Waal 2001). De toegenomen keuzevrijheid zou zo een grotere kans op zelftwijfel en 'burn-out' met zich meebrengen. In aanvulling hierop is gewezen op het feit dat een uitdijend aanbod het risico in zich bergt van onoverzichtelijkheid, en van grotere tijdsinvesteringen om bekend te blijven met dat aanbod. Tot slot is gewezen op de mogelijkheid van coördinatieproblemen en de problematiek van de handhaving en participatie in collectieve ritmes. Meer

ruimte om de tijd zelf vorm te geven impliceert een grotere kans op afwijkende tijdsindelingen, en daarmee op het uit de pas lopen van verschillende agenda's.

In dit afsluitende hoofdstuk passeren de resultaten uit de vier studies een voor een de revue. In aansluiting daarop zal in overkoepelende zin worden teruggekeken op het thema van de meerkeuzemaatschappij. In de epiloog bij dit rapport wordt nog eens apart stilgestaan bij de meerkeuzemaatschappij als een veeleisende samenleving.

Trends in de tijd

Voorafgaand aan de vier studies zijn in hoofdstuk 2 de belangrijkste veranderingen en constanten in de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking over de periode 1975-2000 beschreven. De grootste verandering is de groeiende arbeidsdeelname van vrouwen. Het aandeel werkende vrouwen verdubbelde in die periode ruimschoots. Bijgevolg steeg ook de tijd die er aan arbeid wordt besteed: van 14,8 uur per week in 1975 naar 19,4 uur per week in 2000 (inclusief reistijd, per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder). Aangezien mannen niet minder gaan werken, vermeerderd de arbeidsinspanning per huishouden en groeit de noodzaak arbeid en zorg te combineren. Overigens is ook het grotere aantal alleenstaanden daar debet aan. De huishoudverdunding is er verder mede oorzaak van dat aan zorg (huishoudelijke taken, zorg voor kinderen) tussen 1975 en 2000 nauwelijks minder tijd werd besteed, met als gevolg dat de vrije tijd in het laatste kwart van de eeuw onder druk kwam te staan.

Niettegenstaande de gedaalde hoeveelheid vrije tijd nam het aanbod in de vrije tijd alleen maar toe. Er kwamen meer tv-zenders, meer musea en sportfaciliteiten, meer vrijetijdsproducten en -uitrustingen. De combinatie van enerzijds een groeiend (commercieel) aanbod en anderzijds minder tijd leidde tot een grotere kapitaalintensiteit en vervluchtiging in de vrije tijd. Een vrijetijdsbesteding die daar duidelijk invloed van ondervond waren de sociale contacten. In vergelijking met 1975 werd er in 2000 2,6 uur per week minder tijd besteed aan sociale contacten. Alleen op contact met kinderen werd niet bezuinigd.

De cijfers over 'tijdsordening' maken duidelijk dat de meeste nieuwe banen het traditionele arbeidsritme volgen. Het aandeel werk buiten kantooruren en werkdagen daalde tussen 1995 en 2000 van 15% naar 14%. Het aandeel huishoudelijke en zorgtaken in de avonden en weekeinden steeg daarentegen van 44% naar 46%. Voorzover er sprake is van een '24-uurseconomie' is dat vooral in het onbetaalde werk. De tijdstippen waarop mensen eten en slapen wijzen echter vrij overtuigend op het intact blijven van collectieve ritmes. De meeste mensen lunchen ook anno 2000 rond de klok van half één en nuttigen om 18.00 uur hun avondmaal.

Transparantie

Hoofdstuk 3 over transparantie opent met een uiteenzetting over de rol van routines bij het maken van keuzes. Gesteld wordt dat veel van het dagelijkse handelen is ingebed in vaste gedragspatronen die de noodzaak om keuzes te maken reduceren. Hierdoor blijft de hoeveelheid informatie die men dient te verwerken beperkt en creëert men

een overzichtelijker, transparanter wereld. Consequentie hiervan is tevens dat lang niet alle aangeboden informatie wordt gebruikt, ook als die beschikbaar en feitelijk correct is.

Vervolgens is beschreven welke informatiekkanalen men voor welke onderwerpen benut. Gewezen wordt op het afnemende publiek voor geschreven media en de gegroeide aandacht voor elektronische media. Anno 2000 had 24% van de bevolking in de onderzochte week in oktober gebruikgemaakt van internet. Desondanks blijft het internetgebruik nog zwaar achter bij het kijken naar de televisie (0,5 uur per week tegen 12,2 uur per week). Ook als informatiebron blijft internet achter bij meer traditionele media. Voor consumentenangelegenheden gaf 3% van de bevolking aan internet te gebruiken, tegen 42% televisie en 34% dagbladen. De komst van internet bleek niet te hebben geleid tot een stijging in het aantal geraadpleegde bronnen. Deze bevinding is in lijn met de eerdere bevindingen dat een uitdijend aanbod vooral gepaard gaat met een selectiever gebruik.

Als onderdeel van een maatstaf voor de transparantie van diensten is bij zestien consumentendiensten geïnformeerd naar de mate van tevredenheid over de informatievoorziening en de moeite die men zich voor het verwerven van de dienst moest getroosten. Gemiddeld over de verschillende diensten heeft 32% moeite met het verkrijgen van de dienst; 44% vindt de informatievoorziening rond de dienst niet goed. Ontevredenheid heerst er vooral over het aanvragen van bouwvergunningen, over nutsvoorzieningen als gas, water en elektra en over de communicatie met internetproviders.

Een kleine eenderde van de bevolking blijkt niet op de hoogte van avond-, zaterdag of zondagopenstelling van verschillende diensten. Onbekendheid met nieuwe openingstijden blijkt vooral groot bij jongeren (12-19 jaar) en bij ouderen (65+). Een dienst onverwacht gesloten aantreffen wordt echter niet als erg ergerniswekkend ervaren. Evenmin lijkt men zich erg druk te maken om twijfel bij het kiezen uit meerdere alternatieven. Vooral zaken als wachten, gestoord worden, in de file of in de rij staan blijken ergernis op te wekken.

Openingstijden

Hoofdstuk 4 staat in het teken van de verruimde openingstijden. Uit twee verschillende bronnen kwam naar voren dat de openings-/bedrijfstitijden in de publieke sector zich in vergelijking met de marktsector gunstiger hebben ontwikkeld. Deels komt dit doordat (semi-)overheidsinstellingen in de middag en tussen de middag vaker geopend blijven. Een groeiend aantal organisaties is ook 's avonds geopend, vooral in de periode tussen 18.00 en 21.00 uur. Desondanks sluit 80% van de marktorganisaties om 18.00 uur zijn deuren. Met uitzondering van de detaillisten zijn de meeste dienstverleners op zaterdagochtend nog wel geopend, maar niet op zaterdagmiddag of op zondag.

De zondagopenstelling houdt de gemoederen verdeeld. Een kwart is voorstander, een kwart is tegenstander, de helft van de bevolking stelt zich neutraal op. Onder de tegenstanders zijn ouderen en praktiserend gelovigen oververtegenwoordigd.

Na de verruiming van de winkeltijden in 1996 leeft er geen grote behoefte meer aan een verdere verruiming. Slechts 16% spreekt zich daarvoor uit. Onder hen bevinden zich naar verhouding veel jongeren en hogeropgeleiden. Voorzover er behoefte is aan verdere verruiming van openstellingstijden, betreft dat niet winkels, maar gemeentelijke diensten, banken en postkantoren.

De verruimde winkeltijden worden vooral benut door drukbezette bevolkingsgroepen. De avondopenstelling wordt vooral voor praktische boodschappen gebruikt (*convenience*), de zondagopenstelling primair voor winkelen (*experience*). Zowel naar de aard van de zondagse inkopen als naar de timing daarvan (grofweg tussen 12 en 16 uur) laat het zondagse inkopen doen zich kennen als een recreatieve tijdsbesteding (funshopping).

Afgemeten aan vrijetijdsbesteding en aan huiselijke en sociale contacten, is er vooralsnog geen negatief effect op het sociale leven waarneembaar. Verschillen tussen wie wel en niet de verruimde openingstijden benut, zijn niet aan de timing van het winkelbezoek toe te schrijven, maar vloeien voort uit het feit dat het om twee uiteenlopende delen van de bevolking gaat.

Thuiswerken

Hoofdstuk 5 opent met een inventarisatie van de verwachtingen die over thuiswerken de ronde doen. Van thuiswerken is wel verwacht dat het de mobiliteit remt, de verdeling van zorgtaken over de seksen rechtstreekt en tot minder stress leidt.

Thuiswerken maakte tussen 1975 en 2000 een (bescheiden) opgang door. In 2000 verrichtte 23% van de werknemers in de onderzochte week arbeid thuis, in 1975 was dat 15%. Ook het aandeel thuis verricht werk nam toe (van 3,0% in 1980 naar 3,7% in 2000). Vooral het thuiswerken doordeweeks overdag zat in de lift. Desondanks vindt een groot deel van het thuiswerk nog in de avonden en weekeinden plaats (39% in 2000, tegen 44% in 1980). Thuiswerk is dan ook nog vooral 'overwerk'. Het merendeel van de werknemers die thuiswerken doet dit voor een beperkt deel van de arbeidstijd (1%-9%). Slechts een minderheid (5% van de werknemers) verricht meer dan 30% van de arbeid thuis. Dit percentage is tussen 1980 en 2000 niet gestegen.

Thuiswerk komt vaker voor onder hoogopgeleide (hbo/wo)werknemers dan onder laagopgeleide werknemers, en verder vaker bij werknemers in overheidsdienst dan bij werknemers in de marktsector. Na controle voor andere invloeden komt thuiswerken – zowel het thuiswerk overdag als in de avonden – vaker voor bij vrouwen dan bij mannen.

De hoopvolle verwachtingen over thuiswerken werden vooralsnog niet bewaarheid. Thuiswerkers zijn wat minder mobiel, maar de bezuiniging op de frequentie van het woon-werkverkeer wordt voor een deel ongedaan gemaakt doordat men zich permitteert verder van het werk te wonen. Thuiswerkers blijken daarbij grofweg dezelfde arbeidstijden aan te houden als mensen die buitenshuis werken. Van een nivellerend effect van thuiswerken op de verdeling van de huishoudelijke taken is evenmin sprake. Tot slot ervaren thuiswerkers niet minder stress. Vermoedelijk doordat ze tijdens het werk minder zijn afgeschermd van claims van huishouden en kinderverzorging ervaren ze meer tijdsdruk dan werkenden die niet thuiswerken.

Zeggenschap, school en kinderopvang

Hoofdstuk 6 staat in het teken van de arbeidstijd in relatie tot schooltijden en kinderopvang. Geconstateerd wordt dat werknemers zeggenschap over arbeidstijd doorgaans hoog waarderen, hoger zelfs dan de mogelijkheid om meer of minder uren te werken. Qua zeggenschap over de arbeidstijd nemen Nederlandse werknemers naar internationale maatstaven geen ongunstige positie in. Wel doen zich grote verschillen voor, naar sekse en vooral naar opleidingsniveau.

In het bepalen van het einde van hun werkdag laten werknemers zich primair leiden door de wens om het werk af te hebben. Daaropvolgend zijn samen willen eten en de kinderen op moeten halen de belangrijkste factoren in het bepalen van de werktijden. Het vermijden van de files speelt veel minder een rol.

De afgelopen jaren is nadrukkelijk beleid gevoerd op het uitbreiden en aanpassen van buiten-, na-, voor- en tussenschoolse opvang. Bij kinderen van 4-12 jaar is het gebruik van buitenschoolse opvang echter nog niet wijd verbreid. Eigenlijk is alleen de tussenschoolse opvang ('overblijven') ingeburgerd. Verder zijn onbetaalde informele opvangvormen, bij burens of familie, vooralsnog populairder dan formele buitenschoolse opvang. Van opvang wordt vooral op maandag, dinsdag en donderdag gebruikgemaakt. Opvangmogelijkheden voor 0-3-jarige kinderen worden ruimer benut. Tweederde van de ouders met kinderen in die leeftijd maakt gebruik van vormen van opvang.

De helft van de ouders met kinderen in het primair onderwijs brengt de kinderen van en naar school. Vrouwen zijn daar aanmerkelijk meer tijd mee kwijt dan mannen. Zowel het aandeel werkende vrouwen als het verloop van de vrouwelijke arbeidsdag zijn gerelateerd aan de leeftijd van de kinderen. Bij mannen zijn dergelijke effecten nauwelijks waarneembaar.

Formele kinderopvanginstellingen worden gewaardeerd om hun betrouwbaarheid en kwaliteit, de inflexibiliteit van hun opvangtijden vormt echter een pijnpunt. De behoefte aan flexibeler opvangtijden heeft betrekking op de keus van opvangdagen en de beschikbaarheid van opvang in de marges van de werkdag (vroeg in de ochtend en laat in de middag resp. vroeg in de avond). De behoefte aan opvang later op de avond, 's nachts en in het weekend is gering.

Conclusie

De meerkeuzemaatschappij is het verhaal van een zoektocht naar zelfbeschikking en tijdswinst, die langs onverwachte hindernissen en valkuilen voert. De mate waarin die onoverkomelijk zijn in het bereiken van het einddoel is een kwestie van (politieke) weging. Of dat einddoel ooit zal worden bereikt, en meer fundamenteel of zo'n doel moet worden nagestreefd, is een vraag die het materiaal van de uitgevoerde studies te boven gaat (zie hiervoor de epiloog). Hier beperken we ons tot het aanreiken van enige algemene conclusies uit de vier uitgevoerde studies.

De dienstverlening geldt in het algemeen als bevredigend, al is op onderdelen nog ruimte voor verbetering. De manier waarop winkeltijden verruimd zijn, lijkt afdoende aan de tijds-klem doordeweeks overdag van relevante groepen tegemoet te komen, maar de openingstijden van sommige diensten worden nog als beperkend ervaren. Thuiswerken heeft opgang gemaakt, maar voldoet vooralsnog niet aan alle hooggespannen verwachtingen. Kinderopvang, ten slotte, voorziet in een behoefte maar kent knelpunten betreffende volume en timing van het aanbod.

Al met al slaat de balans van de keuzevrijheid op het vlak van diensten, winkeltijden, werkplek en kinderopvang (nog) niet overtuigend gunstig uit. In een economie waarin steeds meer mensen betaald en onbetaald werk combineren, voorzien zeggenschap over arbeidstijden, kinderopvang, ruimere winkeltijden en thuiswerken ongetwijfeld in een behoefte. Zonder de verzekering van goede zorg voor kinderen had de arbeidsparticipatie van vrouwen nooit zo zeer kunnen toenemen. De mogelijkheid om te schuiven met de arbeidstijden vormt daarbij een belangrijk hulpmiddel in het managen van een drukbezette dagindeling.

De keerzijde van de diverse combinatiefaciliteiten is echter dat ze burgers vooral hebben verleid om meer activiteiten te ontplooiën. Meer keuze betekent bovenal meer doen. Vrouwen zijn meer gaan werken, mannen niet minder. Er wordt wel bezuinigd op de tijd voor het huishouden, maar niet in de mate waarin er meer wordt gewerkt. Thuiswerkers gebruiken hun vrijheid vooral om meer arbeid te verrichten, ruimere winkeltijden dragen ertoe bij dat doordeweeks en overdag meer mensen blijven werken en huishoudelijk werk verplaatst wordt naar de avonden en weekeinden. Per saldo daalt daardoor de vrij beschikbare tijd. Binnen die gedaalde hoeveelheid vrije tijd wordt meer ondernomen en meer geld uitgegeven. Anno 2000 ervaren meer burgers gevoelens van tijdsdruk dan in de jaren zeventig.

De ingezette koers zal vermoedelijk betekenen dat ook in de nabije toekomst de roep zal blijven bestaan om meer keuze en meer flexibiliteit. Die roep klinkt door in klachten over de te weinig flexibele kinderopvang, in pleidooien voor meer brede scholen en meer thuiswerk (szw 2003), en weerklinkt ook in de evaluatie en recente wijzigingen van de Arbeidstijdenwet. Rond de openingstijden van voorzieningen lijkt de eerste honger gestild, alhoewel het oog alweer gevallen is op de openingstijden van gemeentelijke instellingen, postkantoren en banken (TK 2002b/2003).

Het is in dit licht geruststellend dat de gepresenteerde cijfers geen aanleiding geven om de komst van een '24-uurssamenleving' te vrezen. De meeste arbeid vindt nog steeds doordeweeks en overdag plaats. Op de lange termijn is er zelfs sprake van een daling in werk buiten kantooruren en werkdagen (Breedveld 1999). Mensen die zelf hun werktijden vorm kunnen geven werken eerder meer dan minder 'van 9 tot 5', en de zondagse openstelling van winkels lijkt eerder een aanvulling op het recreatieve potentieel dan een aantasting daarvan.

De onoverzichtelijkheid van een uitdijend aanbod lijkt daarbij door burgers voor lief te worden genomen. Het feit dat men niet zeker weet of een voorziening nu wel of niet geopend is, of dat men geen keuze kan maken uit het aanbod, houdt de

gemoederen minder bezig dan de irritaties die voortkomen uit moeten wachten of ergens in gestoord worden. Ook lijkt men, uitzonderingen daargelaten, redelijk tevreden over de dienstverlening en informatievoorziening rond verschillende consumentendiensten. De inbedding van veel dagelijks handelen in vaste gedragspatronen roept overigens de vraag op of burgers wel altijd verlegen zitten om ruimere keuzemogelijkheden. Gezien hun drukbezette leven is allerm minst denkbeeldig dat taak-combinerende burgers meer waarde hechten aan de solide levering van een herkenbaar pakket aan diensten dan aan de uitnodiging om tijd te investeren in het afwegen van moeilijk van elkaar te onderscheiden aanbiedingen van grotendeels identieke diensten (vgl. Hoff en Vrooman 2002).

De mogelijkheden om beleidsmatig in te grijpen in de tijdsindeling moeten daarbij niet worden overschat. De Winkeltijdenwet heeft wel de kaders verruimd waarbinnen consumenten en detaillisten opereren, maar binnen die kaders is de reikwijdte van het overheidsbeleid beperkt. Partijen beslissen zelf of ze van de nieuwe mogelijkheden gebruik maken. In niet mindere mate geldt dat trouwens ook voor de vormgeving van arbeidstijden. De ordening van de tijd laat zich daarbij kennen als een tamelijk autonoom verlopend proces (Breedveld et al. 2002).

Voorzover overheidsingrijpen zinvol en noodzakelijk geacht kan worden geldt dat wellicht nog het meest voor de toegankelijkheid van voorzieningen. Uit de analyses naar thuiswerk, naar zeggenschap en naar kinderopvang komt naar voren dat zich duidelijke verschillen voordoen naar opleidingsniveau. Hogeropgeleiden beschikken over meer zeggenschap over arbeidstijden, werken vaker thuis en maken meer gebruik van kinderopvang dan lageropgeleiden. Ook naar sekse doen zich nog duidelijke verschillen voor, doorgaans in voor de vrouw minder gunstige richting (het zijn nog vooral vrouwen die in hun arbeidstijd de invloed ervaren van de zorg voor kinderen; zie ook SCP/CBS 2002). Het zijn deze verschillen die maken dat de vraag gesteld kan worden of keuze in de meerkeuzemaatschappij wel afdoende voor iedereen gewaarborgd is.

Epiloog

‘Het is onmiskenbaar dat het aantal geesteszieken steeds stijgt en dat dit komt doordat de rust is verdwenen. Het leven is haastig, oude zekerheden raken verloren voor nieuwe waarheden, die elkaar steeds sneller opvolgen. Mensen zijn gedwongen om zich in korte tijd en onder hoge druk aan steeds nieuwe omstandigheden en ideeën aan te passen. Niet iedereen beschikt over de daarvoor vereiste geestelijke rekbaarheid, maar er is geen ontkomen aan. De rust van vroeger keert niet meer terug, men zal zich aan voortdurende veranderingen moeten leren aanpassen. Wat men moet zien te verwerven is niet langer een evenwichtige rust, maar een evenwichtige beweging’ (Jelgersma 1907, geciteerd in Schnabel 1986, hier in hedendaags Nederlands in plaats van plechtstatig Frans).

In deze epiloog nemen we de vrijheid de thematiek van de meerkeuzemaatschappij van wat meer afstand te beschouwen. In de vier deelstudies lag het accent op de vraag of meer keuze een bijdrage kan leveren aan de autonomie en tijdswinst. Met het oog op het veel geuite gevoel van ‘druk, druk druk’ en de problematiek van vermoeidheid en burn-out, stellen we ons hier de vraag of meer keuze niet juist tot meer (tijds)druk leidt (vgl. Breedveld 2000; Breedveld en Van den Broek 2002). Is de meerkeuzemaatschappij in de kern niet een veeleisende samenlevingsvorm?

Tijdsarm leven door gestapelde ambities

Een eeuw geleden stelde Jelgersma het tempo van maatschappelijke veranderingen (mede) verantwoordelijk voor het ontstaan van veel van de ‘eigentijdse’ psychische problematiek. Een halve eeuw geleden toonde Hofland (1955) zich eveneens bezorgd over de versnelling van het leven. Hofland had overigens niet alleen oog voor de kosten van het tijdsarme leven, maar ook voor de baten ervan: ‘... De overbelasting kent ook haar bijzondere, niet onaangename, zelfs aantrekkelijke kanten. De tempomens kent zijn eigen unieke waardigheid. Hij maakt aanspraak op een bijzondere behandeling, hij lijdt aan de kwaal van de eeuw’ (Hofland 1955). Als tijdsdruk een ziekte is, is er ook ziekte winst. Wie ‘druk, druk, druk’ zegt te zijn, geeft te kennen midden in het volle leven te staan.

Momenteel zijn psychische vermoeidheid en burn-out gangbare begrippen. De gehanteerde terminologie veranderde in de loop der tijd, maar de problematiek is van alle tijden, in elk geval van alle moderne tijden (vgl. CBS 1964; De Grazia 1962).

Zo’n historiserend perspectief maant tot relativering van het bijzondere en veeleisende van het tijdsbestek waarin men zelf leeft, maar impliceert niet op voorhand dat er met de meerkeuzemaatschappij niets nieuws onder de zon is. Het is onmiskenbaar dat er in tijdsbesteding het nodige veranderde. In de tijdsordering was die verandering minder groot, maar ook daar treden veranderingen op.

Het tijdsarme karakter van het moderne leven is te herleiden tot een stapeling van ambities. Dat mensen in de meerkeuze maatschappij meer te kiezen hebben, heeft mede tot gevolg dat mensen ervoor kiezen steeds meer te willen. Het ethos van zelfontplooiing leidde minder tot een concentratie op enkele activiteiten dan tot een compilatie van meerdere activiteiten.

Tijdsdruk is het gevolg van de keus om binnen de wekelijkse 168 uur meerdere ambities tegelijk te verwezenlijken. Het ligt niet in de rede te verwachten dat men dat ambitieniveau terug gaat schroeven. Het arbeidsethos had de voorbije jaren de wind mee. Waar laat negentiende-eeuwse elites zich vooral lieten voorstaan op hun 'conspicuous consumption', tonen huidige elites weer sporen van een 'conspicuous production'. De individualistische tijdgeest liet meer ruimte voor persoonlijk succes. Opeenvolgende kabinetten hebben ingezet op 'werk, werk, werk', onder uiteenlopende vaandels als werkloosheidsbestrijding, armoedebestrijding, vrouwenemancipatie en integratie van minderheden.

De afgelopen decennia zijn meer mensen gaan werken. Anders dan vroeger impliceert participatie in betaalde arbeid niet meer dat men bij thuiskomst is vrijgesteld van huishoudelijke en zorgtaken. Waar er twee werken moeten er ook twee zorgen. Een groeiend aantal werkenden woont (tijdelijk) alleen en heeft geen andere keuze dan voor zichzelf te zorgen. Het einde aan de opmars van taakcombinatie en tweeverdienschap is daarbij nog niet in zicht. Veeleer is de verwachting gerechtvaardigd dat het aantal mensen met een dergelijk drukbezet leven verder zal stijgen.

De stijgende arbeidsparticipatie viel samen met rationalisatie van de economie en intensivering van de arbeid: er moest meer met minder mensen. De wekelijkse arbeidsduur werd verkort, maar de outputnormen worden slechts zelden aangepast (SCP 1998). Tevens veranderende de organisatie van de arbeid: in tijd en verantwoordelijkheid begrensde functies evolueerden in post-Fordistische arbeidsorganisaties richting een geïnternaliseerd arbeidsethos (Peters 2000). Sturing vindt plaats op verrichte taken, niet op geklokte uren. Het einde van de formele werkweek betekent in de postindustriële samenleving niet automatisch ook het einde van het feitelijk functioneren. Tegenover de grotere autonomie staat een hogere werkdruk. Zwart-wit gesteld: moderne werknemers mogen zelf hun arbeidsuren bepalen, als het er maar veel zijn.

Hoog in het vaandel van de postmoderne mens staat echter niet alleen een bloeiende loopbaan maar ook een boeiend vrijetijdsrepertoire. Ook de vrije tijd is een potentiële bron van stress. Terwijl het aantal vrije uren kromp, groeide het aantal vrijetijdsopties, niet alleen getalsmatig, maar ook omdat culturele restricties in de vorm van gedragscodes en goede smaak aan belang inboetten. Men loopt voor meer dingen warm, maar komt daar minder aan toe. De vrijetijdsbesteder werd minder participant en vaker passant (SCP 1998). De observatie dat men vooral positieve gevoelens ontleent aan vrijetijdsactiviteiten waarbij men actief betrokken is (Kubey en Csikszentmihalyi 1990), geeft in dit verband stof tot nadenken. Een tweede reden de vrijetijdsbesteding als potentiële bron van stress aan te merken is dat met het vervagen van levensbeschouwing en statuskenmerken de vrijetijdskeuzes belangrijker werden. Waar de sociale positie

voorheen vooral werd bepaald door de plaats in het productieproces (en in het verzuilde Nederland ook door denominatie), wordt die positie nu meer dan ooit mede bepaald door de plaats in het consumptieproces. Een dynamische mix van hobby's en vrijetijdsbestedingen is de norm. Enerzijds vergt dit een zeker budget, hetgeen de 'work-and-spend-cycle' (Schor 1991) gaande houdt en verklaart waarom productiviteitsstijging niet tot minder werk maar tot meer consumptie (en tijdsdruk) leidt (Cross 1993). Anderzijds vergroot de maakbaarheid van de sociale positie de eigen verantwoordelijkheid voor een welgekozen vrijetijdsrepertoire. Daarmee kan het overvloedige vrijetijdsaanbod behalve keuzemogelijkheid ook keuzeprobleem zijn, en de vrije tijd een voedingsbodem van twijfel en onzekerheid.

Vermoeidheid

Over de toekomstige tijdsdruk is men niettemin optimistisch. Desgevraagd blijken velen van mening dat het eenvoudiger zal zijn om werk en zorg te combineren. Hoge verwachtingen koestert men van deeltijdwerk, betaald zorgverlof en kinderopvangmogelijkheden (Vinken en Ester 2001). Of dat optimisme gerechtvaardigd is, zal de toekomst leren. Indachtig het theorema van Thomas ('If men define situations as real, they are real in their consequences'), vormt dat optimisme in elk geval geen rem op een verdere aanwas van het aantal taakcombinerende tweeverdieners.

Vooralsnog staat dat optimisme echter op gespannen voet met cijfers over ziekteverzuim, (psychische) arbeidsongeschiktheid en 'burn-out'. Hoewel eerst en vooral een geestestoestand, speelt bij psychische vermoeidheid ook de sociaal-culturele context een rol.

Vermoeidheid is een gevolg van inspanning, en functioneel bovendien: het zet aan tot rust, die de vermoeidheid wegneemt. In het arbeidsethos wordt vermoeidheid door werk positief gewaardeerd. Talrijke spreekwoorden prijzen arbeidsinspanning en bijbehorende vermoeidheid ('na gedane arbeid is het goed rusten', 'moe maar voldaan', enz.).

Psychische vermoeidheid daarentegen is niet verholpen met een goede nachtrust. De hersteltijd overstijgt het normale uitrusten en staat deelname aan het maatschappelijke verkeer in de weg. De positieve waardering van gewone vermoeidheid werkt in de hand dat men psychische vermoeidheid niet snel aan de buitenwereld openbaart. Men zal het eerst ontkennen en dan proberen zelf op te lossen. Het ethos van autonomie en individuele soevereiniteit kent een pendant in een morele verplichting tot zelfredzaamheid.

Volgens de arbeidsongeschiktheidsstatistiek van het Landelijk instituut sociale verzekeringen (Lisv) berust éénderde van alle uitkeringen op psychische klachten. De helft daarvan is aan het werk gerelateerd, de andere helft heeft betrekking op de persoonlijke en de familiesfeer (LISV 1998). Het is echter vaak onduidelijk in hoeverre vermoeidheidsklachten uit de arbeidssfeer of de privé-sfeer stammen. Het privé-leven houdt niet op bij het betreden van de werkplek, noch vice versa. In haar autobiografische relaas over burn-out beschrijft Van Bergen (2000) hoe een combinatie van factoren

ertoe leidde dat hard werken haar op zeker moment teveel werd: niet het teveel aan werk of een problematische thuissituatie deden haar de das om, maar de opeenstapeling van perfectionistische werkhouding, ambigue taakafbakening en onvrede over de inrichting van het privé-leven.

Meerkeuzemaatschappij, een veeleisende samenlevingsvorm

De meerkeuzemaatschappij biedt individuen meer ruimte om het leven naar eigen inzicht in te richten. Mensen kunnen vrijelijker hun opties kiezen. De grotere vrijheid bij de inrichting van de levensloop dwingt hen tot reflectie op wie ze willen zijn en hoe ze dat willen worden. Het wegvallen van tradities leidt niet alleen tot meer mogelijkheden, het betekent ook dat men zich niet meer achter die tradities kan verschuilen. Dit kan (zelf)twijfel met zich meebrengen, alsmede transactiekosten wanneer eerdere keuzes herzien moeten worden.

Keuzevrijheid, het wachtwoord in de omvorming van de publieke sector richting vraagsturing (Swierstra en Tonkens 2002), impliceert verantwoordelijkheid voor de eigen keuzes. Daarmee te kunnen omgaan is een belangrijke vaardigheid geworden. Niet iedereen beschikt in gelijke mate over de daarvoor benodigde competenties, zoals flexibiliteit en reflexiviteit (De Waal 2001). In de mate dat de meerkeuzemaatschappij behalve meer speelruimte ook meer onzekerheid en meer psychische belasting betekent, is het een veeleisende samenlevingsvorm. ‘De met keuzevrijheid verbonden verantwoordelijkheid is soms echter belastend. Het kost vaak veel tijd, geregeld en getob’ (Swierstra en Tonkens 2002).

Hoe beter om te gaan met de combinatie van meer mogelijkheden, meer onzekerheden en meer verantwoordelijkheden is niet op voorhand evident. In de organisatie van arbeidsproces, diensten en dagindeling valt zonder twijfel nog enige praktische winst te boeken. Het is echter de vraag of verdere omarming van het combinatie-ethos, voorzover al haalbaar, toereikend zou zijn. Een zekere gejaagdheid en onzekerheid lijkt onlosmakelijk met het moderne leven verweven, het is de keerzijde van de veelal wenselijk geachte keuzevrijheid. De bevrijding uit een burgermanscultuur met strakke voorschriften maakte in de late Nederlandse jaren zestig veel enthousiasme los. Dat er nu meer te kiezen is, werd en wordt door velen toegejuicht. Dat dit tevens een potentiële bron van spanning is, zet nog weinigen er toe aan de klok te willen terugdraaien.

Dit veeleisende karakter van het hedendaagse leven spruit goeddeels voort uit keuzes binnen het domein van de individuele handelingsvrijheid: het (gecombineerd) aangaan van een belastende arbeidstaak, van relationele en gezinsverplichtingen, van een hoge hypotheek, van grote consumptieve uitgaven en van een gevarieerd vrijetijdsrepertoire. Dat hier een zekere sociale druk meespeelt, laat onverlet dat het om in vrijheid gemaakte individuele keuzes gaat. Overheidsingrijpen ligt daarom weinig voor de hand, zeker niet in een tijd waarin vraagsturing opgeld doet.

Summary

This report covers four studies, dealing respectively with opening hours of (public) services, the geographical localisation of paid work (home working), caring for children in relation to the structuring of working hours, and how people spend their time and deal with changing service patterns (transparency). What the four studies have in common is that they are all based to a greater or lesser extent on the Time Budget Survey (TBO), which is carried out regularly by SCP and a number of partners. In addition, all themes investigated in the studies can be seen as facets, expressions of a 'multiple choice' society. Under the influence of an interplay of economic (prosperity), political (liberalisation), cultural (individualisation) and demographic (family dilution) factors, individual freedom of choice has acquired more and more significance in the structuring of people's daily lives. The four studies also share the fact that they are all concerned with fields in which policymakers have sought to meet the demands of this multiple choice society. The common thread running through and behind liberalizing of services, extending opening hours, creating possibilities to work at home and intensifying child care facilities, is the commitment to give emancipated individuals more choice in the way they structure their time. This individual 'time sovereignty', it is felt, benefits from transparent service-provision, extended opening times, the ability to work from home, the availability of flexible child care facilities and the tailoring of school hours to the working day of those in employment.

An increase in individual freedom of choice fits in with a society in which the importance of the individual carries great weight, and in which time is above all seen as a scarce commodity. Being able to make choices oneself matches the spirit of times and can help people to 'gain' time. Yet there are also possible downsides of a multiple choice society. Life is evolving along the lines of a 'DIY' project. In line with authors such as Beck (1986) and Giddens (1991), it is argued that the falling away of constraints also imposes a bigger responsibility on the individual. Failure in career or love can no longer be blamed on predestiny or 'the system'; rather, the individual must look for the causes within him or herself ('the pain of self-determination', Lane 2000; see also De Waal 2001). Increased freedom of choice could thus lead to a greater risk of self-doubt and 'burnout'. As a corollary to this, the increasing range of choices brings the risk of greater confusion, necessitating larger investments of time in order to keep up-to-date with all that is on offer. Finally, there is a risk of coordination problems and of difficulties to keep up and participate in collective routine. Giving people more freedom to structure their time themselves implies an increased chance of deviations in the way people divide up their time, and thus of people's social and other diaries increasingly getting out of step.

Trends in time

The discussion of the four studies was preceded by a description of the main changes in and constants on the time use of the Dutch population in the period 1975-2000. The biggest change was the growing employment participation of women; the percentage of women in work doubled in this period. The amount of time they spent working also increased, from 14.8 hours per week in 1975 to 19.4 hours per week in 2000 (including travel time, per head of the population aged 12 years and older). Since men did not begin working less, this means that the amount of time spent in work per household increased, and with it the need to combine work and home care tasks. Household dilution is a further partial cause of the fact that the amount of time spent on care tasks (household tasks, caring for children) barely reduced between 1975 and 2000, with the result that leisure time came under increasing pressure in the last quarter of the 20th century.

In spite of the reduced amount of free time, the range of possibilities for filling that free time increased steadily. The combination of a growing range of (commercial) leisure time activities on the one hand and a reduction in the amount of time available on the other lead to an increased capital intensity and evaporation of leisure time.

The majority of new jobs follow traditional employment patterns. The share of work performed outside office hours and normal working days fell between 1995 and 2000 from 15% to 14%. By contrast, the proportion of household and care tasks carried out in the evenings and at weekends increased from 44% to 46%. To the extent that we can speak of a '24-hour economy', therefore, this consists primarily of unpaid work. In spite of this, the times at which people eat and sleep suggest fairly convincingly that collective routines remain intact; in 2000, most people still ate lunch at around 12.30 and took their evening meal at around 6.00 p.m.

Transparency

Chapter 3, on transparency, began with a description of the role of routines in making choices. It was argued that much of people's day-to-day activity is embedded in fixed behaviour patterns. This helps limit the amount of information that people have to process and creates a clearer, more transparent world.

The chapter then described which information channels people used for which topics. Reference was made to the declining readership of written media and the increased attention for electronic media; in 2000, 24% of the population used the Internet during the October week covered by the study. Nonetheless, Internet use still lags a long way behind watching television (0.5 hours per week versus 12.2 hours per week). In addition, the arrival of the Internet does not appear to have led to an increase in the number of sources consulted. This finding is in line with earlier findings, namely that the growing availability of possibilities is accompanied above all by their more selective use.

As part of a benchmark for measuring the transparency of services, information was sought on the degree of satisfaction with the provision of information for 16 consumer services, and the difficulty people had to obtain the service in question. Averaged out over the different services, 32% of people had difficulty obtaining a service, while 44% felt that the provision of information concerning the service was not good. Dissatisfaction centred mainly on applications for planning permission, utilities such as gas, water and electricity, and communication with Internet service providers.

Just under a third of the population are unaware that several services are open in the evenings, Saturdays or Sundays. Lack of awareness of these new opening times is particularly marked among young people (aged 12-19) and the elderly (65+). However, finding a service unexpectedly closed is not seen as particularly irritating. Similarly, people do not seem to be particularly troubled by doubts about choosing from several alternatives. The main sources of irritation are waiting, being interrupted, being stuck in traffic jams or waiting in queues.

Opening hours

The main focus of chapter 4 was on the increased opening hours following the passing of the Shop Hours Act (*Winkeltijdenwet*) in 1996. It emerged from two different sources that opening/business hours in the public sector have increased more than those in the market sector: a growing number of organisations now also open in the evenings, particularly between 18.00 and 21.00 hours, whereas 80% of private sector organisations still close at 18.00 hours.

Opinions are divided on Sunday opening. A quarter are in favour, a quarter are against, while half the population is neutral. Parents and people who practise a religion are overrepresented among the opponents.

Following the relaxation of opening hours in 1996, there is little demand for a further increase; only 16% are in favour of this. They include a relatively high proportion of young and highly educated people. Where there is a demand for a further increase in opening hours, this does not concern shops, but municipal services, banks and post offices.

It is mainly the busy people who make use of the increased shop opening hours. The evening opening hours are used mainly for practical (grocery) shopping (*convenience*), while Sunday opening hours are used mainly for non-food shopping (*experience*). Both the nature of Sunday purchases and their timing (broadly between 12.00 and 16.00 hours) support the idea that Sunday shopping is primarily a recreational activity (fun shopping). Judging by leisure time use and domestic and social contacts, no negative effect on social life can yet be observed.

Home working

Chapter 5 opened with a list of the common expectations regarding home working. Working from home is expected to curb mobility, restore the balance in the distribution of care tasks between the sexes, and result in less stress.

The number of people working from home increased modestly between 1975 and 2000. In 2000, 23% of employees in the week studied were working from home, compared with 15% in 1975. The amount of work carried out at home also increased (from 3.0% in 1980 to 3.7% in 2000). The main rise was in working at home in the daytime during the week; despite this, most home working still takes place in the evenings and at weekends (39% in 2000, 44% in 1980). Home working therefore still mainly has the character of 'overtime'. The majority of employees working at home do so for only a limited proportion of their working time (1-9%).

Home working is more common among employees with a higher education (higher professional/university) than lower-skilled workers, and is also more frequent among public service employees than private sector workers. After controlling for other influences, home working is found to be more frequent among women than men.

The hopeful expectations about working from home have yet to be realised. While it is true that home workers are somewhat less mobile, they still broadly maintain the same working hours as people who work outside the home. There is also no evidence of a levelling effect on the distribution of household tasks. Finally, home workers do not experience less stress.

Control over working hours, school and childcare

The focus in chapter 6 was on working hours in relation to school hours and childcare. It was observed that employees generally greatly value having some say in their working hours, even more than the possibility of working more or fewer hours. When it comes to having a say in their working hours, the position of Dutch employees is not unfavourable by international standards. There are however wide differences, by sex and especially by education level.

The main factor for employees in determining when their working day should end is the desire to finish their work. This is followed by wishing to eat together and having to collect the children. Avoiding traffic jams is a much less important factor.

The government has pursued an explicit policy in recent years aimed at expanding and adapting childcare before, after and during school hours. At present, however, the take-up of childcare facilities outside school hours is not widespread for children aged 4-12 years. In fact, only childcare during school hours (e.g. during lunch breaks) has become embedded. Childcare facilities for children aged 0-3 years are more

widely used, with two-thirds of parents with children of this age using some form of childcare. The demand for childcare facilities later in the evening, at night and at weekends is low. Half of all parents with children at primary school take their children to and from school. Women spend considerably more time on this than men. Both the proportion of working women and the course of the female working day are related to the age of the children; these effects appear to be virtually absent with men.

Conclusion

The story of the multiple choice society is an account of a quest for self-determination and time gains, which encounters unexpected obstacles and pitfalls.

The provision of services is generally satisfactory, though there is room for improvement in some areas. The increase in shop opening hours appears sufficient to relieve the time pressure experienced by the relevant groups during the day on weekdays, but the opening times of some services are still seen as a constraint. Home working has increased, but is not yet meeting all the high expectations. Childcare, finally, meets a need but encounters problems regarding the volume and timing of the service-provision. All in all, the effects of freedom of choice are not (yet) convincingly positive in the area of services, shop opening hours, workplace and childcare. In an economy in which more and more people are combining paid and unpaid work, control over working hours, childcare facilities, longer shop opening hours and home working meet a need.

However, the main downside of the various combination opportunities is that they have induced people to pursue more activities. Having more choice mainly translates into doing more. Women have started working more, but men have not started working less; this has led to a net decrease in free disposable time. Moreover, during this reduced amount of free time, more activities are undertaken and more money is spent. The path on which society has embarked is likely to mean that the calls for greater choice and more flexibility will continue to be heard in the immediate future. These calls can be heard in complaints about the lack of flexibility in childcare facilities, calls for broad-based community schools and more working from home (szw 2003), and are also reflected in the evaluation of and recent changes in the Working Hours Act (*Arbeidstijdenwet*). The initial concerns regarding opening times of provisions appear to have been met, although attention is again being directed towards the opening hours of municipal institutions, post offices and banks.

It is reassuring in this light that the figures presented give no reason to fear the arrival of a '24-hour society'. Most work is still performed during the week and in the daytime, and in the longer term there is actually a downward trend in the amount of work performed outside office hours and on non-working days (Breedveld 1999).

The lack of clarity resulting from the burgeoning number of possibilities available appears to be something people simply accept. The fact that people do not know for certain whether a provision is open or not, or whether they can make a selection from what is available, exercises people less than the irritations ensuing from having to wait or being interrupted. With a few exceptions, people also appear reasonably satisfied with the service and information provision concerning different consumer services. The embedding of many daily activities in fixed behaviour patterns might incidentally call into question whether people always actually need to be presented with more choices.

The scope for intervening in people's time use with policy measures must not be overestimated here. The Shop Hours Act broadened the framework within which consumers and retailers operate, but within those frameworks the scope of government policy is limited. The scheduling of time is a fairly autonomous process (Breedveld et al. 2002).

To the extent that government interventions can be deemed useful and necessary at all, this may be the case primarily for the accessibility of provisions. The analyses based on home working, control over working hours and childcare facilities show that there are clear differences depending on education level; the better educated have a greater say in their working hours, more often work from home and make more use of childcare facilities than the less well educated. There are also clear agenda-related differences, usually to the disadvantage of women (it is still mainly women for whom caring for children has an impact on their working time; see also SCP/CBS 2002). It is these differences which permit the question to be asked of whether choice is something which in the multiple choice society is sufficiently guaranteed for everyone.

Epilogue

In the epilogue, the theme of the multiple choice society was approached from a slightly greater distance. The emphasis in the four studies covered in the report lay on the question of whether more choice can contribute to meeting the demand for autonomy and time gains. Given the frequently expressed view that people are 'busy, busy, busy', and the problems of fatigue and burnout, the question is asked as to whether more choice does not in fact lead to greater pressure on people's time. Is the multiple choice society not in essence a very demanding society?

The shortage of time which characterises modern life can be traced back to an accumulation of ambitions. In the multiple choice society, having more choices appears to lead to choosing more. The ethos of self-development has led less to concentration on a few activities than to a compilation of numerous activities.

Time pressure is the result of the decision (choice) to realise multiple ambitions within the weekly 168 hours. There is little reason to expect people to begin reducing their level of ambition. The work ethic has been given a major boost in recent years. Where late nineteenth-century elites prided themselves above all on their 'conspicuous consumption', present-day elites show signs of a 'conspicuous production'. More people have gone to work in recent decades. However, unlike in the past, participation in paid work no longer implies that people are relieved of domestic and care tasks on their return home; where two people in a household work, two people also have to carry out the care tasks.

The growing employment participation coincided with a rationalisation of the economy and intensification of work: more had to be achieved with fewer people. The working week was shortened, but the output targets were rarely changed (SCP 1998). At the same time, the organisation of work changed: functions limited in terms of time and responsibility developed in post-Fordist labour organisations in the direction of an internalised work ethic (Peters 2000). The focus is on tasks performed, not on hours worked.

In the postmodern era, however, it is not only a flourishing career that is regarded as highly important, but also a diverse leisure time repertoire. Leisure time is also a potential source of stress. While the number of free hours shrank, the number of options for filling those hours grew, not only numerically, but also because of receding cultural restrictions in the form of codes of behaviour and good taste. People are interested in doing more things, but have less time to do so. A second reason for regarding leisure time as a potential source of stress is that the blurring of religious subcultures and status markers has made leisure time choices more important. On the one hand this demands a certain budget, something which sustains the 'work-and-spend cycle' (Schor 1991) and explains why productivity increases do not lead to less work but to more consumption (and time pressure) (Cross 1993). On the other hand, the ability to carve out their own social position increases people's own responsibility for choosing an appropriate leisure time repertoire.

In spite of all this, there is optimism regarding the pressure on time in the future. When asked, many people believe it will become simpler to combine work and care tasks (Vinken and Ester 2001). For the time being, however, that optimism contrasts with the figures on sickness absenteeism, (psychological) incapacity for work, and burnout.

The multiple choice society offers individuals more scope for structuring their lives as they see fit. People have more freedom in choosing their options. This greater freedom in structuring the course of their lives forces them to reflect on who they wish to be and how to become that person. The falling away of traditions not only leads to more opportunities, but also means that people can no longer hide behind those traditions.

This can lead to (self-)doubt, as well as transaction costs if earlier choices have to be revised. Freedom of choice, the watchword in the conversion of the public sector towards a demand-led system (Swierstra and Tonkens 2002), implies responsibility for one's own choices. Learning to deal with this has become an important skill. Not everyone possesses the necessary qualities for this, such as flexibility and reflectiveness, to the same degree (De Waal 2001). To the extent that the multiple choice society implies greater uncertainty and greater psychological burdens in addition to greater freedom of choice, it is a demanding society.

This demanding character of modern life largely ensues from choices made within the domain of individual freedom of action. The fact that a degree of social pressure is at work here does not alter the fact that these are freely made individual choices. The appropriateness of government intervention is therefore questionable, especially in a time when the focus is on a demand-driven approach.

Literatuur

- Akker, P. van den, L. Halman en R. de Moor (1991). 'Primary Relations in Western Secreties', In: P. Ester, L. Halman en R. de Moor (red.), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America* (p. 97-127). Tilburg: Tilburg University Press.
- Akker, P., van den, A. van der Avort en A. van den Elzen (1994). 'Rolgedrag van mannen en vrouwen: gemankeerde emancipatie', In: P. Ester en L. Halman (red.), *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland* (p. 135-167). Tilburg: Tilburg University Press.
- Beck, U. (1986). *Risk Society. Towards a New Modernity* (vertaling van *Risikogesellschaft* uit 1992). London: Sage.
- Beeckman, D., B. Crum en C. van der Werf (1998). *Effecten nieuwe Winkeltijdenwet op de detailhandel* (eindrapport). Den Haag: HBD.
- Beer, P. de (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/10).
- Bergen, A. van (2000). *De lessen van burn-out. Een persoonlijk verhaal*. Utrecht: Het Spectrum.
- Bocock, R. (1993). *Consumption*. London: Routledge.
- Boekenoogen, M. (2003). *Tijden van de stad. Stadspeiling 2002: zorg, werk en openingstijden*. Amersfoort: Gemeente Amersfoort.
- Bosker, J. (1997). *Zorgen is geen voetbal. Afstemmen van flexibele werktijden en zorgtaken*. Den Haag: Delwel.
- Boulin, J.Y. (1993). 'The Social Organization of Time', In: *Futures* (25) 5, p. 511-520.
- Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (gekozen en vertaald door Dick Pels). Amsterdam: Van Gennep.
- Breedveld, K. (1999). *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Breedveld, K. (2000). *Van arbeids- naar combinatie-ethos. Maatschappelijke ontwikkelingen op het snijvlak van arbeid en cultuur*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 66).
- Breedveld, K. (red.) (2003). *Rapportage Sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/4).
- Breedveld, K. en A. van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/5).
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2002). *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (ook verschenen als bijlage in RMO-advies 22: *Werken aan balans. Remedies tegen burn-out*, Den Haag: RMO).
- Breedveld, K., M. Cloin en A. van den Broek (2002). *Ruimte voor tijd. Op weg naar een monitor tijdsordering*. Den Haag: Projectbureau Dagindeling.
- Broek, A. van den (1998). 'De agendering van aankopen: winkelen als tijdsbesteding', In: A.E. Bronner et al. (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatiemanagement*. Haarlem: De Vrieseborgh.
- Broek, A. van den (1999). 'Tijdsordering is optelsom van onbedoelde uitkomsten', In: *Facta* (7) 2, p. 16-19.

- Broek, A. van den, en K. Breedveld (2003). 'Aanwinst of aanslag? Verruimde winkel-tijden en vrijetijdsbesteding', In: P. Schnabel (red.), *Het theorema van Thomas. Nieuwjaarsuitgave 2003* (p. 13-21). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, W. Knulst en K. Breedveld (1999). *Naar andere tijden?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Callister, P. en S. Dixon (2001). *Home Work Patterns. Evidence from the New Zealand Time Use Survey* (paper op het jaarlijks congres van de International Association for Time Use Research, Oslo, oktober 2001).
- Campen, C. van, en J. Timmermans (2003). 'Hoe snel kunnen patiënten terecht in ziekenhuizen?', In: P. Schnabel (red.), *Het theorema van Thomas. Nieuwjaarsuitgave 2003* (p. 42-47). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBL (1996). *Openings tijden. CBL ConsumentenTrends*. Leidschendam: Centraal Bureau Levensmiddelenhandel, p. 46-47.
- CBS (1957). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland. Winter 1955/56* (rapport in tien delen, verschenen tussen 1957 en 1959). Zeist: De Haan.
- CBS (1964). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963* (rapport in acht delen (a/h) verschenen tussen 1964 en 1966). Zeist: W. de Haan.
- Commissie Dagarrangementen (2002). *Advies*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Projectbureau Dagindeling.
- Commissie Toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995). *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid*. Den Haag: ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Consumentenbond (1993). *Jubileumactie 'TEST UW PLAATS' wegens succes geprolongeed*. Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (1994). *In de naam der wet: sluit de deur. Beknopt verslag van een onderzoek naar de Winkelsluitingswet*. Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (1997). 'Dringend gewenst: koopavonden voor paspoort en rijbewijs', In: *Consumentengids* (p. 53-55). Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (2001). *Kinderopvang, gebruik en wensen. Ouders over hun kinderopvang*. Den Haag: Consumentenbond.
- Cross, G. (1993). *Time and Money. The Making of Consumer Culture*. London: Routledge.
- Dijk, L. van, J. de Haan en S. Rijken (2000). *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Cahier 167).
- Du Bois-Reymond, M. (1992). *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Eijck, K. van, W. Knulst en C. van Rees (2001). 'Van oude naar nieuwe media', In: *Economisch Statistische Berichten* (86) 4310, p. 440-442.
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M., I. Glorieux en P. Heyvaert (1988). 'De zondag bewaren. Over het nut van collectieve ritmen', In: G. Dierickx (red.), *Sociologie, politiek en beleid* (p. 15-43). Brussel: Vereniging voor Sociologie.
- Elchardus, M. en P. Heyvaert (1991). *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB-Press.
- Elias, N. (1985). *Een essay over tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Elster, J. (1990). 'When Rationality Fails', In: K. Cook en M. Levi (red.), *The Limits of Rationality* (p. 19-51). Chicago: University of Chicago Press.
- Emmerink, R.H. en P. van Beek (1997). 'Empirical analysis of work schedule flexibility', In: *Urban Studies* (34) 2, p. 217-234.

- Ester, P. en H. Vinken (2001). *Een dubbel vooruitzicht. Doembeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21ste eeuw*. Bussum: Coutinho.
- Eurostat (1999). *Statistics in Focus*. Luxembourg: Eurostat.
- EZ (1995). *Wetsvoorstel Winkeltijdenwet*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994/1995, 24226, nr. 1-2.
- EZ (2002). *Glashelder. Meer inzicht in transparantie*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- Falk, P. en C. Campbell (red.) (1997). *The Shopping Experience*. London: Sage.
- Ganzeboom (1988). *Leefstijlen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gell, A. (1992). *The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Goslinga, S. en B. Klandermans (1996). 'Flexibilisering en individualisering van arbeidsvoorwaarden', In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* (12) 2, p. 155-164.
- Grazia, S. de (1962). *Of Time, Work and Leisure* (1964 ed.). Garden city, New York: Anchor Books/Doubleday.
- Haan, J. de, en A. van den Broek (2000). '(Vrije)tijdsbesteding', In: K. Wittebrood en S. Keuzenkamp (red.), *Rapportage Jeugd 2000* (p. 25-46). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/7).
- Haan, J. de, en F. Huysmans (2002). *E-cultuur. Een empirische verkenning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/8).
- Hägerstrand, T. (1970). *What About People in Regional Science?* (paper op het European Congress of Regional Science Association).
- Hochschild, A. (1997). *The Time Bind. When Home Becomes Work and Work Becomes Home*. New York: Metropolitan Books.
- Hoff, S. en C. Vrooman (2002). *Zelfbepaalde zekerheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/7)
- Hofland, H. (1955). *Geen tijd. Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Kattenberg, A. (1990). *Een flexibele werkweek. Spreiding van de adempauze?* Den Haag: SMO.
- Kessel, N. van. (1999). *Lessen en schooltijden in het primair onderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Keuzenkamp, S., M. Cloin, W. Portegijs en V. Veldheer (2003). *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-onderzoeksrapport 2003/2).
- Keuzenkamp, S. en E. Hooghiemstra (red.) (2000). *De kunst van het combineren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/4).
- Knulst, W. (1984). *Tijdsbesteding en overheidsbeleid*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. en P. van Beek (1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. en L. Schoonderwoerd (1983). *Waar blijft de tijd? Onderzoek naar tijdsbesteding in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Korte, A. de, en J. Bolweg (1994). *De nieuwe werknemer?! Assen/Den Haag: Van Gorcum/ Stichting Management Studies*.
- Korver, T. (2002). 'De tussentijd', In: S. Grotenhuis (red.), *Hoeksteen of zwerfkei* (p. 55-70). Amsterdam: De Balie/Nederlandse Gezinsraad.
- KPMG/GfK (1998). *Effecten van de Winkeltijdenwet*. Eindrapport. Hoofddorp: KPMG.

- Kraan, K. en S. Dhondt (2001). 'Telewerk in de praktijk. Grenzen aan tijd en vrijheid?', In: C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.), *Een nieuwe economie, een bevrijde tijd* (p. 87-101). Kampen: Kok.
- Kubey, R. en M. Csikszentmihalyi (1990). *Television and the Quality of Life. How Viewing Shapes Everyday Experience*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Lane, R. (2000). *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Leunissen, P. en O. Prevo (1998). *Consument en detailhandel 1998. Gevolgen van veranderende tijdsbesteding voor de detailhandel*. Zoetermeer: EIM.
- Lindert, H. van, R. Friele en J. Verweij (2000). *Tijden in de gezondheidszorg*. Den Haag: Nivel.
- LISV (1998). *Psychische klachten en de WAO*. Amsterdam: Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen.
- Merens, A. (2000). 'Strategieën om betaalde en onbetaalde arbeid te combineren', In: S. Keuzenkamp en E. Hooghiemstra (red.), *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/4).
- Mevissen, J., R. Knegt en W. Zwinkels (2001). *Arbeidstijden in overleg? Evaluatie van de Arbeidstijdenwet*. Doetinchem: Elsevier.
- Michelson, W. en D. Crouch (2002). *Tempograms of daily activity in longitudinal perspective* (paper op het jaarlijks congres van de International Association for Time Use Research, Lissabon, oktober 2002).
- Mommaas, H. (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Sdu.
- MuConsult (2003). *Levensloopenquête: de keuzes van je leven*. Amersfoort: MuConsult.
- Niphuis-Nell, M. (red.) (1997). *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire sfeer*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Oberon (2002). *Brede scholen in Nederland. Jaarbericht 2002*. Utrecht: Oberon.
- OSA (2002). *Tendrapport aanbod van arbeid 2001*. Tilburg: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Pahl, R. (1995). *After Success. Fin-de-siecle Anxiety and Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Peters, P. (2000). *The Vulnerable Hours of Leisure. New Patterns of Work and Free Time in the Netherlands 1975-95*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Peters, P. (2001a). 'Onthaasten in het ICT-tijdperk', In: C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.), *Utopie of werkelijkheid?* (p. 105-126). Kampen: Kok.
- Peters, P. (2001b). *Why a New Work Concept Requires a New Research Agenda* (intern paper). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Peters, P. (2002). *Telework, Timesaving or Timegreedy? An Investigation into the Relationships Between Output Management, Teleworkability, Telework and Actual Working Hours*. Badajoz: Congres New Work 2002, 3-5 september 2002.
- Praag, C. van, en Niphuis-Nell, M. (red.) (1997). *Het gezinsrapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prost, A. (1994). 'Grenzen en ruimte van het persoonlijke', In: Ph. Ariès en G. Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Deel 9: De twintigste eeuw: de verovering van de persoonlijke ruimte* (p. 13-125). Amsterdam: Agon.
- Raaijmakers, S. (1997). *Een dag van verschil*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Reich, R. (1991). *The Work of Nations*. Bloemendaal: Becht.
- Reisen, F. van (1997). *Ruim baan door telewerken? Effecten van flexibele werkvormen op ruimtelijke ordening en mobiliteit als gevolg van veranderend tijd-ruimtegedrag*. Delft: NGS.
- Reitz, S. (1997). 'Heb je nog een gaatje? De betekenis van de agenda', In: H. de Jonge (red.), *Ons soort mensen* (p. 23-47). Nijmegen: SUN.

- Rij, C. van (1995). *Flexibilisering van arbeid*. Amsterdam: Cesar/Universiteit van Amsterdam.
- Rij, C. van, M. Pol, V. Linderhof en H. Meurs (2003). *Mobiliteit door de tijd*. Onderzoeksrapport TBO 1975-2000. Amersfoort/Den Haag: MuConsult/ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- SBGO (2001a). *Kinderopvang in gemeenten. De monitor over 1999*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- SBGO (2001b). *Kinderopvang in gemeenten. De monitor over 2000*. Den Haag: SBGO/Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Schnabel, P. (1986). 'De toekomst heeft tijd nodig; geestelijke gezondheidszorg en de Nota 2000', In: E. Dekker en B. Wijnberg (red.), *De grenzen van de gezondheidszorg* (p. 153-177). Alphen aan den Rijn: Samsom Stafleu.
- Schor, J. (1991). *The Overworked American. The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.
- SCP (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Een kwart eeuw sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/CBS (2000). *Emancipatiemonitor 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/5).
- SCP/CBS (2002). *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek (SCP-publicatie 2002/13).
- SCP/SEO (2001). *De vraag naar kinderopvang. Raming voor 2003-2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Stichting voor Economisch Onderzoek der Universiteit van Amsterdam (SCP-werkdocument 67; SEO-rapport 572).
- Simonis, A. (1998). 'De economie mag de mens niet regeren', In: *NRC Handelsblad*, 24 juni 1998.
- Slagter, S. (1959). *De mens in maatschappij, techniek en cultuur*. Zeist: De Haan, 1959.
- Smulders, P., F. Andries en F. Otten (2001). *Hoe denken Nederlanders over hun werk ...? Opzet, kwaliteit en eerste resultaten van de TNO Arbeidssituatie Survey*. Hoofddorp: TNO Arbeid.
- Smulders, P. en K. Kraan (2002). *Thuis- en telewerken: wie doen het en zijn er tevreden mee?* (presentatie op 2002 WESWA-congres te Amsterdam).
- Sorokin, P. (1943). *Sociocultural Causality, Space, Time* (1964 ed.). New York: Russell & Russell.
- Spittje, H.D. (1999). *De invloed van tele-/thuiswerk op het activiteitenpatroon en het verplaatsingsgedrag. Van synchronisatie naar flexibilisatie?* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Stolk, B. van en C. Wouters (1983). *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (2002). 'Klakkeloze keuzevrijheid', In: *Christen Democratische Verkenningen*, themanummer *Ontketening door vraagsturing?* 7/8/9, p. 23-33.
- SZW (2000). *Bereikbaarheidsscenario. Verkenning van een extra optie voor taakcombineerders*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2002). *Sociaal digitaal. Een verkenning van gevolgen en mogelijkheden van ICT voor werk, inkomen en sociale zekerheid*. Den Haag: Sdu/ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2003). *Ruimte voor ritme. Eindadvies Stuurgroep Dagindeling*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tacken, M. en E. de Boer (1990). *Spreiding van werktijden, spreiding van de verkeersspits*. Delft: OSPA/Delftse Universitaire Pers.
- Teriet, B. (1978). 'Zeitökonomie, Zeitsouveränität und Zeitmanagement in der Bundesrepublik Deutschland – eine Zwischenbilanz', In: *Zeitschrift für Arbeitswissenschaft* (32) 4, p. 112-118.

- TK (1998/1999). *Rapport MDW-werkgroep kinderopvang*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- TK (2002a/2003). Motie 28.600-XIII-36 van 20 november 2002 bij de vaststelling van de begrotingsstaat van het ministerie van EZ, ingediend door Van Dijke, Van der Vliessen en Ter Hoopen. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28.600-XIII-36.
- TK (2002b/2003). *Beter Bestuur voor Burger en Bedrijf (B4)*. Plan van aanpak (aangeboden op 18 december 2002). Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28.755, nr. 1.
- Tversky, A. en D. Kahneman (1990). 'Rational Choice and the Framing of Decisions', In: K. Cook en M. Levi (red.), *The Limits of Rationality* (p. 60-89). Chicago: University of Chicago Press.
- Vinken, H. en P. Ester (2001). 'Druk, drukker, drukst. Nederlanders over de toekomst van arbeid en vrije tijd', In: *Vrijtijdstudies* (19) 1, p. 21-42.
- Vogels, R. (2002). *Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/14).
- Vree, R. de, en R. Hoevenagel (2002). *Keuzevrijheid burgers. Maatschappelijke knelpunten*. Zoetermeer: EIM.
- Vyvoj (2002). *Trendonderzoek kinderopvang 2002*. Groningen: Vyvoj.
- Waal, V. de (2001). *Uitdagend leren. Culturele en maatschappelijke activiteiten als leeromgeving*. Bussum: Coutinho.
- Wetzels, C. en K. Tijdens (2001). *Dubbel delen in de digitale delta*. Delft: TNO/STB.
- Winnubst, J. (1975). *Het westerse tijdssyndroom*. Nijmegen: Stichting Studentenpers Nijmegen.
- Wolff, C. de, A. Schoorlemmer en J. Mevissen (1995). 'Hoe uniek is telewerk?', In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* (11) 4, p. 311-321.
- Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven. Omgangsvormen rond seks en dood in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bakker.
- Zeegers, W. (1998). *Op zoek naar een kanjer. Contactadvertenties in Nederland (herziene uitgave van Langs deze mij onsympathieke weg uit 1990)*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zijderveld, A. (1988). *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer* (tweede druk). Utrecht: Lemma.
- Zwaan, T. (1993). 'Familie, huwelijk en gezin in ontwikkelingsperspectief', In: T. Zwaan (red.). *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd* (p. 340-359). Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit.

Bijlage A Vragenlijst

Vragen toegevoegd aan de slot-vragenlijst van het Tijdsbestedingsonderzoek 2000 ten behoeve van het project Meerkeuzemaatschappij. Voor de volledige vragenlijsten en voor informatie over het Tijdsbestedingsonderzoek, zie de website www.tijdsbesteding.nl.

Dienstverlening

Heeft u het afgelopen jaar een <lijst> aangevraagd/aangeschaft/bezocht/afgesloten?

- _ paspoort of rijbewijs
- _ huursubsidie
- _ bouwvergunning
- _ provider (internet)
- _ computer
- _ mobiele telefoon/GSM
- _ medisch specialist (geen huisarts of tandarts)
- _ geneesmiddelen
- _ levensverzekering/pensioen
- _ ziektekostenverzekering
- _ hypotheek
- _ notarisakte
- _ zelf belastingaangifte gedaan
- _ aandelen aangeschaft
- _ gas/water/electra aan- of afsluiten
- _ kinder- of naschoolse opvang regelen

ja 1
nee 2

Selektie: Respondent heeft <lijst> aangevraagd.

In welke mate voldeed de informatievoorziening rond het aanvragen/aanschaffen/bezoeken/afsluiten <lijst>?

- _ paspoort of rijbewijs
- _ huursubsidie
- _ bouwvergunning
- _ provider (internet)
- _ computer
- _ mobiele telefoon/GSM

- _ medisch specialist (geen huisarts of tandarts)
- _ geneesmiddelen
- _ levensverzekering/pensioen
- _ ziektekostenverzekering
- _ hypotheek
- _ notarisakte
- _ zelf belastingaangifte gedaan
- _ aandelen aangeschaft
- _ gas/water/electra aan- of afsluiten
- _ kinder- of naschoolse opvang regelen

slecht	1
onvoldoende	2
niet onvoldoende maar ook niet voldoende	3
voldoende	4
goed	5
weet niet/wil niet zeggen	-3

Hoeveel moeite kostte het u om het aanvragen/aanschaffen/bezoeken/afsluiten van een <lijst> af te ronden?

- _ paspoort of rijbewijs
- _ huursubsidie
- _ bouwvergunning
- _ provider (internet)
- _ computer
- _ mobiele telefoon/GSM
- _ medisch specialist (geen huisarts of tandarts)
- _ geneesmiddelen
- _ levensverzekering/pensioen
- _ ziektekostenverzekering
- _ hypotheek
- _ notarisakte
- _ zelf belastingaangifte gedaan
- _ aandelen aangeschaft
- _ gas/water/electra aan- of afsluiten
- _ kinder- of naschoolse opvang regelen

heel veel moeite	1
behoorlijk veel moeite	2
nauwelijks moeite	3
geen moeite	4
weet niet/wil niet zeggen	-3

Openingstijden

Einde selectie: Respondent heeft <lijst> aangevraagd/aangeschaft/geregeld/bezocht/afgesloten.

Ik ga u nu een aantal situaties voorleggen die u in het dagelijks leven kunt tegenkomen. Kunt u steeds aangeven of deze vaak of niet vaak voorkomen en in welke mate u dit dan storend vindt?

- _ het 'in de rij staan'
- _ het 'op anderen wachten'
- _ het 'wachten op openbaar vervoer'
- _ het 'in de file staan'
- _ de 'plannen op het laatste moment aanpassen'
- _ 'iets willen ondernemen met anderen maar het niet kunnen omdat die op dat moment niet beschikbaar zijn'
- _ het 'gestoord worden op ongewenste momenten'
- _ het 'niet gebruik kunnen maken van voorzieningen omdat die dicht zijn'
- _ het 'niet zeker weten of voorzieningen wel of niet geopend zijn'
- _ 'niet weten waar je voor een vraag ergens moet melden of zijn'
- _ 'niet weten welke goed of artikel te kiezen'
- _ het 'geen afspraak met anderen kunnen maken vanwege volle agenda's'

Komt dit vaak of niet vaak voor?

vaak	1
soms	2
(bijna) nooit	3
weet niet/wil niet zeggen	-3

Selectie: <lijst> komt vaak/soms voor.

- _ het 'in de rij staan'
- _ het 'op anderen wachten'
- _ het 'wachten op openbaar vervoer'
- _ het 'in de file staan'
- _ de 'plannen op het laatste moment aanpassen'
- _ 'iets willen ondernemen met anderen maar het niet kunnen omdat die op dat moment niet beschikbaar zijn'
- _ het 'gestoord worden op ongewenste momenten'
- _ het 'niet gebruik kunnen maken van voorzieningen omdat die dicht zijn'
- _ het 'niet zeker weten of voorzieningen wel of niet geopend zijn'
- _ 'niet weten waar je voor een vraag ergens moet melden of zijn'
- _ 'niet weten welke goed of artikel te kiezen'
- _ het 'geen afspraak met anderen kunnen maken vanwege volle agenda's'

In welke mate vindt u dit storend?

heel erg storend	1
enigszins) storend	2
niet storend	3
weet niet/wil niet zeggen	-3

Einde selectie: <lijst> komt vaak/soms voor.

Nu willen wij u enkele vragen stellen over de winkelopenstelling.

Maakt u wel een gebruik van de zondagopenstelling van winkels?

ja, geregeld	1
ja, incidenteel	2
nee, nooit	3

Selectie: Respondent maakt gebruik van zondagopenstelling van winkels.

Wanneer was de laatste keer dat u op zondag winkelde of boodschappen deed (vakanties buiten beschouwing gelaten)?

minder dan een maand geleden	1
1 tot 3 maanden geleden	2
meer dan 3 maanden geleden	3

Hoe zou u het boodschappen/winkelen op zondag omschrijven?

winkelen, voor het plezier of uit interesse	1
doen van noodzakelijke boodschappen	2
combinatie van beide	3
weet niet	-3

Einde selectie: Respondent maakt gebruik van zondagopenstelling van winkels.

Kunt u aangeven hoeveel avonden het <lijst> doordeweeks open is?

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

0 avonden	1
1 avond	2
2 avonden	3
3 avonden	4
4 avonden	5
5 avonden	6
weet niet	-3

Selektie: Respondent weet hoeveel avonden het dichtstbijzijnde postkantoor open is.

Tot hoe laat is het dichtstbijzijnde <lijst> op deze/avond/avonden/open?

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

tot 19 uur	1
tot 20 uur	2
tot 21 uur	3
tot 22 uur	4
tot een later tijdstip	5
varieert	6
weet niet	-3

Einde selektie: Respondent weet hoeveel avonden <lijst> open is.

Hoe vaak is in uw woonplaats <lijst> op zaterdag open?

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

iedere zaterdag	1
ongeveer een keer per maand	2
een aantal keren per jaar	3
nooit op zaterdag	5
weet niet	-3

Wanneer is <lijst> op deze dag open? (Let op: per onderwerp 4 variabelen A t/m D)

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

- A 's ochtends geopend
- B 's middags geopend
- C 's avonds geopend
- D weet niet

o = nee

1 = ja

Hoe vaak is in uw woonplaats <lijst> op zondag open?

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

iedere zondag	1
ongeveer een keer per maand	2
een aantal keren per jaar	3
nooit op zondag	5
weet niet	-3

Wanneer is het dichtstbijzijnde postkantoor op deze dag open? (Let op: per onderwerp 4 variabelen A t/m D)

- _ dichtstbijzijnde postkantoor
- _ de bank/het filiaal waar u meestal komt
- _ de bibliotheek waar u meestal komt
- _ het gemeentehuis
- _ uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)
- _ uw favoriete kapper
- _ de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet open is
- _ de meeste winkels in het dichtstbijzijnde winkelcentrum
- _ de grotere winkels in het stadscentrum

- A 's ochtends geopend
- B 's middags geopend
- C 's avonds geopend
- D weet niet

0 = nee

1 = ja

Zou u willen dat een of meer van de hiervoor besproken voorzieningen langer geopend zou zijn?

- nee 1
- ja 2

Selektie: Respondent wil sommige voorzieningen langer open.

Welke van deze voorzieningen zou u dan het liefst langer geopend willen zien? (Int.: In volgorde van belangrijkheid, maximaal 3 noemen.)

- _ belangrijkste voorziening
- _ tweede voorziening
- _ derde voorziening

het dichtstbijzijnde postkantoor	1
de bank/het filiaal waar u meestal komt	2
de bibliotheek waar u meestal komt	3
het gemeentehuis	4
uw huisarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)	5
uw tandarts (voor reguliere afspraak, geen spoed)	6
uw favoriete kapper	7
de supermarkt waar u de meeste boodschappen doet	8

de meeste winkels in het dichtstbijzijnde	9
de grotere winkels in het stadscentrum	10
weet geen tweede voorziening te noemen	11
weet geen derde voorziening te noemen	11

Einde selectie: Respondent wil sommige voorzieningen langer open.

Wat vindt u van het feit dat veel winkels tegenwoordig op zondag zijn opengesteld?

bezwaarlijk	1
neutraal	2
goed/wenselijk	3
weet niet	3

Selectie: Respondent heeft bezwaar tegen het openstellen van winkels op zondag.

Is uw bezwaar ingegeven omdat:

de zondag vanuit religieus oogpunt een bijzondere	1
om andere, niet religieuze redenen?	2
combinatie van beide redenen?	3
weet niet	-3

Einde selectie: Respondent heeft bezwaar tegen het openstellen van winkels op zondag.

Bijlage B *Spreading van de gebruikstevredenheid over diensten onder de bevolking*

Om iets over de spreading van gebruik en gebruikstevredenheid te kunnen zeggen, is het zaak de aandacht te richten op diensten waar velen gebruik van maken, liefst met een wisselend oordeel over informatievoorziening en gebruikersgemak. De volgende diensten voldoen aan die criteria: internet, computer, mobiele telefonie, medisch specialist, geneesmiddelen, notarisakte, belastingaangifte en aandelen. Die diensten zijn in drie categorieën in te delen: digitale, medische en financieel-administratieve diensten. Bij elk daarvan zijn zowel gebruik als oordeel afgezet tegen enkele achtergrondkenmerken.

Bij het oordeel gaat het uiteraard alleen om degenen die de dienst benut hebben. Die gebruikers zijn niet representatief voor de hele bevolking. Als gevolg van de kleine aantallen blijven enkele cellen leeg en doorstaan enkele ogenschijnlijk aanzienlijke verschillen niet de toets der statistische significantie (d.w.z.: de kans is te groot dat het gevonden verschil op toeval berust).

Gebruik

De mate waarin men digitale, medische en financieel-administratieve diensten gebruikt, is over de gehele linie ongelijk over de verschillende persoonskenmerken verdeeld (tabellen B1-B3). Leeftijd en arbeidsmarktpositie zijn aan het gebruik van elk van deze acht diensten gerelateerd; opleidingsniveau, taakcombinatie en (objectieve) tijdsdruk van verplichtingen aan het gebruik van zeven ervan; en het lezen in consumentenbladen aan zes (zie tabellen B1-B3 voor de richting van die verbanden). Sekse en gejaagdheid zijn het minst onderscheidend en hangen 'slechts' met het gebruik van vier van die diensten samen (we volstaan ermee telkens de waargenomen verdeling over de persoonskenmerken te beschrijven, zonder na te gaan of bijvoorbeeld een scheve verdeling over de seksen soms verklaard wordt door andere kenmerken waarop mannen en vrouwen van elkaar verschillen).

Omgekeerd houdt het gebruik van elk van deze diensten met meerdere van deze persoonskenmerken verband. De mate waarin van dienstverlening op het vlak van internet en geneesmiddelen gebruikgemaakt wordt, hangt met elk van die acht kenmerken samen, de belasting met zeven ervan. Het gebruik van diensten betreffende computer, mobiele telefoon en notaris is aan zes persoonskenmerken gerelateerd, het gebruik van medisch-specialistische dienstverlening aan vijf.

Vrouwen maken wat minder dan mannen gebruik van digitale en financieel-administratieve diensten, en wat vaker van medische. Op soortgelijke wijze gebruiken lager opgeleiden minder digitale en financieel-economische diensten, maar meer medische, dan hoger opgeleiden.

Leeftijd kent een kromlijng verband met digitale en financieel-economische diensten: vooral in de kracht van het leven maakt men van deze diensten gebruik, meer dan op jongere en oudere leeftijd. Medische diensten daarentegen gebruikt men meer naarmate men ouder is.

Naar arbeidsmarktpositie tekent zich weer een ander patroon af. Digitale diensten worden het meest gebruikt door werkenden, op enige afstand gevolgd door scholieren en studenten. Medische diensten vinden het gretigst aftrek onder economisch niet-actieven. Van financieel-administratieve diensten wordt vooral door werkenden gebruik-gemaakt.

Taakcombineerders en drukbezette mensen (dat zullen veelal dezelfde zijn) gebruiken meer digitale en financieel-administratieve diensten, en minder medische diensten dan mensen die geen taken combineren of die minder druk bezet zijn. Subjectieve tijdsdruk (zich gejaagd voelen) gaat samen met meer gebruik van digitale en medische diensten, maar staat los van de consumptie van financieel-administratieve diensten. Lezers van consumentenbladen maken over de hele breedte van meer dienst-verlening gebruik, vooral van financieel-administratieve diensten.

Informatievoorziening en gebruiksgemak

Tevredenheid over de informatievoorziening en het gebruiksgemak van deze diensten hangen veel minder met de onderscheiden persoonskenmerken samen. Sekse en lezen in consumentenbladen staan daar zelfs volledig los van. De zes andere persoonskenmerken houden elk met enkele aspecten van de waardering van de informatievoorziening en het gebruiksgemak verband, geen enkel persoonskenmerk is daarbij over de hele breedte dominant. Leeftijd en subjectieve tijdsdruk zijn het belangrijkste en hangen elk met vier van de zestien tevredenheidsmetingen samen.

Omgekeerd is er evenmin veel tekening in de mate van waardering voor deze twee aspecten van dienstverlening. Er is geen enkele differentiatie in de beoordeling van de informatie over computers, notarissen en aandelen, noch in het gebruiksgemak van het verkrijgen van een internetaansluiting. Over de informatievoorziening bij mobiel bellen wordt wisselend geoordeeld naar opleiding, leeftijd en taakcombinatie. Bij de overige tevredenheidsindices zijn er steeds één of twee, steeds wisselende, samenhangen met deze acht persoonskenmerken.

Voorzover er problemen in de transparantie ervaren worden, concentreren die zich niet bij één vorm van dienstverlening (tabellen 3.4 en 3.5, behalve bij de slechts door weinigen aangevraagde bouwvergunning). Uit deze bijlagetabellen blijkt dat die problemen zich evenmin bij één persoonskenmerk concentreren. Duidelijke knelpunten zijn dus niet te onderkennen.

Tabel B1 Gebruik van dienst en oordeel over informatievoorziening en gebruiksgemak (volgens gebruikers) van verwerving van digitale diensten, bevolking van 12 jaar en ouder (in procenten), naar enkele achtergrondkenmerken, 2000

	% ge- bruikers	internet		% ge- bruikers	computer		% ge- bruikers	mobiele telefoon	
		hun oordeel over info	gemak		hun oordeel over info	gemak		hun oordeel over info	gemak
gemiddelde per dienst	20	46	53	14	51	69	30	52	72
seks	*								
man	24	47	55	15	48	70	30	48	71
vrouw	16	44	51	12	54	67	30	56	72
opleidingsniveau	*			*			*	*	
lo/lbo	10	51	58	9	48	82	24	66	75
mavo/mo/mbo	22	47	56	15	51	65	32	50	70
hbo/wo	26	42	47	16	52	70	31	46	72
leeftijd	*			*			*	*	*
12-19 jaar	15	52	49	10	—	—	32	69	61
20-34 jaar	30	37	53	14	62	79	38	56	83
35-49 jaar	25	47	53	21	40	62	33	50	67
50-64 jaar	15	53	52	13	55	68	24	45	71
≥ 65 jaar	5	—	—	5	—	—	19	34	60
werkzaamheid	*			*			*	*	
betaald werk	27	43	52	17	50	69	35	54	74
geen betaald werk	10	52	30	10	49	70	21	40	70
studeren/schoolgaand	19	51	49	11	58	67	34	64	63
combinatie arbeid en zorg	*			*			*		
combineert niet	17	46	52	13	52	70	28	51	70
combineert wel	26	45	55	16	49	67	33	53	74
objectieve tijdsdruk verplichtingen	*	*		*		*	*		
< 35 uur per week	12	60	60	10	58	80	25	47	76
35-50 uur per week	20	45	52	15	46	59	34	54	72
> 50 uur per week	25	41	51	15	51	71	30	53	69
subjectieve tijdsdruk/ gejaagdheid	*			*					
niet gejaagd	18	49	57	12	49	67	28	54	73
wel gejaagd	22	43	50	16	53	71	32	50	70
consumentenbladen	*						*		
leest niet (29%)	18	46	56	13	48	72	28	54	72
leest wel (71%)	24	45	48	15	57	63	35	48	71

Leesvoorbeeld: 24% van de mannelijke bevolking heeft een internetverbinding aangevraagd, van die mannelijke aanvragers oordeelde 47% positief over de informatievoorziening en 55% over het gebruiksgemak van die aanvraag.

* statistisch significant ($p < 0,05$)

— onvoldoende cases (minder dan 25)

Bron: SCP (TBO)

Tabel B2 Gebruik van en oordeel over informatievoorziening en gebruiksgemak (volgens gebruikers) van verwerving van specialistische medische zorg en geneesmiddelen, bevolking van 12 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2000

	medisch specialist			geneesmiddelen		
	% ge- bruikers	hun oordeel over info	gemak	% ge- bruikers	hun oordeel over info	gemak
gemiddelde per dienst	35	62	72	58	68	86
sekse				*		
man	34	64	73	51	67	85
vrouw	36	61	72	66	70	87
opleidingsniveau				*		
lo/lbo	37	67	73	63	67	85
mavo/mo/mbo	35	61	72	56	70	84
hbo/wo	34	60	73	59	67	90
leeftijd	*			*		
12-19 jaar	19	69	78	32	74	74
20-34 jaar	31	56	67	52	71	86
35-49 jaar	35	61	70	60	65	88
50-64 jaar	41	65	72	65	67	85
≥ 65 jaar	45	66	82	74	70	87
werkzaamheid	*			*	*	*
betaald werk	33	60	70	54	73	88
geen betaald werk	44	65	74	74	63	85
studeren/schoolgaan	20	63	76	34	69	77
combinatie arbeid en zorg	*			*		*
combineert niet	38	63	73	60	67	83
combineert wel	30	60	71	55	70	91
objectieve tijdsdruk verplichtingen	*		*	*		
< 35 uur per week	46	66	79	73	68	86
35-50 uur per week	33	59	67	53	67	85
> 50 uur per week	29	62	70	52	70	86
subjectieve tijdsdruk/gejaagdheid	*	*		*	*	
niet gejaagd	33	66	75	56	71	87
wel gejaagd	38	58	69	62	65	85
consumentenbladen				*		
leest niet	34	62	74	57	68	86
leest wel	38	63	70	63	69	85

* statistisch significant ($p > 0,05$)

Bron: SCP (TBO 2000)

Tabel B3 Gebruik van en oordeel over informatievoorziening en gebruiksgemak (volgens gebruikers) van financieel-administratieve diensten, bevolking van 12 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2000 (in procenten)

	notarisakte			belastingaangifte			aandelen		
	% ge- bruikers	hun oordeel over info	gemak	% ge- bruikers	hun oordeel over info	gemak	% ge- bruikers	hun oordeel over info	gemak
gemiddelde per dienst	11	67	76	31	52	54	13	54	76
sekse				*			*		
man	12	70	78	40	52	55	16	49	73
vrouw	9	64	74	23	52	53	10	62	80
opleidingsniveau	*			*	*	*	*		
lo/lbo	7	66	72	14	43	41	6	72	87
mavo/mo/mbo	10	70	78	30	49	51	12	54	79
hbo/wo	15	65	77	49	58	61	21	49	70
leeftijd	*			*	*		*		*
12-19 jaar	0	—	—	8	—	—	7	—	—
20-34 jaar	13	72	85	39	49	52	9	44	82
35-49 jaar	16	62	70	35	52	56	18	54	76
50-64 jaar	9	67	78	34	56	58	14	54	84
≥ 65 jaar	6	—	—	23	63	57	12	59	67
werkzaamheid	*			*			*		
betaald werk	15	69	79	40	51	54	15	51	77
geen betaald werk	8	64	69	24	57	59	12	58	78
studeren/schoolgaan	0	—	—	12	38	43	7	—	—
combinatie arbeid en zorg	*		*	*					
combineert niet	8	69	69	27	53	54	12	53	72
combineert wel	15	66	83	39	50	55	14	55	81
objectieve tijdsdruk verplichtingen	*			*					
< 35 uur per week	7	62	75	30	59	60	12	55	76
35-50 uur per week	11	66	72	24	44	49	12	59	78
> 50 uur per week	12	70	80	37	52	54	15	51	75
subjectieve tijdsdruk/ gejaagdheid						*			*
niet gejaagd	10	66	75	30	55	62	12	58	82
wel gejaagd	11	69	78	32	48	46	14	49	69
consumentenbladen	*			*			*		
leest niet	9	70	76	27	53	56	11	52	79
leest wel	13	63	79	40	52	52	17	57	71

— onvoldoende cases (minder dan 25)

* statistisch significant (P < 0,05)

Bron: SCP (TBO 2000)

Publicaties Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. *De kwaliteit van de quartaire sector*. ISBN 90-377-0106-x (EUR 49,50)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001) (\$ 99,50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport.

Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.

Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40)

SCP-publicaties 2001

2001/1 Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groei-kernen (2001). ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90)

2001/2 Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001). ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30)

2001/3 Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001). ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60)

- 2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35)
- 2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90)
- 2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20)
- 2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijk in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30)
- 2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10)
- 2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55)
- 2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90 377 0060 8, (EUR 18,20)
- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 90-377-0067-5 (EUR 36,15)
- 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50)
- 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80)
- 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95)
- 2001/18 Armoedemonitor 2001. ISBN 09-377-0069-1 (EUR 20,42)

SCP-publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)
- 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90)
- 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002) ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50)
- 2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50)
- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90)
- 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50)
- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 17,50)
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-x (EUR 22,50)
- 2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps. ISBN 90-377-0104-3 (EUR 29,50)
- 2002/13 Emancipatiemonitor 2002. ISBN 90-377-0110-8 (EUR 24,50)
- 2002/14 Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002). ISBN 90-377-0091-8 (EUR 19,90)
- 2002/16 Rapportage Jeugd 2002. ISBN 90-377-0111-6 (EUR 17,90)

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003). ISBN 90-377-0112-4 (EUR 17,50)
- 2003/4 Rapportage Sport 2003. ISBN 90-377-0109-4 (EUR 17,90)

- 2003/5 Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003)
ISBN 90-377-0087-x (EUR 24)
- 2003/8 De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en
voorzieningen (2003). ISBN 90-377-0113-2 (EUR 14,90)

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12)
- 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-x (EUR 13,60)
- 2001/15 Een model voor strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20)
- 2001/16 Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands (2001). ISBN 90-377-0064-0
(EUR 11,35)
- 2001/21 De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland (2001). ISBN 90-377-0080-2 (EUR 12,90)

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x (EUR 12)
- 2002/12 De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7 (EUR 15,90)
- 2002/15 De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector. (2002). ISBN 90-377-0093-4 (EUR 34,50)

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel. Dagindeling. ISBN 90-377-0124-8
(EUR 17,50)
- 2003/3 Inkomen verdeeld (2003). ISBN 90-377-0074-8 (EUR 32,50)
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0 (EUR 24,50)
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport
(2003). ISBN 90-377-0133-7 (EUR 10)
- 2003/9 Maten voor de gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5 (EUR 10,90)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80)
- 68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80)
- 69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80)
- 70 The non-profit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80)
- 71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80)
- 72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80)
- 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80)
- 74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80)
- 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60)
- 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Leven Talen (2001) (EUR 6,80)
- 77 Ruime kavel of compacte stad? (2001) (EUR 6,80)
- 78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001)
(EUR 6,80)
- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002) (EUR 6,80)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6 (EUR 6,80)

- 81 *Modellering van de gehandicaptenzorg (2001)* (EUR 6,80)
- 82 *Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002)*. ISBN 90-377-0099-3 (EUR 6,80)
- 83 *Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002)*. ISBN 90-377-0100-0 (EUR 6,80)
- 84 *Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002)*. ISBN 90-377-0101-9 (EUR 6,80)
- 85 *Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002)*. ISBN 90-377-0102-7 (EUR 6,80)
- 86 *Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002)*. ISBN 90-377-0103-5 (EUR 10)
- 87 *Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002)*. ISBN 90-377-0105-1 (EUR 6,80)
- 88 *Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002)*. ISBN 90-377-0122-1 (EUR 11)
- 89 *Modellering van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003)*. ISBN 90-377-0123-x (EUR 17,50)
- 90 *Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003)*. ISBN 90-377-0127-2 (EUR 10)
- 91 *Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003)*. ISBN 90-377-0131-0 (EUR 15)

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/ EUR 22). (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat*.)

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van *Rapportage ouderen 2001*)

Essay Waarom blijven boeren? (2001). ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,50)

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7)

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90)

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3 (EUR 7)

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8 (EUR 4,50)

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5 (EUR 6,80)

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0119-1 (EUR 6,80)

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3 (EUR 9,90)

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5 (EUR 7,50)